

**Управління освіти, науки та молоді  
Волинської обласної державної адміністрації  
Луцький педагогічний коледж**

**Анатолій Кравець**

**Історія України  
для студентів  
усіх спеціальностей**

**НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК  
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ**

**ЛУЦЬК, 2015**

УДК 94(477. 82)  
ББК 63.3 (4УКР – 4ВОЛ)  
К 78

*Розглянуто на засіданні кафедри суспільних дисциплін Луцького педагогічного коледжу (протокол № 1 від 8.09.2015р.)*

*Рекомендовано до друку науково-методичною радою Луцького педагогічного коледжу (протокол № 1 від 16.09.2015р.)*

Рецензент:

**Дем'янюк О.Й.**, професор кафедри соціального-гуманітарних наук та суспільних відносин Луцького інституту розвитку людини університету «Україна», доктор історичних наук.

**К78 Кравець А.І.** Історія України для студентів усіх спеціальностей / А. І. Кравець. – Луцьк : Луцький педагогічний коледж, 2015. – 224 с.

Навчально-методичний посібник для вивчення Історії України для студентів усіх спеціальностей.

© Кравець А. І., 2015

## Зміст

<b>Вступ .....</b>	<b>4</b>
<b>Змістовий модуль I. Історія України з найдавніших часів до початку XX століття .....</b>	<b>8</b>
1. Найдавніша історія України.....	8
2. Українські землі під владою Литви та Польщі (XIV – перша половина XVII ст.).....	13
3. Визвольна війна українського народу середини XVII ст. Утворення козацької держави .....	31
4. Соціально – економічний та політичний розвиток України в II половині XVII-XVIII ст. ....	42
5. Українські землі під владою Російської та Австрійської імперії у XIX століття .....	50
<b>Змістовий модуль II. Історія України з початку XX – XXI століття .....</b>	<b>53</b>
6. Україна на початку XX століття. Перша світова війна.....	53
7. Українська державність в 1917 – 1921 роках та НЕП .....	69
8. Закріплення радянської влади в Україні та західноукраїнські землі 1921 – 1939 роках .....	115
9. Україна в роки Другої світової війни ( 1939 – 1945 рр.). Україна в перші повоєнні роки.....	133
10. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України.....	183
11. Семінарські заняття.....	203
12. Самостійна робота.....	208
13. Індивідуальні завдання .....	211
14. Перелік питань для підготовки до іспитів з курсу «Історія України». 212	
<b>Рекомендована література з курсу «Історія України» .....</b>	<b>216</b>
<b>Додатки.....</b>	<b>224</b>

## Вступ

Предметом навчального курсу «Історія України» є наука про появу людей на території сучасної України, їх розселення та спосіб життя, етногенез українського народу, його стосунки з іншими народами, матеріальний та духовний розвиток, боротьбу за свою незалежність.

Історія — це, насамперед, бачення, яке вимагає часової і просторової відстані при твердому об'єктивному аналізі. Тільки завершені історичні цикли (економічний, політичний, релігійний, культурний), тобто цикли, щодо яких можна дістати всебічну перспективу, є предметом історії.

Вивчення гуманітарних наук складає важливу частку загальноосвітньої і світоглядної підготовки сучасних спеціалістів і сприяє розвиткові особистості та виробленню нею творчого підходу до вирішення виробничих проблем. До найважливіших суспільних наук відноситься історія, зокрема історія України.

Історія — це наука про минуле людського суспільства і про його сьогодення. Це також наука про закономірності розвитку суспільного життя в конкретних формах, в просторово-часових вимірах. Минуле є активним чинником змін у теперішньому. Змістом історії взагалі є історичний процес, що розкривається в явищах життя людини, відомості про які збереглися в історичних пам'ятниках і джерелах. Явища ці надзвичайно різноманітні. Вони стосуються розвитку господарства, внутрішньої і зовнішньої політики країни, міжнародних стосунків, діяльності історичних осіб.

Історія — наука багатогалузева. Вона складається з цілого ряду самостійних галузей історичного знання, а саме: історії економічної, політичної, соціальної, громадянської, воєнної, історії держави і права .

## Історичні джерела

Історичними джерелами вважається все, що було створено людським суспільством і дійшло до нас у вигляді предметів матеріальної культури, пам'ятників писемності, світогляду, моралі, звичаїв, мови.

За способом передачі подій минулого історичні джерела поділяються на такі види:

- речові (знаряддя виробництва, предмети побуту, монети, споруди);
- етнографічні (дані про характерні особливості культури, побуту, звичаїв); лінгвістичні (мова, діалекти);
- усні (пісні, думи, легенди, перекази, прислів'я, приказки);
- писемні (записи на папірусі, на пергаменті, на бересті, на папері); наймолодшою групою джерел є фотодокументи;
- окремо варто згадати ще один вид джерел — графіті. Це стародавні написи на стінах, на речах, на склі, на кераміці, навіть на гарматах. Вони найдосконаліше відображають життя слов'ян з X ст. і до наших днів. Тобто це написи на всьому, крім паперу.

Писемні джерела можна поділити на:

- актові матеріали (офіційні документи різних установ);
- оповідні пам'ятки (літописно-мемуарні та літературні твори).

Для відтворення давньої (доісторичної або дописемної — від кам'яної доби і до середньовіччя) історії України служать в основному **речові (археологічні)** пам'ятки, відомості про які опубліковані в низці довідників; а **також праці грецьких, римських, візантійських, арабських істориків, літераторів** (Геродот, Страбон, Птолемей, Тацит, Прокопій Кесарійський, Йордан, Лев Діакон, Аль-Масуді та ін.).

Особливе місце серед джерел займають **літописи** — **«Повість минулих літ», а також Київський та Галицько-Волинський літописи**. У них описані події від сотворіння світу і до кінця як Київської, так і Галицько-Волинської держав.

Не буде повним опис Київської Русі і без законодавчих актів. Це комплекс пам'яток, у яких в юридичних нормах відображено історію України. В основному це **збірники норм давньоруського законодавства**. Головною з них є **«Руська Правда»**, яка складається з двох найважливіших частин: право князя Ярослава і уроки мостників (правила, закони, приписи для митників, сторожів, варті). Сюди ж входять і уставні грамоти, такі як «Київські церковні устави» Володимира Святого. У науковій літературі вони вивчені в «Древнерусских княжеских уставах XI-XV веков» за редакцією Я. Н. Щапова. — М., 1976.

Є ще важлива група джерел — **актові**. Вони складаються з **дарчих і фундаційних грамот**. Перші були продажними, купчими, заповітними. Наприклад, помирав князь Володимир Васильович і заповідав землі і владу своєму синові і родичам. Були також грамоти розмежувальні і роздільні. Зовнішньополітичні відносини Русі з сусідами відображали договори русів з Візантією. Залишились нам у спадок від наших предків і **художні твори**, серед них і **«Слово о полку Ігоревім»**.

У період польсько-литовського панування в Україні, з другої половини XIV століття різко збільшується кількість писемних пам'яток.

Однією з причин цього було зростання торгівлі і зміцнення економіки, розвитку взагалі, а на слов'янських землях — зокрема. Друга причина — різкі політичні зміни, виникнення умов, що не могло не відбитися на зростанні кількості пам'яток. Збільшується в п'ять разів палітра законодавчих актів. Не перестає створюватись паломницька література, віршована, драматична література.

Зупинимося на адміністративно - правових актах. Це документи про адміністративний устрій України того часу. Загарбання України Литвою і Польщею вимагало нової системи судочинства. Як основу судочинства для українських земель було створено Литовський Статут. «Руська Правда» більше не використовувалась як кодекс законів у містах, але залишалась чинною на селі.

Адміністративно-правові акти накопичувались протягом років, в ході практичної судочинної діяльності. Наприклад, документальний матеріал збирався в Україні внаслідок скликання сеймів. Так, у Галичині рішення сеймів були основою судочинної діяльності. Вони були опубліковані в «Актах земських і гродських».

Були також «Реєстри податків», протоколи і книги судів. Документи виникали не тільки в результаті діяльності гродських і земських судів, але також і судів підкоморських, скарбових або фіскальних. Суд засідав три - п'ять разів на рік, але на засіданнях записувались десятки документів. Варто згадати також суди каптурові, лавничі та інші.

Джерельна база цієї доби представлена, крім щоденників сеймів і сеймиків і книг судів, ще й метриками, жалуваними грамотами, інвентарями, уставами на волоки, полемічною літературою. Тільки Литовського Статуту було три редакції — 1529, 1566, 1588 років. А ще були дуже важливі для нас Густинський, Львівський, Острозький та Хмельницький літописи, «Опис України» Г. Л. де Боплана.

Часи козацької державності (середина XVII-XVIII ст.) відображені в дипломатичних документах Б. Хмельницького, численних мирних угодах між Україною, Московщиною, Польщею, Туреччиною, Швецією; гетьманських універсалах, «статтях», що уклалися між царем і новообраним гетьманом, «Гадяцькому трактаті», Конституції П. Орлика, царських указах про заборону українських друкарень, ліквідацію Запорізької Січі. Не обійтися тут і без козацьких літописів та мемуарів і щоденників козацької старшини.

Утвердження на українських землях кріпосницької системи, адміністративно-територіального управління Росії в Подніпров'ї і Слобожанщині, і Австрії в Західній Україні сприяло появі документів, що стосуються податків, права, описів маєтностей.

Велика кількість законодавчих актів, матеріалів офіційного діловодства, статистичних даних, документів громадсько-політичних, національних організацій стосується періоду панування в Україні Австрійської і Російської імперій.

Група документів адміністративно-державних установ вказують на зв'язки України з центрами у Відні і Санкт-Петербурзі. З них видно, що система управління була вже досить бюрократизована.

Наприклад, у Галичині існували становий сейм, крайовий сейм. Були також крайовий комітет і органи громадського самоврядування. Усі справи місцевого характеру вирішувала громада.

Джерела XVII-XIX століть фіксують все тільки в значенні прибутковості це стан земельних угідь та що можна з них взяти. Так, у 1785-1786 рр. була проведена йосифіанська, а пізніше, в 1819-1820 рр., була проведена францісканська метрика (опис усіх земель). Такий облік землі робився кожні десять-двадцять років. Кадастральні карти земель склалися з найдрібнішою деталізацією кожного квадратного метра площі. Кожне село в Галичині мало свою кадастрову карту.

Велике значення мають матеріали каральних і судово-слідчих органів щодо декабристів, кирило - мефодіївців, народників, опришків, селянських і робітничих рухів та їх лідерів, царських указів про заборону української мови, письменства.

Значна кількість документів (джерел писемних та усних), які стосуються минулих віків, видана друком (Полное собрание руських летописей. У 31-му т.; Архив Юго-Западной России. У 35-ти т.— К., 1895-1914; Джерела до історії України - Руси. У 11-ти т.— Львів, 1895-1924рр.; Российское законодательство X – XX вв. Т.1. Законодательство древней Руси.— М., 1984).

Різноманітними документальними матеріалами наповнена історія України ХХ ст. Особливо це стосується радянського періоду нашої історії. Джерелами першочергової ваги є партійні документи: документи КПРС (програми і статuti), матеріали партійних з'їздів і партійних конференцій, документи керівних партійних органів на місцях. Наступними за важливістю є акти законодавчої і виконавчої влади: Верховної Ради УРСР, Ради Міністрів, обласних Рад народних депутатів. Багато які з цих документів видано друком в спеціальних збірниках.

Важливе значення має радянська періодична преса: газети, журнали. Преса поділялася на партійну, органів управління, профспілкову, комсомольську, історичну.

Друга категорія документів перебувала в спецховищах, у закритих фондах архівів і бібліотек. Це документи про голодомори, про культ особи Сталіна, про масові репресії 30-х років, про дисидентський рух у Україні, літературу самвидаву, справи політв'язнів, в'язнів совісті.

Сьогодні в Центральному державному історичному архіві України у Львові зберігається багато документів Литовсько - Польської доби, зокрема документи Галицько - Волинських земель. Документи середньовіччя, нового і новітнього часу зберігаються в державних архівах України в Києві.

Варто пам'ятати про два аспекти значення джерел. Перший — це загальнотеоретичний. Тобто на джерелознавстві будується світогляд, засвідчується громадська позиція людини. Прикладний аспект значення джерел полягає в тому, що твір ученого чи робота-практика не принесуть позитивного результату, якщо вони не базуються на джерелах, на достовірних документальних даних.

Історія поділяється і за широтою вивчення об'єкта: історія світу в цілому (всесвітня історія), історія континентів (наприклад, історія Латинської Америки), історія окремих країн і народів (історія України).

## Тема 1. Найдавніша історія України.

Зміст

1. Періодизація Давньої історії України.
2. Кочові племена.
3. Слов'яни на території України.

### Поняття :

**Антропогенез** – процес виникнення і формування фізичного типу людини, первісного розвитку її трудової діяльності, мови та суспільних відносин.

**Археологія** – наука, що досліджує речові пам'ятки історії.

**Історичні джерела** – історичні пам'ятки, за допомогою яких історики вивчають минуле людства. Історичні джерела поділяються на речові, писемні та усні.

**Археологічна культура** – сукупність історичних джерел, що належать до одного часу, знаходяться на одній території і мають місцеві особливості, подібність.

**Кам'яний вік** – найдовший культурно-історичний період у розвитку людства, коли основні знаряддя праці виготовлялися переважно з каменю, кістки та дерева. Тривав від появи першої людини (близько 2 млн. р. тому) до віку обробки металів (4 тис. р. до н.е.). Умовно вчені кам'яний вік поділяють на палеоліт, мезоліт, неоліт та енеоліт.

1.Періодизація Давньої історії України:

- а) кам'яний вік;
- б) бронзовий вік;
- в) залізний.

### А. Кам'яний вік

Кам'яний вік поділяється на палеоліт, мезоліт та неоліт. Перехідний період від кам'яного віку до віку металів отримав назву – енеоліт.

**Палеоліт (давній кам'яний вік) тривав від появи першої людини і до 11 тис. р. до н. е.**

Палеоліт поділяють на ранній, середній та пізній.

а) **ранній палеоліт** тривав від появи першої людини до 150 тис. р. тому 1 млн. років тому – поява першої людини на території України. Найдавніших людей, які з'явилися на території України називають архантропи.

**Архантропи** – найдавніші викопні люди. Перші люди вели привласнююче господарство (привласнювали дари природи) – збиральництво, мисливство.

**Знаряддя праці:** кам'яне рубило, палка-копачка. Проживали первісним людським стадом. **Стоянки** на території України часів раннього палеоліту: найдавніша на території України – село Королеве (Закарпаття), м. Амвросіївка (Донбас), село Лука - Врублівецька (Житомирщина). Усього близько 30 стоянок.

б) **середній палеоліт** тривав від 150 тис. р. тому до 35 тис. р. тому  
За часів середнього палеоліту близько 150 тис. років тому з'являється тип людини – **неандерталець**. Розпочинається льодовиковий період (мустьєрська епоха). В Україні південна межа максимального зледеніння орієнтовно проходила повз таких сучасних міст: Львів, Ковель, Житомир, Кременчук, Миргород, Суми. Різке похолодання призводить до зменшення рослинного світу (флори) і появи величезних тварин (мамонтів, шерстистих носорогів,



північних оленів, печерних ведмедів). Залишається привласнююче господарство – на перше місце виходить загінне полювання, збиральництво.

Жили первісним стадом. **Знаряддя праці:** удосконалене ручне рубило, кам'яні гостроконечники для списів, скребла. Неандертальці навчилися добувати вогонь (близько 100 тис. років тому). Загорталися у шкури тварин. З'являються основи мови та зародки духовної культури й релігійних уявлень (поховання, різьблений орнамент, ознаки образотворчого мистецтва).

**Стоянки** на території України: Кік - Коба та Холодний грот (Крим), село Антонівка (Донбас), село Молодово (р. Дністер). Усього близько 200 стоянок.

**в) пізній палеоліт** тривав від 35 тис. р. тому до 11 тис. р. до н. е.

За часів пізнього палеоліту близько 35 тис. років тому з'являється останній фізичний тип людини – **кроманьйонець** (Homo sapiens – людина розумна, сучасний тип людини). Триває льодовиковий період, залишається привласнюючи господарство. **Удосконалюються знаряддя праці**, з'являються кам'яні різці, ножеподібні пластини, дротики, наконечники списів, кістяні голки, шила, гарпуни... (100 типів знарядь). Шили одяг. Жили в землянках та напівземлянках, вели більш осілий спосіб життя.

**Стоянки** на території України: Радомишльська (Житомирщина), Мізинська (Чернігівщина), Межиріцька (Київщина), Кирилівська. Усього близько 800 стоянок. Кроманьйонці починають жити родами та племенами.

**Поняття:**

**Рід** – об'єднання кровних родичів. Родовід вівся за материнською лінією.

**Родова община** – община кровних родичів, які проживали спільно і разом вели господарство.

**Плем'я** – об'єднання багатьох родів.

**Фратрія** – підрозділ плем'я, який складався з декількох родів.

**Екзогамія** – заборона вступати в шлюб усередині роду.

**Матріархат** – форма суспільного устрою, яка характерна для раннього первісного ладу і характеризується панівним становищем у родині жінки та наслідуванням майна за материнською лінією.

У період пізнього палеоліту у кроманьйонців формується першооснова релігійної свідомості:

**Язичництво** – поклоніння силам природи.

**Тотемізм** – віра в спільного для конкретного роду (племені) предка (тварини, рослини).

**Анімізм** – віра в існування душі та духів, які керують матеріальним світом.

**Фетишизм** – поклоніння предметам неживої природи, віра в надприродні властивості матеріальних речей.

**Магія** – віра у вміння людини шляхом звернення до надприродного світу керувати світом людей та природи.

**Ініціація** – обряди в родовому суспільстві, що пов'язані з переходом юнаків та дівчат у категорію дорослих чоловіків та жінок.

**Мезоліт (середній кам'яний вік)** тривав від X до VI тис. р. до н. е.

Закінчується льодовиковий період, що призводить до зникнення великих тварин і появу більш дрібніших: кабан, вовк, лисиця, бобер. Це зумовило мисливську кризу. **Мисливська криза** – пошук нових способів полювання.

Мисливська криза була подолана з винайденням першої стрілецької зброї лука та стріл. **Знаряддя праці часів мезоліту:** лук та стріли, гачки для рибалки, мікроліти (дрібні знаряддя праці з каменю), долото, сокира, тесло, ножі, списи, гарпуни. Залишається привласнююче господарство, зростає роль рибальства. За доби мезоліту починається приручення диких тварин. Перша прирученою твариною була собака. Зростає роль парної сім'ї. **Стоянки** на території України: Мурзак-Коба та Фатьма - Коба (Крим), Гребениківська (Одещина), Журавська (Чернігівщина). Усього близько 1000 стоянок.

**Неоліт (новий кам'яний вік) тривав від VI до IV тис. р. до н.е.**

За часів неоліту відбувається неолітична революція. **Неолітична революція** – перехід від привласнюючого господарства до відтворюючого. **Відтворююче господарство** – землеробство, скотарство. **Риси неолітичної революції:** винайдення і поширення якісно нових способів виготовлення знарядь праці (шліфування, пиляння, свердління); виникнення нових видів виробництва та виготовлення штучних продуктів (гончарство, керамічний посуд, прядіння, ткацтво, винайдення першого маленького колеса для прядіння). Перехід до осілого способу життя. Активне формування стад свійських тварин, використання їх як тяглової сили (бики, свині, кози, вівці). Зрушення у демографічній сфері (збільшення кількості населення).

**Енеоліт (мідно-кам'яний вік) тривав від IV до III тис. р. до н.е.**

**Енеоліт** – це перехідний період від кам'яного віку до епохи металів. Серед знарядь праці з'являються вироби з міді, золота. У період енеоліту в Україні проживали племена Трипільської культури. Назва трипільської культури походить від села Трипілья на Київщині, поряд з яким **археолог В. Хвойко у 1896 р. виявив перші пам'ятки цієї культури.**

**Трипільці** проживали у IV–III тисячоліття до н.е. на території сучасної Правобережної України, Румунії, Молдови. Трипільці – землеробські (хліборобські) племена. Займалися екстенсивним зерновим землеробством та осілим скотарством. Робили керамічні вироби з кольоровим орнаментом. Використовували мідні знаряддя праці. Будували великі глиняні одно-двоповерхові будинки барачного типу. Жили великими поселеннями (15-20 тис. чол.) У трипільців починається перехід від матріархату до патріархату.

**Патріархат** – це період родового ладу, для якого характерна панівна роль чоловіка в господарстві, суспільстві та родині. Були язичниками, поклонялися богині родючості. Трипільці впритул наблизилися до перших світових цивілізацій Єгипту та Малої Азії. Трипільці зникають унаслідок зміни клімату (клімат стає більш посушливим) та тиску степових скотарських племен.

Найвідоміші стоянки трипільців: Майданецьке, Гальянки.

**Б. Бронзовий вік тривав з кінця III тис. до початку I тис. до н.е.**

Бронзовий вік – історичний період, який характеризується поширенням виробів із бронзи. **Бронза** – це штучний метал, сплав міді та олова.

Бронзовий вік на території України був представлений такими археологічними культурами: **Ямна культура** (перехід від енеоліту до бронзового віку кінця III тис – поч. II тис. до н.е.), **Зрубна культура** (друга пол. II – поч. I тис. до н.е.), **Чорноліська культура** (IX – VII ст. до н.е.). **Основні заняття племен бронзового віку:** переважно скотарство, землеробство, керамічні вироби, вироби із бронзи. У II тис. до н. е. відбувається перший суспільний поділ праці

– скотарство відокремлюється від землеробства. Другий суспільний поділ праці – відокремлення ремесла в окрему сферу діяльності. Третій суспільний поділ праці – поява торгівлі.

### **В. Залізний вік починається з I тис. до н.е.**

Залізний вік – історичний період, який характеризується поширенням виробів із заліза. Останній період давньої історії. За часів залізного віку з'являються перші народи на території України, про які залишилися писемні згадки.

## 2. Кочові племена.

### **Кіммерійці IX-VII ст. до н.е.**

Кіммерійці – перший народ на території України. Кіммерійці – **проіранські** племена (тобто прийшли з іранського нагір'я). Проживали кіммерійці на **північному узбережжі Чорного та Азовського моря** (між Дністром та Доном). Вперше кіммерійці згадуються в «**Одіссей**» Гомера. Займалися **кочовим скотарством** (випасали коней). **Кочівники** – племена, які не мають постійного житла і пересуваються з одного місця на інше, випасаючи худобу. **Основне заняття кочівників** – кочове скотарство. Кіммерійці першими в Україні почали використовувати залізні знаряддя праці. Воювали з Урарту, Ассирією, Лідією. У VII ст. до н.е. кіммерійці були витіснені скіфами.

### **Скіфи VII–III ст. до н.е.**

**Проіранські племена.** Створили на території України державу Велика Скіфія. Займалися **кочовим скотарством**. Проживали на **північному узбережжі Чорного та Азовського моря** (між Дністром та Доном). Вперше згадуються **Геродотом**. Геродот поділяв скіфів на скіфів-кочівників (степовий регіон), царських скіфів (степовий регіон), скіфів-орачів (захід від Дніпра), скіфів-землеробів (Лівобережжя). Скіфи-кочівники мають проіранське походження, скіфи землероби – місцеве українське походження (праслов'яни). Скіфи утворили повноцінну державу. Воювали з Ассирією, Урарту, Персією. У VI ст. до н.е. скіфи перемогли непереможного перського правителя Дарія I. Велика Скіфія досягла найбільшої могутності у IV ст. до н.е. за часи правління царя **Атея**. У **III ст. до н.е.** скіфи були витіснені сарматами. Частина скіфів залишилася у Криму, де утворила державу **Мала Скіфія** (столиця – Неаполь-Скіфський). Відомий цар Малої Скіфії – Скілур. Проіснувала Мала Скіфія до **III ст. н.е.** і занепала під тиском **готів** (германські племена). Скіфи створили велику культуру. Особливо цікаві пам'ятки – **кургани** (поховання царів): Чортотлик, Товста Могила, Куль - Оба, Солоха. Найбільш самобутнім елементом культури є скіфський **звіриний стиль**, за допомогою якого прикрашалася зброя воїна, ритуальні посудини. Найвідоміша скіфська знахідка – **пектораль** – золота нагрудна царська прикраса.

### **Сармати III ст. до н.е. – III ст. н.е.**

**Проіранські племена**, за культурою близькі до скіфів. Проживали на **північному узбережжі Чорного та Азовського моря** (між Дністром та Доном). Займалися **кочовим скотарством**. У сарматів були жінки-воїни. Згадуються Полібієм (Пліній). Відомі назви сарматських племен: алани, роксолани. Сармати були витіснені у **III ст. готами та у IV ст. гунами**.

### **Таври V ст. до н.е. – XI ст. н.е.**

**Таври** – корінне населення Криму. Перші згадки про таврів у творах Геродота. Пізніше згадуються у грецьких, римських та візантійських джерелах. Займалися скотарством, землеробством, рибальством, піратством. Мали стосунки зі скіфами, сарматами, греками, візантійцями, готами, гунами, антами, русичами. Зникають після нашестя половців у XI ст.

**Античні (грецькі, римські) міста-держави в Північному Причорномор'ї VII ст. до н.е. – IV ст. н.е.**

**Поняття географічні:**

**Понт Евксінській** – Чорне море.

**Меотиди** – Азовське море.

**Борисфен** – ріка Дніпро.

**Танаїс** – ріка Дон.

**Тіра** – ріка Дністер

**Істр** – ріка Дунай.

**Пората** – ріка Прут.

**Гіпаніс** – ріка Південний Буг.

**Поліс** – місто-держава.

**Колонія** – поселення переселенців з іншої країни.

**Метрополія** – поліс стосовно заснованих ним в інших землях поселень (колоній).

**Колонізація** – переселення, освоєння нових земель.

**Грецькі міста-держави на території Північного Причорномор'я з'являються в результаті великої грецької колонізації.**

Найперше грецьке місто на території України – Борисфеніда. Найвідоміші міста-держави на території України: Феодосія, Херсонес (біля сучасного Севастополя), Ольвія (Дніпро-Бузький лиман, біля Миколаїва), Кіркінікіда (Євпаторія), Пантікапей (Керч), Тіра (Белгород-Дністровський). Греки привезли традиційний для себе спосіб життя і культуру на українські землі. Займалися торгівлею, землеробством, осілим скотарством, ремеслом. В основному були республіками. Жили в полісах (містах-державках). У V ст. до н. е. греками на Таманському та Керченському півостровах було засноване Боспорське царство (столиця м. Пантікапей).

У 107 р. до н.е. в Боспорському царстві відбулося повстання рабів, яке очолив Савмак. У I ст. до н.е. Боспорське царство та інші грецькі поліси потрапили в залежність від Римської держави. Починається римський період в історії античних міст-держав на території України. У III-IV ст. античні міста-держави Північного Причорномор'я занепадають під тиском готів та гунів. З античних міст України зберігся лише Херсонес, який потрапив у залежність від Візантійської імперії.

### **Готи II –IV ст.**

Готи – **германські племена**. У II ст. н. е. готи з'явилися у Північному Причорномор'ї, витіснили частину сарматів за Дон, зруйнували міста Ольвію, Тіру, Танаїс, захопили Крим. Уцілів лише Херсонес. У III ст. на території України готи створили державу Рейхготланд. Найбільшої могутності вона досягла за часів правління готського вождя Германаріха (IV ст.) та його

наступника Вінітарія (IV ст.). В IV ст. готи прийняли християнство. Готам доводилось вести постійні війни зі слов'янами – **антами**. В 375 році Вінітарію вдалося підкорити антів, знищивши їхніх вождів, але це було ненадовго. У 376 році **гуни** об'єдналися з антами і розбили готів.

### **Гуни IV–V ст.**

Гуни – **кочові тюркомовні** азіатські племена, що з'явилися в Українських степах у IV ст. Покорив аланів, вони перемогли готів й антів, зайняли простір між Доном і Карпатами. В V ст. вони перемістилися в Панонію (Угорщина). Гуни підкорили антів, змусивши їх брати участь у походах на Візантійську імперію. В середині V ст. після поразки від римлян в битві на Каталаунських полях гунська держава розпалась. Із вторгненням гунів у Європу починається Велике переселення народів. **Велике переселення народів** – це масовий рух племен і народів.

3. Слов'яни на території України.

#### **Поняття:**

**Етногенез** – процес становлення та розвитку етносу.

**Етнос** – сукупність народів, що проживають на спільній території, мають спільне походження, спільну мову, традиції та релігійні уявлення.

**Слов'яни** – це етнос, народи якого проживають на території Центральної та Східної Європи (від річки Одер на Заході до річок Дніпро, Ока, Волга на Сході). Батьківщиною слов'ян вважається територія між річками **Одер та Дніпро** (Дніпро - Одерська концепція батьківщини слов'ян).

#### **Три групи слов'ян:**

1. Східні слов'яни (українці, росіяни, білоруси).
2. Південні слов'яни (хорвати, серби, чорногорці, македонці, болгары, словенці).
3. Західні слов'яни (словаки, чехи, поляки, полабські слов'яни).

Першою слов'янською археологічною культурою була **зарубинецька** культура (II ст. до н. е. – II ст. н. е.). Перші писемні відомості про слов'ян датуються **I ст. н.е.** і зустрічаються в працях римських та візантійських вчених (Тацит, Пліній Старший, Птолемей, Прокопій Кесарійський, Йордан). У творах цих авторів слов'яни згадуються як венеди, склавини та анти. **Венеди** проживали у басейні р. Вісла (західні слов'яни). **Склавини** проживали між річками Дністер та Дунай (південні слов'яни). **Анти** проживали між річками **Дністер та Дніпро** (східні слов'яни)

**Тема 2. Українські землі під владою Литви і Польщі (XIV – перша половина XVII ст.).**

#### **Зміст**

1. Теорія походження назви «Русь» та формування давньоруської держави.
2. Українські землі у складі Литви, Польщі, Угорщини.
3. Господарське життя України другої половини XIV — першої половини XVI ст.
4. Українські землі під владою Речі Посполитої.
5. Виникнення українського козацтва.

6. Національно - культурний рух в Україні другої половини XVI — першої половини XVII ст.

### **Поняття:**

**Київська Русь** – держава східних слов'ян з IX по XII ст. з центром у м. Київ.

«Повість минулих літ» – давньоруський літопис, який описує події з історії руської держави (Київської Русі). «Повість минулих літ» вважається основним джерелом вивчення історії київської Русі. Літопис був складений у 1113 р. ченцем Нестором літописцем.

1. Теорії походження назви «Русь».

**1. Норманська (варязька) теорія.** Назва «Русь» була занесена на слов'янські землі варягами. Нестор літописець описав цю теорію в «Повісті минулих літ».

**2. Автохтонна (місцева) теорія.** Назва «Русь» походить від географічних назв середнього Подніпров'я (Рось, Росава, Роставиця.). Ця теорія найпоширеніша серед сучасних дослідників.

**3. Кельтська теорія** – «Русь» в перекладі з кельтської мови означає вода, ріка. А територію давньоруської держави називали країною річок, тобто Русь.

**4. Іранська теорія** – у перекладі з іранської мови «рос» означає «світлий», а русичі мали світле, русяве волосся.

**5. Сарматська теорія.** У Північному Причорномор'ї мешкали сарматські племена роксоланів, від яких, можливо, також походить назва «Русь». 839 р. – перша згадка про русичів у франкській хроніці «Бертинські анали». 852 р. – перша згадка про Руську землю в «Повісті минулих літ».

### **Формування давньоруської держави.**

У IX ст. виділяються центри східнослов'янських союзів племен.

1. Північний центр. Державний осередок ільменських словен із центром у м. **Новгород**. Арабські автори називали північний центр **Славією**.

2. Південний центр. **Руська земля** або **Руське князівство** із центром у м. **Київ**. Київ був заснований у V ст. За легендою, засновниками Києва були брати **Кий, Щек, Хорив та сестра їхня Либідь**. Арабські мандрівники називали південний центр **Куявією**. Осередок проживання полян.

3. Арабські автори вказують на існування третього державного осередку слов'ян – Артанію, але місце знаходження його невідоме.

**Північний центр (Славія)** У 862 р. у Новгороді починають правити **варяги** на чолі з **Рюриком**. У 879 р. Рюрик помирає, його син Ігор був малолітнім, тому правити починає воєвода **Олег**.

**Південний центр (Куявія)** У середині IX ст. (850-ті – 882 рр.) у Києві править князь **Аскольд** (можливо разом із **Діром**). Літопис «Повість минулих літ» повідомляє, що Аскольд і Дір були варягами, воєводами Рюрика. Але сучасні вчені, спираючись на візантійські джерела, схильні вважати Аскольда нащадком місцевих київських князів. У **860 р.**, 863 р., та 874 р. князь Аскольд здійснив військові походи на Візантію. У **860 р. Аскольд першим з Руських князів особисто прийняв християнство. Візантія (Візантійська імперія)** – середньовічна держава з IV по XV ст., східна частина колишньої Римської імперії. Візантія була розташована на території сучасної Туреччини, на

південному узбережжі Чорного моря. Візантійців також називали греками. Столицею Візантії було м. **Константинополь**. Русичі називали Константинополь **Царгородом**.

**Християнство** – світова релігія, яка ґрунтується на вірі в єдиного Бога, який втілюється в образі Ісуса Христа заради спасіння людства. **Утворення Київської Русі (об'єднання Славії та Куявії)**.

2. Українські землі у складі Литви, Польщі, Угорщини.

У XIV-XVI ст. українські землі були захоплені сусідніми державами — Литвою, Польщею, Угорщиною.

На початку XIII ст. утворилася литовська держава — **Велике князівство Литовське**, яке починає активно розширювати свої володіння, в тому числі за рахунок руських земель.

**Етапи приєднання руських земель до Великого князівства Литовського:**

— перший великий князь Міндовг (1230-1263 рр.) поширив свою владу на землі Західної Русі (Білорусь);

— Гедимін (1316-1341 рр.) почав наступ на південно-руські (українські) землі, проте зіткнувся з територіальними претензіями Польщі;

— у битві на річці Сині Води (1362 р.) Ольгерд Гедимінович (1341- 1377 рр.) завдав поразки Золотій Орді і приєднав Чернігівщину, Київщину, Переяславщину, Поділля; внаслідок боротьби з Польщею відвоював Берестейський, Володимирський і Луцький уділи;

— Вітовт (1392-1420 рр.) заволодів Чорноморським узбережжям. 80 % Великого князівства Литовського — це були приєднані землі (українські, білоруські).

**Особливості статусу українських земель у складі Великого князівства Литовського:**

1) приєднання відбувалося переважно мирним шляхом через бажання князівств позбутися монгольського ярма;

2) система управління залишилася незмінною: руські князі сплачували щорічну данину та надавали збройну допомогу;

3) руська мова стала державною;

4) православна церква зберігала панівне становище;

5) збереглося руське законодавство («Руська правда»);

6) литовці поєднувалися династичними шлюбами з українцями;

7) панувала українська культура.

**Боротьба за Галицько-Волинське князівство.**

Після смерті останнього князя Юрія II Болеслава у 1340 р. Галицько-Волинське князівство знову фактично розпалося. Волинь контролював литовський князь **Любарт Гедимінович**, причому князівство було незалежним від Литви. Любарт намагався відновити міць Галицько-Волинської держави.

У Галичині реальним правителем став боярин Дмитро Дедько, хоча формально вища влада належала Любартові. Проте на землі князівства претендувало і Польське королівство.

— З 1349 р. до 1377 р. тривають війни між Любартом та союзними військами Польщі й Угорщини за територію Галичини. Її результатом стало остаточне

розділення Галицько-Волинського князівства; Волинь відійшла до Литви, в Галичині посів угорський ставленик.

— У 1387 р. Галичина була завойована Польщею.

— У 1434 р. тут було створене Руське воєводство з польською адміністрацією.

### **Політика Польщі на українських землях:**

— насадження католицизму;

— закриття православних церков і монастирів;

— обмеження православних у праві обіймати державні посади;

— насадження зневаги до православ'я й української культури.

Для українців польське панування означало початок тривалого соціального та етнічного конфлікту, який поширився на всі сфери життя України. Це було підкорення чужій нації, чужій релігії, чужій культурі.

Наприкінці XIV ст. міжнародна обстановка змусила Литву та Польщу об'єднатися.

### **Причини об'єднання Великого князівства Литовського і Польщі:**

— наступ Тевтонського ордену на землі Литви та Польщі (**Тевтонський орден**

— держава німецьких лицарів);

— претензії Московського князівства на руські землі;

— необхідність протистояти нападам татар;

— прагнення польських феодалів отримати українські землі, литовських — здобути економічні та політичні привілеї, що їх мали польські магнати.

Наслідком цих процесів і прагнень стала Кревська унія (1385р.) — угода про державно-політичний союз між Великим князівством Литовським та Польським королівством.

### **Зміст Кревської унії (1385 р.):**

1) Великий князь литовський Ягайло одружувався з польською королевою Ядвігою та отримував титул польського короля;

2) Польща та Литва об'єднувалися в одну державу, хоча Литва зберігала формальну незалежність;

3) у Литві поширювалося католицизм.

### **Значення унії:**

— допомогла об'єднаним силам розбити Тевтонський орден у Грюнвальдській битві (1410 р.);

— спричинила роздавання українських земель польськими феодалам;

— сприяла поширенню католицизму в Литві та Україні зокрема. Кревська унія зустріла опір частини литовської, української й білоруської шляхти. Провідник опозиції литовський князь Вітовт, онук Гедиміна, домогся свого призначення довічним правителем Великого князівства Литовського.

### **Політика Вітовта (1392-1430 рр.):**

1) визнав себе васалом польського короля, проте одноосібно володарював у Великому князівстві Литовському;

2) ліквідував найбільші удільні князівства (Київське, Новгород-Сіверське, Подільське) з метою посилення своєї влади;

3) у 1399 р. зазнав поразки від татар на річці Ворскла;

4) змушений відновити Кревську унію: погодився на повернення Литви до Польщі після своєї смерті;

5) став одним із переможців у Грюнвальдській битві.



**Значення діяльності Вітовта:** за його правління Литва стала централізованою державою, розгорнувся наступ на українську автономію.

### **Грюнвальдська битва (15 липня 1410 р.)**

Відбулася між польсько-литовсько-руським військом та державою німецьких лицарів Тевтонським орденом.

**Причини битви:** прагнення коаліції зупинити агресію Тевтонського ордену, що претендував на землі Великого князівства Литовського.

**Склад коаліції:** польські, литовські, українські, білоруські, російські, чеські, угорські, кримсько - татарські війська.

**Результат:** польсько-литовсько-руські війська одержали перемогу; орденська верхівка на чолі з магістром загинула.

### **Значення битви:**

— зупинила агресію Тевтонського ордену;

— призвела до занепаду Тевтонського ордену, що потрапив у васальну залежність від Польщі;

— посилила позиції Литви у литовсько-польському союзі.

Після Грюнвальдської битви Литва отримала від Польщі Західну Волинь, а Угорщина відмовилася від претензій на Галичину й Поділля на користь Польщі та Литви. Наступною поступкою Польщі стало підписання з Литвою Городельської унії.

### **Зміст Городельської унії (1413 р.):**

1) скасовано Кревську унію, підтверджено існування Великого князівства Литовського як незалежної держави;

2) державний устрій Великого князівства Литовського мав реформуватися за польським взірцем;

3) литовці-католики урівнювалися в правах з поляками-католиками і стали повними власниками своїх земель (православні мали землі в умовній власності);

4) Польща і Велике князівство Литовське в майбутньому мають створити єдину державу.

**Наслідки унії:** призвела до обмеження прав української православної шляхти, сприяла її окатоличенню та втраті української національності.

Після смерті Вітовта розпочалася боротьба української шляхти проти наступу польських магнатів і католицької церкви. Боротьбу очолив обраний великим князем литовським **Свидригайло Ольгердович (1430-1440рр.)**.

### **Розвиток протистояння:**

— У відповідь на прагнення Свидригайла обмежити або навіть розірвати зв'язки Литви з Польщею поляки окупували Поділля та Волинь. Поляки оголосили Свидригайла недійсним князем, замість нього в 1432 р. обрано Сигізмунда, молодшого брата Вітовта.

— Українські та білоруські князі «посадили князя Свидригайла на Велике князівство Руське». Таким чином, Велике князівство Литовське розкололося на два ворожі табори: заселені литовцями землі стали на бік Сигізмунда, а українці й білоруси підтримали Свидригайла.

— У 1435 р. в битві під Вількомиром сили Свидригайла зазнали поразки від Сигізмунда. Таким чином, руська шляхта прогала в боротьбі за власну державність і збереження православних традицій.

— У середині XV ст. Волинь, Київщина й Поділля перетворені на звичайні воєводства, очолювані намісниками, які підпорядковувалися безпосередньо великому князеві. Воєводства ділилися на повіти, влада в яких належала старостам. Переважно посади намісників і старост обіймали католики, і це сприяло покатоличенню українських феодалів.

— У 1458 р. православна церква України й Білорусі була відокремлена від московської митрополії й перетворена на самостійну Київську митрополію. Почалася агітація за унію православної і католицької церкви.

— У 1481 р. («змова руських князів») та в 1508 р. (повстання М. Глинського) відбуваються останні невдалі спроби руської верхівки здобути незалежність від польсько-литовського панування.

### **Результати боротьби:**

— ліквідація удільних князівств означала втрату державницького статусу для руських князів;

— унаслідок покатоличення зникає українська аристократія, що призводить до переривання державотворчих традицій.

Наприкінці XV — на початку XVI ст. Велике князівство Литовське веде війни з Московським царством, що претендує на руські землі. Военні дії йшли зі змінним успіхом, проте Литва поступово втратила майже третину своєї території. Під владу Москви відійшли Чернігово - Сіверські землі та Смоленськ.

### **Закарпаття:**

На початку XI ст. Закарпаття потрапило під владу Угорщини. У 1280-1320 рр. його східна частина входила до Галицько-Волинського князівства, проте згодом знову повернулася до Угорщини. Упродовж XIII-XV ст. відбувалося позбавлення українців політичних прав і свобод, закріпачення селянства. 1526 р. - унаслідок поразки в битві з турецькою армією Угорщина припинила незалежне існування. Східне Закарпаття відійшло Трансільванії, західне - Священній Римській імперії.

### **Буковина:**

Із XII ст. перебувала у складі Галицько-Волинського князівства. У XIII ст. на буковинських землях виникає окрема Шипинська земля, що визнала зверхність Золотої Орди. Із середини XIII ст. увійшла до Угорщини. 1359 р. Шипинська земля увійшла до Молдовського князівства як автономія, але протягом століття самостійність була втрачена, а територія розділена на Чернівецьку і Хотинську волості. 1514 р. Молдавія визнала зверхність Османської імперії; на землях Буковини створена Хотинська райя (райєю називали території, від'єднані у васального правителя і безпосередньо підпорядковані османській адміністрації зазвичай біля фортеці).

### **Українське Причорномор'я.**

До монгольської навали Причорномор'я належало половцям — тюркомовним кочовикам. Після утворення Золотої Орди в середині XIII ст. причорноморські степи увійшли до її безпосередніх володінь, а на їхніх мешканців поширилася назва татари.

Середина XV ст. ознаменувалася розпадом Золотої Орди.

У 1449 р. за сприяння великого литовського князя Вітовта Хаджі- Гірей проголосив себе незалежним правителем Кримського ханства зі столицею в

Бахчисараї. Його влада поширювалася на Крим, пониззя Дніпра, Приазов'я, Прикубання.

У 1475 р. Туреччина завойовує Кафу (Феодосія), Мангуп, Перекоп і змушує хана Менглі - Тірея у 1478 р. розірвати зв'язки з Литвою й стати васалом Османської імперії. Зміна союзника Кримського ханства мала трагічні наслідки для України: з 1482 р. кримські татари щороку здійснювали походи за здобиччю на українські землі. Головною метою нападників був ясир — полонені, яких продавали на невольницьких ринках.

3. Господарське життя України другої половини XIV — першої половини XVI ст.

С/г залишається провідною галуззю економіки. Поряд з перелогом та двопільною системою сівообігу поширюється трипільна система. Розвиваються тваринництво, городництво, садівництво, бджільництво. Суттєву роль продовжують відігравати рибальство й мисливство.

У зв'язку зі зростанням великих феодальних господарств до середини XVI ст. майже зникають вільні общинні землі. Збільшується грошова й натуральна рента для селян, додається панщина — 14 днів на рік.

**Промисли:** традиційними є солеваріння, виробництво дьогтю, смоли й поташу (калієва сіль). Селяни виготовляли сукно і полотно, гончарний посуд, предмети з металу й дерева для домашнього вжитку.

**Розвиток ремесла і торгівлі** пов'язаний зі зростанням міст. У найбільших містах мешкало по 10-20 тис. осіб (Київ, Львів, Кам'янець), у невеликих — 2-4 тис. осіб. Етнічний склад міського населення був неоднорідним, на Волині та в Центральній Україні переважали українці, в Галичині — поляки, німці, вірмени, євреї.

У середині XVI ст. налічувалося близько 130 ремісничих спеціальностей. На українських землях, що входили до складу Польщі, поширилися цехи. Щоправда, православні українці не могли стати цеховиками, бо до цеху приймали тільки католиків. (**Цех** — самоврядна громада вільних ремісників однієї чи кількох спеціальностей на чолі з виборним старшиною — цехмістром. Мав свій статут, що визначав особливості виробництва, спосіб життя ремісників).

Зростає міжнародна торгівля: після падіння Константинополя під ударами турків (1453 р.) і зникнення з ринку візантійського зерна в Європі підвищився попит на українську с/г продукцію. Центрами зовнішньої торгівлі були Київ, Львів, Кам'янець - Подільський та Луцьк.

Основною формою внутрішньої торгівлі були ярмарки, що проводилися кілька разів на рік.

З кінця XV ст. в українських містах поширюється магдебурзьке право (**Магдебурзьке право** — міське право, що виникло в XIII ст. в Німеччині місто Магдебург). Воно передбачало звільнення міста від управління, судової та адміністративної влади місцевих феодалів-власників міст і створення міського самоврядування).

**Суть магдебурзького права.**

1. Звільнення міста від управління і суду державних урядовців та феодалів.
2. Одержання права на створення органів самоуправління.

3. Регламентация діяльності купецьких об'єднань та цехів.
4. Регулювання питань торгівлі, опіки, спадкування.
5. Визначення покарання за злочини.

1339 р. Санок ( місто в Польщі) Галицько-Волинського князівства — перше місто України, якому було надано магдебурзьке право.

Згодом магдебурзьке право одержали й інші міста:

- Львів (1356 р.);
- Кременець (1374 р.);
- Луцьк (1432 р.);
- Житомир (1444 р.);
- Київ (1494-1497 рр.);
- Дубно (1498 р.);
- Ковель (1518 р.);
- Берестечко ( 1547 р.) та інші.

Протягом XV — XVII ст. магдебурзьке право стало основою життя значної кількості міст України. Воно сприяло розвитку промисловості та торгівлі. Переваги в органах самоуправління мало українське населення й уніати.

На чолі міста ставав вїйт, якого призначав уряд. Лише жителі Києва самостійно обирали вїйта.

**Вїйт** очолював магістрат — орган міського самоврядування, який обирався один раз на рік і складався з двох колегій:

- лави - суду у кримінальних справах;
- ради - управлінського органу, що відав поліцією, наглядом за торгівлею, порядком, охороною міста та судом у цивільних справах і складався з 6-12 членів.

Місто вносило до державної скарбниці податки.

**Наслідки поширення магдебурзького права:**

- відбувався захист міською населення від сваволі королівських намісників та великих землевласників;
- сприяло зростанню самостійності міст;
- свідчило про досягнуті успіхи міського населення в боротьбі проти власників;
- створювало сприятливі умови для розвитку ремесла і торгівлі;
- сприяло пожвавленню господарського і культурного життя міст;
- дало можливість „європеїзувати” міське життя;
- стало можливим ввести міське життя в чіткі правові норми;
- встановлювало виборну систему органів міського самоуправління та суду;
- формувало нові риси міського життя та ментальність міського населення;
- Україна долучалася до європейської політичної культури.

**Негативні наслідки запровадження магдебурзького права**

1. Усі посади в міському управлінні обіймали багаті городяни, а основна маса міського населення (плебс) була усунена від управління містами.

2. Відбувалося посилення іноземної колонізації та обмеження прав українського населення.

3. Здійснювалося витіснення з органів самоврядування корінних жителів, місце яких зайняли поляки та німці.

4. Загострювалися проблеми в економічній сфері, де серйозними конкурентами українців стали вірмени та євреї.

5. Магдебурзьке право гальмувало і блокувало розвиток місцевих норм і традицій самоуправління.

### **Соціальний устрій України другої половини XIV — першої половини XVI ст.**

Українське суспільство XIV — першої половини XVI ст. було становим. Це означало, що перехід з одного стану до іншого внаслідок, наприклад, збагачення був майже неможливим. Обсяг привілеїв визначався від народження. До привілейованих станів належали шляхта і духовенство.

У 1528 р. відбувся перепис шляхти, і терміни «боярин» і «зем'янин» замінили на «шляхтич». Ті, за ким шляхетство не визнали, втратили привілеї й перетворилися на селян.

До духовного стану належало майже 10 % населення України. Його позиції змінювалися з часом: якщо в XIV ст. православна церква в Литві була панівною, то з XV ст. вона хоч і залишається найчисельнішою, проте поступається правами католицькій. Непривілейованими станами були міщани і селяни.

Найнижчою і найчисельнішою верствою населення (до 80 %) . були селяни. Вони поділялися на «похожих» (особисто вільних) та «непохожих» (кріпаків). Із другої половини XV ст. кількість непохожих неухильно збільшується.

Першим документом, що започаткував закріпачення селянства, вважається рішення шляхти Галичини про обмеження переходу селян до іншого землевласника різдвяними святами за умови сплати викупу. У Литві закріпачення пов'язують із привілеєм Казимира IV 1447р., а пізніше — з Литовськими статутами (1529,1566, 1588 рр.).

**Антифеодальний рух** поширюється в Україні у відповідь на закріпачення селян у XV — першій половині XVI ст.

**Поширені форми протесту:** втечі від поміщиків; підпал поміщицьких маєтків; убивство поміщицьких слуг або родини поміщика.

Джерела зафіксували і селянські повстання, причому вони мали не тільки антифеодальну спрямованість, а й визвольний характер.

1490 р. - повстання під проводом **Мухи**, в якому взяли участь близько 10 тис. осіб. Повсталі зайняли Святин, Коломию, Галич, підійшли до Львова. У битві проти польсько-литовського війська селяни зазнали поразки й відступили до Молдови. 1491 р. - повстання під проводом **Андрія Барули**, що теж закінчилося невдачею.

**Значення повстань:** незважаючи на поразку, народні виступи продемонстрували зростання боротьби українців проти соціального та релігійного гноблення.

### 4. Українські землі під владою Речі Посполитої

У 1569 р. Польське королівство й Велике князівство Литовське підписали унію про об'єднання. Ця подія мала доленосне значення не тільки для поляків і литовців, а й для білорусів та українців.

## **Причини й передумови об'єднання Великого князівства Литовського і Польщі:**

- 1) ослаблення Литви внаслідок московсько-литовських війн кінця XV — початку XVI ст.;
- 2) прагнення Польщі отримати українські землі й залежних селян;
- 3) прагнення українських, білоруських, литовських шляхтичів мати рівні права з польськими землевласниками;
- 4) необхідність організації спільного ефективного захисту від турецько-татарських набігів.

**28 червня 1569 р.** на спільному засіданні депутатів польського та литовського сеймів у м. Любліні було підписано угоду про створення **Речі Посполитої** (Річ Посполита дослівно означає «спільна справа»).

### **Люблінська унія (1569 р.):**

- 1) Польща та Литва об'єдналися в єдину державу — Річ Посполиту;
- 2) державу очолив один правитель — король польський і великий князь литовський;
- 3) король обирався польсько-литовським сеймом;
- 4) створено єдині органи державного управління;
- 5) запроваджувалася єдина монета;
- 6) польська шляхта отримала право на землеволодіння в Литві, а литовці — у Польщі;
- 7) Польща та Литва проводили спільну зовнішню політику;
- 8) українські землі переходили під владу Польщі й ділилися на 6 воєводств.

Таким чином, Литовське князівство зберегло певну автономію в судочинстві та виконавчій владі.

### **Наслідки Люблінської унії для України:**

- майже всі українські землі об'єдналися в одній державі;
- об'єднання сприяло інтенсивному розвитку економіки, з іншого боку, посиленню експлуатації селянства;
- українські міста перетворюються на магнатсько-шляхетські резиденції, центри розвитку ремесел і торгівлі;
- українські землі активно залучаються до міжнародної торгівлі, передусім через Балтійське море;
- поширюється католицизм, почався наступ на православ'я.

### **Люблінська унія мала велике політичне значення:**

- 1) альтернативою входження до Речі Посполитої було приєднання до Московської держави;
- 2) Річ Посполита мала обмежену королівську владу, гарантовані політичні права та свободи, тому українці могли долучатися до управління державою;
- 3) ставлення до релігійного питання було досить терпимим;
- 4) українці змогли долучитися до західноєвропейської ренесансної культури.

### **М. Котляр, С. Кульчицький підкреслюють такі наслідки Люблінської унії:**

- 1) український народ зазнав закріпачення й тяжкого феодалного гноблення;
- 2) насаджувався католицизм;
- 3) розгорнулася національно-визвольна народна боротьба;
- 4) виграла лише місцева шляхта, що отримала рівні права з польською шляхтою;

5) український народ втрачав свою політичну верхівку, яка полонізувалася та переходила до католицької віри.

**Державний устрій Речі Посполитої.** Сейм – вищий орган державного управління. Скликався раз на два роки, включав дві палати сенат та ізбу. Сенат (король, найвищі урядовці та духовні особи). Ізба, або палата послів ( шляхта, обрана на земельних зборах ).

**Особливості устрою:**

- 1) сейм розв'язував усі державні питання;
- 2) обов'язковим був принцип одностайності при прийнятті рішень сеймом — *liberum veto* (принцип «вільного вето»).
- 3) у період між сеймами державою керував король;
- 4) діяльність короля контролювалася призначеними сеймом сенаторами-резидентами;
- 5) король був зобов'язаний виконувати рішення сейму;
- 6) шляхта мала право не тільки не підкорятися владі короля, а й чинити збройний опір.

Таким чином, Річ Посполита була виборною монархією зі шляхетською демократією.

**Особливості розвитку українських земель у складі Речі Посполитої:**

Українські землі остаточно втратили адміністративний поділ, що брав початок із часів Київської Русі; натомість утворені Галицьке, Белзьке, Брацлавське, Волинське, Київське і Подільське воеводства. Південні землі залишалися майже незаселеними через постійні набіги татар. 1557 р. статут на волоки виділяв кращі землі під фільварки. Почалося формування фільварків. Головною причиною цього процесу стало зростання попиту в Європі на зерно та загальне пожвавлення господарської діяльності. У XVI-XVII ст. Річ Посполита стає одним із найбільших експортерів зерна. Перехід до фільваркового господарства супроводжувався посиленням феодального гноблення селянства: замість грошового або натурального оброку селяни мусили відробляти майже щоденну панщину, селянські наділи занепадали (**фільварок** - багатогалузевий господарський комплекс, що ґрунтувався на постійній щотижневій панщині кріпаків і був орієнтований на товарно-грошові відносини та ринок; він зберігає риси натурального господарства).

Відбувається зміцнення політичного та економічного впливу польської шляхти в державі. Польські магнатські роди й католицька церква захопили величезні площі української землі. В Україні діяли польське феодальне право і Литовські статuti. Статут 1588 р. закріпачив селян і встановив 20-річний термін розшуку селян-утікачів. Право власності на землю отримала тільки шляхта.

**5. Виникнення українського козацтва.**

Українське козацтво як суспільний стан в Україні почало формуватися з кінця XV — початку XVI ст. Перша згадка про українських козаків датована 1492 р. (Слово «козак» уперше зустрічається в «Таємній історії монголів» у 1240 р. За цим джерелом козак - це одинокий, не зв'язаний ані домом, ані сім'єю чоловік). В українській мові слово «козацтво» визначає суспільний стан вільних від кріпосного права людей, які займалися господарською діяльністю й

обороняли Україну від іноземних загарбників. Козаків називали запорозькими, оскільки основні їхні центри розташовувалися нижче дніпровських порогів.

### **Причини виникнення козацтва:**

- **економічні:** захоплення українських земель польськими та литовськими феодалами, нестача власної землі у селян і як наслідок — переселення селян на «Дике поле», у Запоріжжя та Нижнє Подніпров'я;
- **соціальні:** посилення феодального гніту, оформлення кріпосної залежності;
- **політичні:** намагання Польщі встановити контроль над утікачами в Подніпров'ї;
- **національно-релігійні:** політика спольщення, гоніння на православну церкву;
- **військові:** необхідність захисту кордонів від зазіхань Кримського ханства.

Козаками ставали передусім селяни, а також міщани і дрібна шляхта. За національним складом козацька спільнота була дуже неоднорідною: до неї входили молдавани, литовці, білоруси, росіяни і навіть татари, але найбільше було українців.

**Основні заняття козаків:** землеробство, скотарство, полювання, рибальство, торгівля. Нерідко грабували татарських купців. Заможні козаки мали наймитів, у тому числі з козацького середовища, які допомагали вести господарство. Своєрідною столицею козаків була Запорозька Січ. Назва «Січ» походить від слова «сікти» і означає «укріплення з дерева, хмизу, глини». Розташовувалися січі на дніпровських островах. їх укріпляли ровами та високими валами з дерев'яним частоколом. Фортеця мала великі башти з бійницями для гармат. Іноді до річки проривали підземний хід. Першою з відомих січей називають Хортицю (1553-1557 рр.), створену Дмитром Вишневецьким. Крім Хортицької, також відомі січі Базавлуцька, Томаківська, Чортотлицька, Кам'янецька. На січі були склади, арсенали. У центрі розташовувався майдан із церквою, від нього відходили довгі будинки — курені, у яких жили січовики. Курінь водночас був і військовою одиницею; всього їх налічувалося 38. Кількість самих козаків залежала від пори року, епідемій, перебігу воєнних подій. Умови вступу до Січі були нескладними (прийняття православної віри, бути неодруженим). Основними обов'язками козаків була військова служба. Перебування жінок на території січі заборонялося. Січ мала ознаки державності: територію, систему владних органів, військо і правові звичаї. Вищим органом влади виступала Січова Рада.

### **Повноваження Ради:**

- оголошення війни і підписання миру;
- організація військових походів;
- покарання злочинців;
- розподіл угідь.

Рішення Ради вважалися рішеннями всього війська і були обов'язковими для виконання; проводилася вона 2-3 рази на рік: 1 січня, 1 жовтня та після Великодня.

### **На радах обирали і козацьку старшину:**

- гетьмана, або кошового отамана, якому належала вища адміністративна, військова і судова влада на Січі. Гетьман вступав у дипломатичні відносини, затверджував судові вироки, очолював військо;



- воєнного суддю, який за відсутності гетьмана виконував його обов'язки;
- писаря, який очолював канцелярію;
- осавула, що відповідав за оборону Січі й організовував військову службу;
- обозного, який відав артилерією, займався комплектацією війська;
- військові служителі: довбиш, гармаш, товмач, кантаражний, шафар.

Вибори старшини відбувалися 1 січня. Символами влади були клейноди — хоругви, булава, печатка, бунчук, литаври і пірнач. Старшину обирала і кожна паланка (полк), до яких входили 6-7 куренів. Кількість паланок змінювалася від 5 до 8.

Отже, Запорозька Січ (Кіш) мала низку ключових ознак державності, які згодом були використані при розбудові держави, та стала захисником від татарських нападів.

**Військове мистецтво козаків**, на думку багатьох дослідників, не поступалося найкращим європейським арміям. Запорозька піхота вважалася найбоездатнішою в Європі. Вона шикувалася у три шеренги: перша стріляла, друга подавала рушниці, третя заряджала їх. Козацька кіннота наступала лавою, тобто півколом, й атакувала ворога не лише з фронту, а й із флангів. Ефективно працювали сторожова й розвідувальні служби. «Маяки», запалені сторожею, створювали своєрідний світловий телеграф, яким повідомляли про наближення ворога. Для оборони козаки використовували табір чотирикутне рухоме укріплення з кількох рядів зсунутих і скріплених між собою ланцюгами возів, усередині якого розташовувалося козацьке військо. Табір використовували і в боях, і у переходах. У разі тривалої облоги або кругової оборони вози могли засипати землею, створюючи вал, а довкола викопували шанці («вовчі ями») із загостреними кілками на дні. Козаки вміли успішно штурмувати ворожі фортеці, здійснювали морські походи на своїх суднах - чайках. **Реєстрове козацтво** — це козаки, зараховані на військову службу Речі Посполитої й записані у спеціальні списки-реєстри. Ідея створення козацького реєстру належала польському королю Сигізмунду I, який у 1524 р. запропонував сформувавати для захисту південних кордонів держави наймане військо із запорозьких козаків. Втілював цю ідею його наступник — Сигізмунд II Август. У 1572 р. 300 найманих козаків були записані в реєстр і отримали назву реєстрових. Пізніше реєстр збільшувався і становив, залежно від певних обставин, від 1 до 6 тисяч козаків (на середину XVII ст.).

#### **Права та привілеї реєстрового козацтва:**

- 1) право землеволодіння, заняття промислами і торгівлею;
- 2) отримували плату за військову службу;
- 3) звільнялися від уплати податків та виконання повинностей;
- 4) обирали гетьмана і старшину на козацькій Раді;
- 5) мали власну судову й адміністративну юрисдикцію;
- 6) в містечку Трахтемирів на Київщині мали власний монастир — як шпиталь і арсенал.

Реєстровці зобов'язувалися підпорядковуватися офіцерам, яких призначив король, і не нападати самовільно на Кримське ханство. Козацькі полки створювала і Московська держава: на Слобожанщині в середині XVII ст. існувало 5 козацьких полків (у тому числі Харківський), що підпорядковувалися російському командуванню.

### **Значення козацтва в історії України:**

- засвоїли степові запусілі землі;
- були захисниками південних районів України від турецько-татарських нападів;
- брали участь у народних повстаннях;
- сформували основи козацької державності.

### **Причини повстань:**

- закріпачення селянства і нереєстрових козаків; збільшення панщини через ринкову спрямованість шляхетських господарств;
- захоплення польськими феодалами південноукраїнських земель, де феодали зіткнулися з інтересами козаків;
- ігнорування польським урядом вимог щодо збільшення реєстру.

### **Основні вимоги:**

- збільшення плати за військову службу;
- розширення козацького реєстру;
- вільні походи проти Кримського ханства та Османської імперії;
- привілеї для православної церкви.

### **❖ Повстання Криштофа Косинського (1591-1593 рр.)**

**Територія:** Поділля, Київщина, Волинь.

**Учасники:** козаки, селяни-втікачі, міщани.

**Перебіг подій.** Повсталі захопили Білу Церкву, Трипілля, Переяслав. Край було переведено на воєнний стан. 23 січня 1593 р. повстанці зустрілися з польськими військами під містечком П'яткою на Волині. Після тижня кривавих боїв було підписано угоду:

- 1) К. Косинський позбавляється гетьманства
- 2) з реєстру виписують тих, хто приєднався до повстання;
- 3) козаки втратили право самостійно підтримувати дипломатичні зв'язки з іншими державами та здійснювати військові походи. Косинський звернувся за допомогою до московського царя, але той воював зі Швецією і надав лише гроші. Загинув Косинський у травні 1593 р. під Черкасами. Повстання було придушено.

### **❖ Козацька війна 1594 р. під проводом Северина Наливайка**

**Територія:** Брацлавщина, Київщина, Волинь, Білорусь.

**Учасники:** козаки, селяни, міщани.

**Перебіг подій.** Наливайко скористався війною Польщі з Туреччиною. Повстання охопило більшу частину українських і білоруських земель, що стало загрожувати існуванню держави. Проти повстанців рушила каральна експедиція С. Жолкевського. Відступаючи, Наливайко планував перейти на територію Московського царства, але під Лубнами в урочищі Солониця був розбитий. Поляки вирізали майже 10 тис. осіб у козацькому таборі, в основному — жінок і дітей. Наливайка та ще шістьох керівників повстання стратили у 1597 р.

### **Значення козацьких повстань кінця XVI ст.**

- Козацтво проявило себе суспільною силою, готовою до оборони своїх прав і привілеїв.
- Стали спробою поширити права і привілеї реєстрових козаків на все козацтво.

- Козаки набули досвіду організації повстань на великих територіях.
- Повстання були підтримані селянами та міщанами, які масово вступали до козацьких лав.
- С. Наливайко вперше запропонував ідею створення території, де проживали б тільки козаки.

#### **Військово-політична діяльність:**

- 1) перетворив козацьке військо на регулярне з дисципліною, навчанням та озброєнням (рушницями);
- 2) збільшив козацький флот до 300 кораблів;
- 3) співпрацював із нереєстровим козацтвом;
- 4) організував успішні походи козаків проти Османської імперії та Кримського ханства, що привернуло увагу Європи;
- 5) разом із військом брав участь у поході королевича Владислава на Москву в 1618 р.;
- 6) у Хотинській війні 1620-1621 рр. козацьке військо під його проводом відіграло вирішальну роль у розгромі турок;
- 7) у 1620 р. надіслав у Москву прохання прийняти козаків на військову службу;
- 8) дав згоду приєднатися до антитурецького союзу європейських держав — «Ліги християнської міліції»;
- 9) стримував антипольські настрої в козацькому середовищі, віддаючи перевагу переговорам і компромісам. Завдяки цьому козакам дозволили оселятися в містах, повернули окремий козацький суд і Трахтемирів, плата реєстровцям стала постійною.

#### **Культурно-просвітницька діяльність:**

- 1) разом з Військом Запорозьким вступив у Київське братство, забезпечивши останньому підтримку;
- 2) відстоював права православної церкви: єрусалимський патріарх Феофан висвятив київського митрополита й п'ять єпископів;
- 3) сприяв відновленню православної ієрархії в Речі Посполитій;
- 4) заповів великі кошти Львівському, Луцькому і Київському братствам.

#### **Причини повстань першої половини XVII ст.:**

- захоплення польськими феодалами південноукраїнських земель, де феодали зіткнулися з інтересами козаків;
- ігнорування польським урядом вимог щодо збільшення реєстру;
- обмеження прав і привілеїв запорозьких козаків, перетворення їх на кріпаків;
- поширення фільваркової системи;
- поширення уніатської та переслідування православної церкви (заборона будувати православні церкви й монастирі та закриття тих, що вже існували, передання їх у власність уніатській церкві, ліквідація церковно-приходських шкіл).

**Характер повстань:** антифеодальні, національно-визвольні.

❖ **1625 р. повстання під проводом Марка Жмайла.**

**Учасники:** козаки, селяни та міщани.

**Територія:** Подніпров'я.

**Перебіг подій.** Помірковані запорожці виступили за мирне завершення конфлікту шляхом переговорів. Результатом компромісу став **Куруківський трактат:**

- реєстр збільшено до 6 тисяч;
- збільшено плату реєстровцям;
- учасники повстання амністовані;
- нереєстрові козаки повертаються до шляхти.

**❖ 1630 р. повстання під проводом Тараса Трясила (Федоровича), гетьмана нереєстрових козаків.**

**Учасники:** козаки, селяни та міщани.

**Територія:** Лівобережжя, Подніпров'я, Брацлавщина, Волинь, Галичина.

**Перебіг подій.** На придушення повстання рушило польське військо С. Лаца, який розправлявся з мирними жителями. У відповідь повстанці вирізали «Золоту роту» з добірних польських вояків. Ця битва дістала назву «Тарасова ніч». Але серед повсталих почалися чвари, частина козаків домоглася обрання нового гетьмана — А. Конашевича-Бута, який почав переговори з поляками.

Король Речі Посполитої пообіцяв збільшити реєстр до 8 тисяч осіб, але уряд реєстру не затвердив. Федорович повернувся на Січ. Щоб перешкодити подальшим повстанням, до 1635р. поляки побудували на дніпровських порогах фортецю Кодак. Гарнізон фортеці не пускав по Дніпру човнів на Січ, кінні роз'їзди ловили втікачів і направляли їх на земляні роботи або в тюрми. 1635 р. — загін Івана Сулими зруйнував Кодацьку фортецю. Самого Сулиму старшина видала польському урядові, і його стратили у Варшаві. Кодак було відбудовано.

**1637 р. повстання під проводом запорізького гетьмана Павла Бута (Павлюка)** охопило Подніпров'я, Брацлавщину. Поляки запропонували переговори, Павла Бута та кількох ватажків схопили реєстровці й передали польському командуванню. Згодом їх стратили у Варшаві.

Наслідком поразки цього повстання стала «**Ординація** (упорядкування)

**Війська Запорізького реєстрового» 1638 р.:**

- реєстр становив 6 тисяч козаків;
- нереєстрові козаки мали стати кріпаками;
- Запорозька Січ підлягала ліквідації.

**❖ 1638 р. повстання під проводом запорозького гетьмана Якова Острянина (Остряниці).**

Козацькі війська діяли за підтримки донських козаків; зазнали поразки й перейшли на територію Московської держави. Того ж року козаки попросили в польського уряду перемир'я. Настало десятиліття «золотого спокою» — до 1648 р.

**Значення козацьких повстань першої половини XVII ст.**

- Боротьба набула національно-визвольного спрямування.
- Козацькі вимоги — захист православ'я, скасування кріпацтва, звільнення від польського панування — об'єднали різні верстви українського населення (селян, міщан, православне духовенство, шляхту).
- Козаки стали лідерами національно-визвольного руху.
- Визнано, хоча й формально, існування православної церкви в Україні, православним надано право будувати церкви, відкривати братства, школи, типографії, навіть обіймати державні посади («Статті для заспокоєння руського народу», 1633 р.).

— Сприяли поширенню ідеї національного визволення, підготували ґрунт для Національно-визвольної війни під проводом Б. Хмельницького, що розпочалася в 1648 р.

#### **Причини поразок селянсько-козацьких повстань:**

- вони починалися стихійно, без ретельного планування;
- головна мета — помста кривдникам, а не реалізація певної програми;
- селяни-повстанці не йшли далі своєї місцевості;
- старшина та реєстровці схилилися до переговорів, а не до рішучих воєнних дій;
- козацька армія поступалася польській у стратегії, озброєнні, вишколі.

#### **Наслідки повстань:**

- реєстрове козацтво позбавлено самоврядування: полковниками могли бути тільки поляки, очолював військо не гетьман, а спеціальний королівський комісар;
- козаки передавали полякам артилерію та військові відзнаки.
- обмежено територію розселення козаків;
- на Дніпрі відбудовано Кодацьку фортецю;
- на території України постійно перебувало польське військо;
- нереєстрові козаки перетворені на кріпаків, посилюється феодальний гніт (збільшилися панщина, податки з міст);
- масові втечі населення від польської розправи на територію Росії — на Дон і Слобожанщину.

6. Національно - культурний рух в Україні другої половини XVI — першої половини XVII ст.

#### **Загальна характеристика становища православної церкви:**

- формально церква визнавалася рівноправною, мала урядові «вольності та привілеї»;
- вищих церковних посадовців призначав король за гроші, заслуги перед державою чи борги держави перед особою. У другій половині XVI ст. жоден митрополит не був обраний церковним собором;
- державні та світські особи постійно втручалися в церковні справи: судили священників, не призначали настоятелів, щоб самими отримувати доходи з церковних маєтків, обкладали церкву високими податками.

Із 30-40-х рр. XVI ст. реформаційні ідеї проникають в Україну. Вони поширюються передусім серед шляхти й міщан Волині, Поділля, Галичини, а згодом і в Києві.

#### **Поняття:**

**Реформація** — антикатолицький рух за переоблаштування церкви.

В Україні найбільше поширюються такі протестантські напрямки:

— **Кальвінізм**, що його засновником був Жан Кальвін, не набув прихильників у народі, проте було створено близько 100 протестантських общин. До них входили передусім представники шляхти, в тому числі таких родин як Потоцькі, Радзивілли, Вишневецькі.

— **Соціанство**, теоретиком якого був Фавст Соціан. Він сповідував ідеї про свободу й духовну чистоту людини, людську природу Ісуса Христа, неприйняття ікон у богослужінні, необхідність ліквідувати смертну кару.

Соціани відкривали школи, типографії, поширювали літературу; їхніми покровителями виступали князі, посадовці. Реформація знайшла відгук у діяльності братств, що були засновані у Львові (1586 р.), Рогатині, Галичі, Вінниці, Лубнах, Києві (1615 р.), Луцьку та в інших містах.

### **Поняття:**

**Братства** — громадські релігійні об'єднання православних українців (міщан, духовенства, козаків, шляхти).

**Мета** діяльності братств: захист національно-релігійних прав українців, протистояння окатоличенню та спольщенню українського народу.

### **Заходи братств:**

— виступали за право міських общин брати участь в управлінні церковними справами, контролювати діяльність вищого духовенства;

— захищали інтереси православних ремісників при вступі до цеху;

— займалися просвітницькою діяльністю: створенням шкіл і типографій.

Кожне братство мало свій статут, який виводив організацію з-під влади єпископів.

Засади Реформації вплинули на опір наступу католицизму та розвиток власне української православної церкви. Ідея перекладу Біблії на народну мову реалізована в україномовному **Пересопницькому Євангелії (1556-1561 рр.)**, створеному на Волині: як відомо, однією з ідей Реформації є переклад святого письма рідною мовою.

**Національно-культурний рух в Україні:** із 1570-х рр. починає формуватися мережа єзуїтських колегій — навчальних закладів на основі католицького віровчення. Вони давали високий рівень освіти й успішно конкурували з протестантськими школами; поширюються ідеї об'єднання (унії) православної й католицької церков, які підтримують як представники католицького, так і православного духовенства.

**Берестейський собор 1596 р.** ініціаторами укладення унії з українського боку стали православні єпископи Гедеон Балабан та Іпатій Потій, а також впливові українські магнати. У жовтні 1596 р. в Бересті було проведено церковний собор для обговорення питання унії, й на цьому соборі відбувся розкол православної церкви. Г. Балабан відмовився від ідеї унії й підтримав князя К. Острозького в його виступах проти створення об'єднаної церкви. Проте перешкодити оформленню унії вони не змогли.

**Причини укладення унії:** прагнення католицької церкви розширити свій вплив і підпорядкувати православних папі римському; Річ Посполита вважала єдину віру чинником, що укріплює державу, і розцінювала унію як перехідний етап до чистого католицизму; православні духовенство і знать намагалися позбавитися нерівноправності з католиками, посилити свої позиції, досягти зближення із західноєвропейською культурою.

### **Зміст Берестейської унії (1596 р.):**

1) православна і католицька церкви об'єдналися в **греко-католицьку (уніатську)**;

2) уніатська церква зберігала православні обряди, церковнослов'янську мову, право на митрополичу та єпископські кафедри, право на одруження нижчого духовенства;

- 3) уніатська церква визнавала зверхність папи римського, учення католицької церкви;
  - 4) уніатське духовенство зрівнювалося в правах із католицьким, звільнене від уплати податків;
  - 5) шляхта та міщани, які прийняли унію, також зрівнялися в правах із католиками, набули права обіймати посади в державних і міських урядах.
- Унію прийняли шість із восьми єпархій Київської митрополії, ще дві — Перемишльська та Львівська — сто років потому. Першим греко-католицьким митрополитом став Михайло Рогоза, а по його смерті — Іпатій Потій.

#### **Наслідки укладення Берестейської унії:**

- утворилася Українська греко-католицька церква, яка обстоювала національну ідентичність українців і чинила спротив окатоличенню;
- почалася боротьба православних із греко-католиками, в українському суспільстві загострилися релігійні суперечності;
- не відбулося обіцяне зрівняння в правах уніатів із католиками.

#### **Основні етапи боротьби за визнання православної церкви після підписання Берестейської унії:**

1. Православні братства вели судові процеси за право володіння церковним майном, опротестовували протиправну діяльність уніатів на сеймах Речі Посполитої.
2. За ініціативою Віленського братства православна і протестантська шляхта уклали договір про тимчасове об'єднання та спільні дії в питаннях захисту своїх прав на богослужіння, недоторканності церков та їхнього майна (1599 р.).
3. Переїзд І. Борецького до Києва сприяв утворенню Київського братства, до якого вступили запорозькі козаки на чолі з П. Сагайдачним. Таким чином козацтво продемонструвало свою позицію захисників православ'я в Україні.
4. Спільна з протестантами боротьба на засіданнях сеймів призвела до формального визнання православної церкви та православного духовенства у Речі Посполитій, свободи сповідання православ'я, повернення братствам прав і привілеїв.
5. У 1620 р. під час перебування в Києві єрусалимського патріарха Феофана I Борецький був висвячений на Київського митрополита. Новий митрополит відновив діяльність православних єпископств. Хоча польський уряд оцінив цей крок як протизаконний, в умовах загострення польсько-турецьких відносин не став розправлятися з новоявленою православною верхівкою.
6. Велася боротьба козацтва за легалізацію православної ієрархії. Польський уряд був змушений погодитися на ці вимоги (1622- 1632 рр.).
7. У 1633 р. польський уряд видав «Статті для заспокоєння руського народу», які офіційно визнавали існування УПЦ і надавали широкі права православним, у тому числі право обіймати державні посади в Речі Посполитій.

### **Тема 3. Визвольна війна українського народу середини XVII століття. Утворення козацької держави.**

#### **Зміст**

1. Причини, характер та рушійні сили.
2. Початок воєнних дій.
3. Напрямки діяльності Б. Хмельницького взимку 1648-1649 рр.

4. Зборівський договір (1649 р.), Білоцерківський договір (1651р.).
5. Воєнні дії 1652-1653 рр.
6. Переяславська рада 8 січня 1654 р.
7. Оцінки діяльності Б. Хмельницького.

#### 1. Причини, характер та рушійні сили.

Навесні 1648 р. в Україні почалося козацьке повстання під проводом Богдана Хмельницького, що переросло у національно-визвольну війну. Історична література для характеристики названої події вживає терміни повстання (козацьке, народне, селянське, українське), війна (козацька, селянська, громадянська, польсько-козацька, визвольна, національно-визвольна), революція (національна, національно-визвольна, українська).

**Мета війни:** звільнити Україну з-під влади Речі Посполитої, сформувати власну українську державу. Причини війни склалися у 30-40-х рр. XVII ст.

#### **Соціально-економічні причини:**

- 1) посилення кріпосного гніту: 5-6 днів панщини на тиждень, зростання податків через товарне виробництво хліба у Польщі;
- 2) погіршення становища міщан через свавілля польської адміністрації; самі поляки визнавали: «В Україні править беззаконня»;
- 3) скорочення реєстрового козацтва до 6 тис. осіб відповідно до «Ординації війська Запорозького» (1638 р.); нереєстрові козаки перетворювалися на кріпаків, скасовано козацький суд, козакам заборонено обирати гетьмана, а територія їхнього проживання обмежена.

#### **Політичні причини:**

- 1) відсутність власної державності;
- 2) нерівність у правовому й політичному становищі української православної шляхти;
- 3) прагнення козацької верхівки здобути владу.

#### **Національно-релігійні причини:**

- 1) утиски православ'я, братств та братських шкіл, заборона православним обіймати адміністративні посади навіть у місцевих владних органах;
- 2) поширення унії;
- 3) політика спольщення населення.

#### **Зовнішньополітичні причини:**

- 1) сусіди Польщі — Московська держава, Швеція та Туреччина — були зацікавлені в послабленні Речі Посполитої. Так, Москва підтримувала всі антипольські козацькі повстання кінця XVI— початку XVII ст.;
- 2) сваволя шляхти підривала міцність держави, влада короля була ослаблена;
- 3) європейські країни, послаблені Тридцятирічною війною (1618-1648 рр.), були зайняті своїми проблемами і не втручалися в східноєвропейські процеси.

**Характер війни:** антифеодальний національно-визвольний під релігійними лозунгами.

**Рушійні сили:** козацтво, селянство, міщани, дрібна шляхта та православне духовенство. Керівна роль належала українській козацькій старшині.



## 2. Початок воєнних дій.

У січні 1648 р. гетьманом Запорозького війська було обрано Б. Хмельницького. Він ужив таких **заходів для підготовки повстання**:

— розсилав універсали із закликом піднятися на боротьбу проти свавілля магнатів і Шляхти, тікати на Січ;

— установив контакти з повстанськими загонами в різних частинах України;

— агітував міське населення відчиняти міста перед козацькою армією;

— встановив дипломатичні відносини з Кримським ханством: в обмін на військову здобич та заручників татарська кіннота виступила на боці запорожців, припинялися татарські набіги на південь України.

Поляки недооцінили небезпеку повстання. Вони не тільки відправили на його придушення лише 4-тисячний загін, а й включили до загону реєстрових козаків. Реєстровці незабаром обрали гетьманом Ф. Джалалія та перейшли на бік повсталих.

### **Перші перемоги повстанців (1648 р.):**

**19 квітня — 6 травня 1648 р.** — битва в урочищі біля річки **Жовті Води**, в якій загинув командувач польського загону Стефан Потоцький.

**15-16 травня 1648 р.** — битва під Корсунем; у полон потрапили польські командувачі М. Потоцький і М. Калиновський.

**11-13 вересня 1648 р.** — битва під Пилявцями; польські війська тікали разом із командувачами. Козакам дісталися 90 гармат, запаси пороху та зброї, коні та інше майно на суму близько 10 млн. злотих. Після пилявецької втечі поляків іронічно називали «пилявчиками».

**27 вересня — 16 жовтня 1648 р.** — облога Львова, яка була знята тільки після сплати львів'янами викупу — понад 1 млн. злотих.

**28 жовтня — 14 листопада 1648 р.** — облога Замостя, що закінчилася перемир'ям із Польщею.

### **Умови перемир'я 1648 р.:**

— припинення воєнних дій;

— повернення козакам їхніх вольностей;

— учасники повстання амністовані.

23 грудня 1648 р. Хмельницький з тріумфом повернувся до Києва.

## 3. Напрямок діяльності Б. Хмельницького взимку 1648-1649 рр.

— формує Київський полк;

— установлює дипломатичні відносини з Туреччиною, Угорщиною, Молдовою, Московським царством;

— веде переговори з польським урядом, вимагаючи ліквідувати в Україні уніатську церкву, повернути запорізькому війську всі привілеї та вольності, визнати гетьмана васалом польського короля;

— заявляє про намір «відірвати від ляхів усю Русь і Україну»;

— проводить мобілізацію до війська.

### **Формування Української козацької держави**

Гетьманщина мала всі ознаки державності.

1. Політична влада (військова, політична, адміністративна) належала гетьману та козацькій старшині. Козацькі ради розв'язували найважливіші питання внутрішньої та зовнішньої політики, але їхнє значення неухильно знижувалося.

2. Територією Гетьманщини були завойовані українськими військами. Її кордони змінювали україно-польські договори, проте Київщина залишалася козацькою.

3. Політико-адміністративний устрій складався з полків, що ділилися на сотні. Кількість полків змінювалася; за Зборівським договором, їх було 16. Полк міг охоплювати від 11 до 22 сотень. Великі міста зберігали магдебурзьке право, і влада в них належала магістратам. Рештою міст керували городові отамани, а селами — сільські отамани; посада отамана була виборною. Запорозька Січ була автономною й не входила до жодного полку. Всі органи влади підпорядковувалися гетьманському урядові. Найвищим органом влади була військова рада.

4. Право та судочинство ґрунтувалися на нормах звичаєвого, козацького, магдебурзького права, Литовських статутах. Польське законодавство в Гетьманщині не діяло. Були встановлені покарання за зраду українському народові, відмову надати допомогу в битві.

5. Фінансова система та податки: введено посаду генерального підскарбія (1654р.), який опікувався бюджетною сферою, податкову й митну системи; є згадки про карбування власної монети (втім, жодна монета не збереглася).

6. Соціальна структура населення включала п'ять станів: козацтво, шляхетство, духовенство, міщанство, селянство. До привілейованих верств населення належали українська шляхта, козацька старшина, вище православне духовенство та міська знать.

7. Наявність армії була доведена самою війною, коли українське військо налічувало до 300 тисяч осіб. За військовою організацією й тактикою українська армія була однією з найкращих у Європі XVII ст.

8. Зовнішня політика була складовою частиною діяльності гетьманського уряду. Україна підтримувала дипломатичні контакти з Росією, Кримським ханством, Туреччиною, Річчю Посполитою, Молдовським князівством, Трансільванією; Гетьманщину визнали Венеція, Волощина, Швеція.

Історик Н. Яковенко порівнює принципи внутрішньої організації козацької держави з військовою диктатурою, «де гетьман здійснював владу від імені війська, ба навіть сама назва держави — „Військо Запорозьке” — з ним ототожнювалася».

### **Продовження воєнної кампанії.**

#### **Воєнні дії 1649 р.**

Улітку 1649р. Б. Хмельницький атакує Галичину і починає облогу Збаража, куди відступила польська армія. На допомогу оточеним просувалася 30-тисячне польське військо. Козацька армія вийшла назустріч польському підкріпленню. У серпні 1649 р. під Зборовом поляки опинилися в оточенні, а сам король ледь не потрапив у полон. Проте кримський хан змусив Хмельницького піти на поступки полякам і укласти мир.

#### **4. Зборівський договір (1649 р.):**

- 1) влада гетьмана поширювалася на Київське, Чернігівське і Брацлавське воєводства;
- 2) реєстр становив 40 тис. козаків;
- 3) державні посади в Гетьманщині мали обіймати тільки українці;

- 4) повстанцям було гарантовано повну амністію;
- 5) питання про долю унії та церковне майно мало бути винесене на найближчий сейм;
- 6) євреї та єзуїти повинні були залишити Україну.

#### **Наслідки договору:**

— ані Україна, ані Річ Посполита не були задоволені договором: почалися антигетьманські виступи селян і міщан, що не потрапили до реєстру; польський сейм схилився до силового розв'язання козацького питання і протягом 1650 р. готувався до війни з Гетьманщиною;

— договір створив умови для формування української державності.

#### **Воєнні дії 1651 р.**

Узимку 1651 р, поляки відновлюють воєнні дії та захоплюють прикордонні козацькі міста Чернівці, Шаргород, Ямпіль, оточують Вінницю.

У червні-липні 1651 р. під Берестечком, на кордоні Галичини та Волині, відбулася одна з наймасштабніших битв Європи XVII ст. Хмельницький зазнав у ній поразки це знову через зраду кримського хана. Козацькі війська опинилися в оточенні, тільки завдяки рішучості наказного гетьмана І. Богуна частина війська змогла прорватися через болота і річку. 300 козаків прикривали відхід армії. На пропозицію дарувати їм життя, якщо складуть зброю, вони демонстративно повітрушували гроші з гаманців і продовжували оборону. Козаки втратили понад 30 тисяч воїнів.

Пізніше татари пояснювали свою втечу тим, що начебто отримали напередодні листи, в яких повідомлялося, що у вирішальний момент битви козаки об'єднаються з польським військом і знищать татар. Наслідки для української армії були жахливими: татари лишили без захисту лівий фланг. Сам Хмельницький кинувся повернути татар, татари полонили його, і військо залишилося фактично без керівництва. Поляки захопили багаті трофеї: печатку Війська Запорозького, знамена, меч, подарований гетьману константинопольським патріархом, казну. Становище України було важким, але й польська армія потерпала від голоду, епідемій та партизанської війни, розгорнутої місцевим населенням. У таких умовах був підписаний тяжкий для України Білоцерківський договір.

#### **Білоцерківський договір (1651 р.):**

- 1) влада гетьмана поширюється тільки на Київщину;
- 2) козацький реєстр скорочується до 20 тис. осіб;
- 3) польська шляхта повертається до своїх маєтків, а селяни — до шляхти;
- 4) Б. Хмельницький розриває союз із Кримським ханством, позбавляється права дипломатичних відносин;
- 5) старшину і полковників затверджує король;
- 6) учасники повстання амністовані.

**Наслідком** цього договору була масова втеча селян із Правобережжя на землі Московської держави — Слобідську Україну. Проте польський сейм договір не затвердив, і це розв'язало руки Б. Хмельницькому.

5. Воєнні дії 1652-1653 рр.

**22-23 травня 1652 р.** — битва під Батогом (Вінниччина): козаки розгромили польську армію;

**11 жовтня — 5 грудня 1653 р.** — облога **Жванця** (Поділля). Татари вимагають припинення війни і виконання Зборівського договору (за це вони отримали від поляків данину і право на ясир (бранці, яких захоплювали турки й татари під час нападів на українські, російські й польські землі з 15 — до середини 18 століття).

**Молдавські походи** — воєнні дії козацького війська проти Молдови, союзниці Речі Посполитої, з метою розірвати її зв'язки з Польщею.

**I похід (серпень-вересень 1650 р.).** Українська армія під командуванням Б.Хмельницького й загони кримських татар захопили столицю Молдови Ясси. Князь В. Лупул відмовився від союзу з Польщею, уклав союз із Б.Хмельницьким і зобов'язався видати свою дочку Розанду за Тимоша Хмельницького. Після битви під Берестечком (1651 р.) Лупул відмовився від своїх зобов'язань. Проте перемога під Батогом змінила відносини між державами.

**II похід (липень-серпень 1652 р.).** Україно - молдавський союз поновлено, відбулося весілля Розанди і Тимоша.

Проте у квітні 1653 р. Валахія і Трансільванія за підтримки Польщі здійснили в Молдові державний переворот і позбавили В. Лупула влади. Останній звернувся по допомогу до Б. Хмельницького.

**III похід (квітень-травень 1653 р.).** Козацьке військо під командуванням Т. Хмельницького повернуло владу В. Лупулові. Але козаки, бажаючи закріпити успіх, розгорнули наступ на Валахію, який завершився поразкою.

Валаський похід українського війська спричинив формування антиукраїнського союзу в складі Валахії, Трансільванії та Речі Посполитої. У липні 1653 р. В. Лупула знову позбавили влади.

**IV похід (серпень-вересень 1653 р.).** Останній похід Т. Хмельницького на Молдову. Під Сучавою козаки потрапили в оточення, Тиміш Хмельницький був смертельно поранений і помер за декілька днів. Козаки здалися на почесних умовах: вони залишали Сучаву та вивозили тіло Т. Хмельницького.

Таким чином, молдовський напрямок політики Б. Хмельницького не дав бажаних результатів.

### **Становище Гетьманщини наприкінці 1653 р.:**

— Спустошено Правобережжя, де проходили воєнні дії.

— У 1650-1653 рр. по Україні прокотилися голод, епідемії холери і чуми.

— Масове переселення, особливо на Лівобережжя, Слобожанщину.

— Зменшення населення не менш як на 30%, що мало наслідком скорочення чисельності української армії.

— Війна спричинила занепад господарського життя: с/г, ремесел, торгівлі.

— Втома від війни, розчарування в гетьманському правлінні, небажання воювати.

— Формування антиукраїнської коаліції в складі Речі Посполитої, Валахії, Трансільванії, Молдови внаслідок стратегічних прорахунків Б. Хмельницького.

— Б. Хмельницький розумів неможливість перемоги над Польщею без сильних союзників. Гетьман веде переговори з Туреччиною, Московією, Волощиною, Семиградям, Швецією. Особливу увагу він приділяє Москві як православної державі.

Від початку війни в 1648 р. гетьманський уряд вів активні переговори з Москвою про допомогу:

— Б. Хмельницькому не хотілося бачити Московію союзником Речі Посполитої;

— Московське царство неодноразово приймало на своїй території повстанські козацькі загони і навіть надавало їм допомогу;

— росіяни, як і українці, були православними.

Москва відмовилася від походу на Україну, але військову допомогу надавати гетьману не поспішала, була пов'язана договором із Польщею. Московський уряд погодився взяти Україну «під свою руку» тільки тоді, коли вона сама звільниться від польського панування.

Лише в жовтні 1653 р. Московський Земський Собор дав згоду на укладення російсько-українського союзу і відправив в Україну посольство, очолюване боярином В. Бутурліним.

Москва погодилася на підписання договору з Хмельницьким і на війну з Польщею через бажання розширити свої території й залучити козаків до охорони держави. Зі свого боку, Хмельницький сподівався на військову підтримку Москви, щоб утворити власну державу. Цілі сторін не збігалися в перспективі.

**6. Переяславська рада 8 січня 1654 р.** на козацькій раді в м. Переяславі розглядалося питання про прийняття Гетьманщиною московського протекторату. Рішення не було одностайним, частина козаків були противниками такого союзу і схилилися до заступництва Туреччини. Утім, Хмельницькому вдалося переконати старшину виступити на підтримку московського союзу, обіцяючи збереження їхніх прав та привілеїв.

Проте договір ледь не зірвався з іншої причини: московські послы відмовилися присягати на вірність від імені царя Олексія Михайловича, мотивуючи це тим, що цар є самодержцем і слова свого не змінює.

Козацькі ради проходили й в інших містах Гетьманщини. У січні—лютому 1654р. до присяги було приведено близько 200 міст і містечок. Але союз із Москвою був неоднозначно сприйнятий в Україні. Відмовилися присягати Уманський і Брацлавський полковники І. Богун та І. Сірко, керівництво української церкви на чолі з митрополитом Сильвестром Косовим; збройні виступи відбулися у Полтавському та Кропив'янському полках. Невідомо, чи складала присягу Запорозька Січ.

Українська сторона виробила письмовий проект договору між Гетьманщиною і Москвою під назвою «Просительні статті». Але в процесі переговорів у березні 1654 р. в Москві документ був зменшений і значно змінений.

**21 березня 1654 р.** були затверджені «**Статті Богдана Хмельницького**», або «**Березневі статті**».

— Визнавалося верховенство московського царя над Україною.

— Козаки зберігали всі права та вольності, реєстр складав 60 тис. осіб.

— Генеральна і полкова старшина отримували платню.

— Гетьмана мало обирати козацьке військо і сповіщати про це царя.

— Україна мала право на зовнішні відносини, окрім як з Польщею та Туреччиною.

- Податки мали збирати українські чиновники.
- У містах зберігалося самоуправління.
- Підтверджувалося право київського митрополита і всього духовенства на їхні маєтності.
- У Києві та на кордонах України з Річчю Посполитою мали розташовуватись російські військові залоги.
- Московський уряд зобов'язувався вступити у війну з Польщею навесні 1654 р.
- У разі татарських нападів на Україну передбачалися спільні московсько-українські походи проти Кримського ханства. «Березневі статті» змінили політичну ситуацію в Східній Європі.

Україна сприймала їх як тимчасове явище, а Москва — як перший крок до цілковитого об'єднання.

#### Значення московсько-українського договору 1654 р.

Для України	Для Московії
<ul style="list-style-type: none"> <li>— Дозволив Україні зберегти державність, судовий, військовий, адміністративний устрій;</li> <li>— забезпечив Україні союзника для протистояння Речі Посполитій та Туреччині;</li> <li>— звільнив від релігійних утисків православну церкву</li> </ul>	<ul style="list-style-type: none"> <li>— Збільшилася боездатність армії за рахунок підконтрольного козацького війська;</li> <li>— держава отримала нові родючі землі й сировинні родовища;</li> <li>— козацькі війська захищали Росію від турецько-татарських нападів;</li> <li>— казна поповнювалася за рахунок українських податків</li> </ul>

#### Завершення війни.

Польща не визнала Переяславський договір. Вона розірвала дипломатичні відносини з Москвою і розпочала з Росією війну.

**Березень 1654 р.** — воєнні дії на території Брацлавщини, Волині, Поділля; безуспішна облога Умані польськими військами.

**Червень-вересень 1654 р.** — українська армія під командуванням І. Золотаренка звільняє від польсько-литовського панування Білорусь. Водночас Кримське ханство укладає союз із Річчю Посполитою проти Московії та України.

**Листопад-грудень 1654 р.** — захоплення польською армією Брадлава.

**Січень 1655 р.** — битва під Охматовом; незважаючи на великі втрати, не надала переваги жодній стороні. Козацька традиція назвала місце битви Дрижиполем через морози.

**Липень 1655 р.** — початок шведської інтервенції до Польщі з метою здобуття балтійського узбережжя.

**Вересень-листопад 1655 р.** — облога Львова козацькими військами; знята після сплати викупу львів'янами. Становище козацького війська ускладнилося через вторгнення татарської армії на Поділля.

**Листопад 1655 р.** — під Озерною українсько-російська армія завдала поразки татарам; Кримське ханство знову стало союзником Б. Хмельницького.

У липні 1655 р. війну проти Польщі розпочала Швеція. За таких умов король Речі Посполитої запропонував мир Б. Хмельницькому, але отримав відмову.

Натомість царський уряд згодився на пропозицію польських дипломатів. У вересні 1656 р. Польща і Росія, без участі української сторони, представників якої навіть не пустили на переговори, підписали **Віленське перемир'я**. Його умови були такими:

- припинялися воєнні дії між Московською державою і Річчю Посполитою;
- Москва і Польща мали вести спільні воєнні дії проти Швеції, яка в цей час напала на Польщу;
- московський цар Олексій Михайлович отримав можливість бути обраним польським королем після смерті Яна Казимира.

**Таким чином**, антипольський союз України і Москви фактично втратив силу. Б. Хмельницький починає новий тур переговорів про укладення коаліції проти Речі Посполитої, маючи намір розірвати відносини з Московською державою. Але 6 серпня 1657 р. Б. Хмельницький помер, залишивши Україну в оточенні ворогів її незалежності та без гідного наступника.

#### ❖ **Гетьманування Івана Виговського (1657-1659 рр.)**

Перед смертю Б. Хмельницький заповів гетьманську булаву своєму 16-річному синові Юрію: старший син Тиміш, якого Б. Хмельницький бачив на гетьманській посаді, загинув. У вересні 1657р. Старшинська рада в Чигирині доручила генеральному писареві І. Виговському виконувати гетьманські повноваження до повноліття Юрія. За місяць на Корсунській раді, де були присутні рядові козаки, міщани, духівництво та послы іноземних держав, І. Виговського обрали повноправним гетьманом.

#### **Політика І. Виговського**

1. Зберігав союзницькі відносини з Московською державою.
2. Активізував зв'язки з Кримом, Швецією, домовився про перемир'я з Польщею.
3. Укріплював становище козацької старшини і православної шляхти, роздаючи землі, що призводило до наростання соціальної напруженості та невдоволення народу.
4. Боровся з антигетьманською опозицією: здійснював економічну блокаду Запоріжжя, за допомогою татарського війська придушив повстання полтавського полковника М. Пушкаря і кошового отамана Я. Барабаша, підтримуване Москвою (1658 р.).
5. Підписав **Гадяцький договір (1658 р.)** з Річчю Посполитою.

**Причини підписання:** складна політична ситуація в Україні, підтримка Москвою антигетьманської опозиції, неприйняття методів московської політики.

#### **Основний зміст:**

- Гетьманщина як Велике князівство Руське (ВКР) входить разом із Польщею та Великим князівством Литовським до Речі Посполитої як рівноправна держава.
- Король Речі Посполитої обирається на загальному сеймі.
- ВКР очолює гетьман, обраний довічно козацтвом, шляхтою та духовенством і затверджений королем. Гетьманові належить вища виконавча влада, він очолює збройні сили ВКР.
- Вища законодавча влада у ВКР належить обраним Національним зборам (парламенту).

— ВКР має незалежну фінансову, податкову і судову системи, власні гроші; справочинство ведеться українською мовою.

— Збройні сили ВКР складаються з 30 тисяч реєстру та 10 тисяч найманців.

— Козакам гарантуються права та вольності.

— Передбачено скасування унії на території ВКР, православні зрівнюються в правах із католиками, православні митрополит і єпископи отримують місця в сенаті.

— Польські феодали повертаються в Україну, відновлюються велике землеволодіння, кріпацтво, повинності й податки, покладені на селян і міщан, що існували до 1648 р.

— Гетьман втрачає право на самостійні міжнародні зв'язки.

— Києво-Могилянська колегія урівнюється в правах із Краківським університетом; заплановано заснувати в Україні ще одну академію. Шкіл та типографій слід відкрити стільки, «скільки буде потрібно».

— Установлення свободи друку і слова, навіть у релігійних питаннях (заборонена тільки образа королівської гідності).

— Польські та литовські війська можуть перебувати на території ВКР тільки в разі крайньої потреби і в підпорядкуванні гетьмана.

**Оцінки договору** неоднозначні:

— видатна пам'ятка державної та правової думки, українська національна програма;

— став відмовою від незалежності України;

— підштовхнув Україну до соціальних конфліктів, знищивши соціально-економічні здобутки Національно-визвольної війни. Проте сейм Речі Посполитої урізав Гадяцький договір, обмеживши реєстр, право на обрання гетьмана, власну монету.

6. Підписання Гадяцького договору спричинило російсько-українську війну. В її ході І.Виговський розбив 100-тисячну московську армію під Конотопом (1659 р.), але через свою непопулярність не зумів використати результати перемоги.

7. І Виговський не зумів приборкати промосковсько налаштовану старшину, тому російська армія в 1659 р., підтримуючи заколотників, захопила лівобережжя України.

До осені 1659 р. позиції І.Виговського послабшали навіть на Правобережжі. У жовтні 1659 р. він зрікся гетьманської булави, передав її вже обраному новому гетьманові Ю.Хмельницькому і виїхав до Польщі. Згодом, у 1664 р., І.Виговський був розстріляний за наказом тодішнього гетьмана П. Тетері.

#### ❖ **Гетьманування Ю. Хмельницького (1659-1663 рр.)**

Ю. Хмельницький був обраний гетьманом наприкінці вересня 1659 р. Людина слабкодуха, без чітких переконань, без таланту військового й державного діяча, він став маріонеткою в руках сильніших противників.

#### **Політика Ю. Хмельницького**

1. Під тиском російських військ, що перебували на Лівобережжі, Ю.Хмельницький підписав фальсифікований варіант Березневих статей — так звані **Переяславські статті (1659 р.)**, що мали такий зміст:

— російські війська розташовуються в усіх великих містах (Переяслав, Ніжин, Брацлав, Умань, Чернігів);

— козакам заборонено вести війни і мати зовнішні відносини без дозволу царя;



- обрання гетьмана і старшини має відбуватися тільки з ухвали московського царя; гетьман має присягати на вірність московському цареві;
- козаки мусять брати участь у московських війнах;
- українська церква підпорядковується московському патріархові.

Фактично Гетьманщина перетворилася на автономію Московії, що спричинило велике незадоволення старшини, особливо на Правобережжі.

2. Під час російсько-польської війни 1660 р. московська армія, до якої змушені були приєднатися козаки, зазнала поразки. У зв'язку з цим Ю. Хмельницький спрямовує свою політику на Польщу.

У жовтні 1660 р. він укладає Слободищенський трактат:

— Україна відновлювала державний зв'язок з Річчю Посполитою на основі Гадяцького договору 1658 р. Велике князівство Руське не створювалося, Україна отримувала лише автономію на чолі з гетьманом.

— Українська армія зобов'язувалася взяти участь у воєнних діях проти Московської держави.

**Наслідки Слободищенського трактату.** Правобережна Україна повернулася до складу Речі Посполитої. Лівобережні полки на чолі з Я. Сомком та В.Золотаренком виступили за збереження союзу з Москвою. Походи Ю.Хмельницького на Лівобережжя закінчилися невдачею. Наказним гетьманом Лівобережної України обрали Я.Сомка. Це стало початком **поділу Гетьманщини на Правобережну і Лівобережну частини та війни між окремими регіонами України.**

У січні 1663 р. Ю. Хмельницький зрікся булави і постригся у ченці.

7. Оцінки діяльності Б. Хмельницького.

Постать Б. Хмельницького неоднозначно оцінюється істориками.

**М. С. Грушевський:** «В нім занадто багато від Азії, від великих азійських завойовників-кочовиків, фундаторів держав Орд. З тою поважною відміною, що для нього матеріалом, гарматним м'ясом служили не чужі, підбиті племена, а свій власний народ; Він збудував свою владу, владу пануючої старшинської верстви, ціною страшних жертв мас. Він зробив пустою половину України, щоб укріпити панування своє і своєї династії, чи своєї компанії у другій половині, але й звідти розігнав половину людей, примусив тікати за кордон України, поза межі досягнення його влади... В нім цілком не видно елементарної державної економіки, руки „державного хазяїна Української землі”, як колись говорили».

**О. Оглоблін:** «Найбільше місце Богдана Хмельницького в історії України — не як полководця, хоча би й великого, не як дипломата, хоч би й блискучого, а як державного діяча, фундатора й будівничого Української Козацької держави. Яку б ділянку громадсько-державного життя не взяти — Богдан Хмельницький скрізь виступає як державний діяч великого формату».

**Н. Яковенко:** «...хитроумний гетьман, плетучи мереживо союзницьких комбінацій, мимоволі сам закладав основи для неї (незгоди), бо кожний з його дипломатичних ходів зрештою переріс у братовбивчу війну між прихильниками полярних зовнішньополітичних орієнтацій».

Безперечно, Хмельницький був видатним політичним діячем, який об'єднав у єдиному визвольному русі різні суспільні сили. Він ніколи не

відмовлявся від своєї мети — звільнення України від іноземного гноблення. Тому головним здобутком Б. Хмельницького була Українська держава.

#### **Тема 4. Соціально – економічний та політичний розвиток України в другій половині XVII – XVIII століття.**

##### Зміст

1. Зовнішньоекономічні зв'язки України в другій половині XVII – XVIII століття.
2. Доба Руїни.
3. Політичне життя в Україні в другій половині XVII століття.
4. Результати і наслідки Руїни.
5. Історичне значення Гетьманщини.
6. Українські землі під владою Російської імперії. Друга Малоросійська колегія (1764-1786 рр.)

1. Зовнішньоекономічні зв'язки України в другій половині XVII – XVIII століття.

Зміни в українському суспільстві внаслідок Національно-визвольної війни:

— Польську шляхту як панівний клас замінило козацтво, а козаком, за традицією, міг стати кожен. Згідно з московським переписом 1654 р., близько половини дорослого чоловічого населення становили козаки. Так межі між суспільними станами стали розмитими, а ідея суспільної рівності набула небаченого для Східної Європи розмаху.

— Значно покращилося становище селянства. Селяни відвоювали особисту свободу, право розпоряджатися власним майном, переселятися коли і куди завгодно. Проте вони мусили виконувати певні повинності на користь Війська Запорозького: забезпечувати його транспортними засобами, провізією та сплачувати податки.

— Чимало української знаті та заможних козаків обійняли високі посади і використовували їх для зміцнення свого впливу та достатку. Гетьмани тільки сприяли цьому, роздаючи землі та посади. Таким чином, старшина перетворюється на земельних магнатів. Як наслідок, у суспільстві козацької України назривала громадянська війна.

— Міста відіграли відносно незначну роль у повстанні, їхні відносини із селянами та козацтвом були обмежені. Величезна кількість містечок потрапила під владу місцевої старшини і мала сплачувати мито за торгівлю, тоді як козаки цього не робили.

— На відміну від міщан, православне духовенство підтримувало з козацькою верхівкою дружні відносини. Хмельницький та його наступники підтверджували права монастирів на землі, обов'язок селян нести трудові повинності на користь церкви.

— Залишилася низка складних політичних проблем, пов'язаних передусім з україно-російським союзом. Серед козацької старшини тривали суперечки щодо можливого зовнішньополітичного партнерства: залишатися з Московією, повертатися до Речі Посполитої чи шукати союзника серед інших держав.

## 2. Доба Руїни.

Період від смерті Б. Хмельницького до початку гетьманування І. Мазепи історики, починаючи з М. Костомарова, називають Руїною. Руїна характеризувалася внутрішньою боротьбою козацької старшини за владу та іноземним вторгненням в Україну.

### **Причини Руїни:**

- Відсутність загальнонаціонального лідера, який би міг продовжити справу Б. Хмельницького після його смерті.
- Розкол серед української еліти з питань внутрішньої і зовнішньої політики: частина орієнтувалася на Москву, частина — на Річ Посполиту.
- Нездатність старшини поставити державні інтереси над особистими.
- Гострі соціальні конфлікти, небажання рядового козацтва і селянства підпорядковуватися будь-якому уряду.
- Втручання у внутрішньоукраїнські справи та безпосередня агресія з боку Речі Посполитої, Московської держави, Османської імперії та Кримського ханства.

## 3. Політичне життя в Україні в другій половині XVII століття.

### **Гетьмани розділеної України**

<b>Правобережна Україна</b>		<b>Лівобережна Україна</b>	
Павло Тетеря	1663-1665	Іван Брюховецький	1663-1668
Петро Дорошенко	1665-1677	Дем'ян Многогрішний	1669-1672
Юрій Хмельницький	1677-1681	Іван Самойлович	1672-1687

## 4. Результати і наслідки Руїни:

- Почалася суспільна криза Речі Посполитої, що завершилася загибеллю Польської держави наприкінці XVIII ст.
- Туреччина зазнала поразки від Священної ліги, що призвело до її занепаду у XVIII ст.
- Росія вийшла з Руїни ослабленою, її внутрішнє становище вимагало змін.

Після укладення Вічного миру в 1686 р. Гетьманщину розглядають як **Лівобережну та Правобережну**.

**Лівобережна Гетьманщина** — лівобережні українські землі; Київ із приміською зоною.

### **Особливості адміністративно-політичного устрою Лівобережної Гетьманщини.**

1. Формально Гетьманщина перебувала у межах Московського царства.
2. Ділилася на 10 полків, що були і військовими, й адміністративно-територіальними одиницями.
3. Гетьмана обирала старшинська рада на невизначений термін; кандидатура затверджувалася царем.
4. Гетьман займався кадровими призначеннями, встановленням податків, призначенням нагород, роздавав землю за службу або у власність, тому старшина опинилася в залежності від гетьмана.
5. До генеральної старшини входили:
  - обозний (відповідав за постачання армії);

- суддя (очолював генеральний суд);
  - осавул (відповідав за організацію військових частин);
  - підскарбій (займався казною, фінансовою та податковою політикою);
  - хорунжий (відповідав за збереження військового прапора — хоругви);
  - бунчужний (зберігав бунчук — гетьманський символ влади).
6. Із кожним новим гетьманом царський уряд підписував новий договір — статті.
  7. Загальновійськова рада скликала залежно від обставин і перестала бути законодавчо-розпорядчим владним органом.
  8. Старшинська рада замінила загальновійськову; вона вирішувала питання оборонного характеру, обирала генеральну старшину, визначала розмір податків та орендної плати.
  9. У містах існувало магдебурзьке право.

**Слобожанщина** — історична область, яка охоплює території сучасних Харківської, Сумської, Донецької, Луганської областей України, частину Воронежської, Белгородської та Курської областей Російської Федерації.

#### **Особливості розвитку Слобожанщини.**

1. Залюднюється в середині XVII ст. в основному українськими козаками і селянами та кріпаками-втікачами з Московії.
  - Перші колоністи з'явилися на так званому Дикому полі в XV — на початку XVI ст.
  - Наступна хвиля колонізації пов'язана з козацько-селянськими повстаннями на Правобережжі першої половини XVII ст.
  - Особливо активно переселення відбувається після поразки козацької армії під Берестечком (1651 р.) та під час Руїни.
2. Для заохочення переселенців московський уряд надавав певні свободи — «слободи», зокрема звільнення від податків. Поселення стали називати слободами, а територію — Слобожанщиною. Виникають міста: Острогозьк, Суми (1652 р.), Охтирка, Харків (1654 р.) .
3. Підпорядковувалася белгородському воєводі, посади гетьмана не існувало.
4. Сформовано п'ять полків: Острогозький, Харківський, Сумський, Охтирський, Ізюмський.
5. Полковники обиралися на полкових козацьких радах і затверджувалися царем; мали ті самі повноваження, що й у Гетьманщині. Полкова старшина обиралася довічно.

#### **Соціальна структура населення.**

**Лівобережжя та Слобожанщини** – це **козаки** — привілейований стан тогочасного суспільства: особисто вільні, звільнені від державних податків і повинностей, могли вільно проживати в містах і займатися ремеслом, торгівлею, промислами, мали спадкове землеволодіння. Козаки підлягали власному суду. Обов'язком козаків було нести військову службу за власний рахунок.

З другої половини XVIII ст. у зв'язку зі зростанням майнової нерівності козаки почали поділятися на дві категорії:

- виборні — заможні козаки, що особисто несли військову службу;

— підпомічники — небагаті козаки, які самі не служили, а допомагали виборним: виділяли кошти на придбання коней, зброї, одягу, давали провіант для армії, вели господарство старшини, брали участь у державних роботах.

#### **Поняття:**

**Українська шляхта** — панівний стан українського суспільства, який досить швидко злився з козацькою старшиною внаслідок поширення на неї старшинських прав і привілеїв.

**Духовенство** — привілейований стан; верхівка духовенства та монастирі мали великі землеволодіння, а також залежних селян на цих володіннях. Часто козаки засновували монастирі, які ставали культурними осередками краю. Духовенство користувалося великим впливом і брало участь у засіданнях генеральної ради.

**Міщанство** — напівпривілейований стан; міщани мали права та привілеї на самоврядування, становий суд, заняття ремеслами, промислами і торгівлею, але повинні були сплачувати податки й виконувати повинності на користь держави.

**Селянство (посполиті)** — найчисельніший непривілейований стан. Унаслідок Національно-визвольної війни селяни отримали особисту свободу і право змінювати місце проживання, але не мали спадкової власності на землю. Працювали на старшину, шляхту й монастирі, сплачували податки продуктами і грошима. На Слобожанщині селяни сплачували податки до царської казни.

#### **Розвиток господарства.**

С/г було головним заняттям населення. В Україні вирощували зернові (жито, пшеницю, ячмінь, просо), горох, городину, технічні культури (коноплі, льон, тютюн), займалися садівництвом. Наприкінці XVIII ст. з'явилися важкий плуг та соха на колесах.

У Гетьманщині селяни, козаки та міщани внаслідок війни отримали право займати вільну землю й обробляти її. Проте селяни не поспішали брати землю з державного фонду, тому що за неї слід було нести військову службу, і оселялися на землях старшини та церкви. Козацька старшина намагалася збільшити свої землеволодіння, захоплюючи наділи дрібних господарів і перетворюючи на спадкові «рангові» маєтки. Саме вона стала найбільшим землевласником. Поступово поширюється і набуває постійного характеру панщина, хоча за часів Національно-визвольної війни її замінили на чинш.

На Слобожанщині діяло право займанщини.

#### **Поняття:**

**Чинш** — грошовий податок.

**Займанщина** — поселенці могли брати стільки землі, скільки могли обробити. Кожний полк мав фонд незаселених земель, із якого нові козаки могли отримати наділ. Селяни, як і в Гетьманщині, оселялися переважно на старшинських землях.

Поряд із землями, заселеними українськими переселенцями, на Слобожанщині існували маєтки російських поміщиків, пожалувані царем за службу. Заселяли їх привезеними з Росії кріпаками. Поступово посполиті українські селяни наближаються в своєму статусі до феодально залежних кріпаків.

**Розвиток ремесел, торгівлі, промислів:** гуральництво (горілчаний промисел), млинарство, гутництво (виробництво скла), виробництво заліза, солеваріння. Ремісники виготовляли продукцію як для місцевих потреб, так і на продаж.

Привілеї в торгівлі (безмитна торгівля) належали козацтву, але нею займалися також купці, міщани і посполиті. Велася торгівля переважно на ярмарках. Чотири рази на рік ярмарки проводилися в Харкові, тричі на рік — у Сумах. Чимало товарів надходило з Росії та з-за кордону (із Польщі, Криму, Туреччини).

#### 4. Історичне значення Гетьманщини.

1. Проіснувала 115 років і відіграла важливу роль у формуванні української держави.
2. Захистила український народ від асиміляції, експлуатації та національно-релігійних утисків з боку польської влади.
3. Незважаючи на втручання російських чиновників, ключові посади в Гетьманщині обіймали саме українці.
4. Гетьманщина створила умови для остаточного становлення українського народу, розвитку його мови та культури.
5. Чимало нащадків козацької старшини стали видатними українським діячами, які продовжили боротьбу за відновлення української державності.

#### 5. Українські землі під владою Російської імперії. Друга Малоросійська колегія (1764-1786 рр.).

Друга Малоросійська колегія перебрала на себе управління Гетьманщиною після скасування гетьманської посади. Вона складалася з чотирьох представників козацької генеральної старшини та чотирьох російських чиновників. Очолив колегію П. Румянцев.

##### **Мета діяльності Малоросійської колегії:**

- ліквідувати залишки автономії;
- закріпити селян;
- контролювати економічний розвиток України;
- збільшити збір податків із населення.

Колегія була ліквідована після втрати Україною залишків державності.

##### **Остаточна ліквідація автономії України.**

**1765 р.** — ліквідовано козацькі полки на Слобожанщині та перетворено їх на регулярні гусарські полки; на території слобідських полків утворена Слобідсько-Українська губернія.

**1765-1769 рр.** — проведено Генеральний опис Малоросії, що став основою для поширення на Україну загальноросійського законодавства: проведено перепис населення, наведено дані про повинності і податки, здійснено опис населених пунктів.

**1775 р.** — остаточно зруйновано Запорозьку Січ.

**1781 р.** — ліквідовано полково-сотенний устрій Лівобережної Гетьманщини та Слобожанщини, запроваджено імперський адміністративний поділ на намісництва (Київське, Чернігівське, Новгород-Сіверське, згодом додалися Харківське та Катеринославське); замість козацьких полків утворено регулярні карабінерські полки, місцеві козаки позбавлялися своїх прав та привілеїв.

**1782-1786 рр.** — ліквідація Генерального суду, полкового і сотенного правління, інших адміністративних і судових установ колишньої Гетьманщини, заміна їх на загальноімперські установи.

**1783 р.** — остаточне закріпачення селян.

**1785 р.** — на Україну поширено «Жалувану грамоту дворянству»: козацька старшина зрівнялася в правах із російським дворянством.

**1785 р.** — проведено секуляризацію монастирських маєтків.

**Поняття:**

**Секуляризація** — конфіскація державою церковних земель.

**Історичне значення Запорозької Січі:**

— З ліквідацією Запорозької Січі закінчується козацька доба історії України.

— Запорожці прославили себе героїчною боротьбою з чужоземними загарбниками та захистом південних рубежів України.

— Запорожці проявили творчі здібності в організації військової справи та створенні своєї культури.

— Запорожці були активними учасниками національно-визвольних рухів та культурного життя України.

**Українське козацтво після ліквідації Запорозької Січі:**

— 5 тисяч козаків перейшли та територію Туреччини, де заснували Задунайську Січ;

— частина козаків із дозволу російського уряду заселила територію між Бугом і Дністром; згодом із них було створене Чорноморське військо, яке переселили на Кубань;

— частина старшини отримала офіцерські звання;

— понад половину козаків було закріпачено указом Катерини II.

**Правобережжя і західноукраїнські землі.**

У 1714 р. південна Київщина та Брацлавщина знову опинилися під владою Польщі.

**Особливості соціально-економічного та політичного розвитку регіону:**

— Територія була спустошена і знелюдніла внаслідок тривалих воєнних дій та примусового переселення мешканців на Лівобережну Україну.

— Державну та общинну землі захоплюють магнати.

— Збільшено повинності селян: панщина 4-5 днів, ремонт і спорудження панських будинків, шляхів, мостів, натуральні побори (птиця, мед, гриби).

— Зростає кількість дворових слуг (безземельних селян), чиє становище не відрізнялося від рабського.

— У південній Київщині та Брацлавщині заснують слободи — поселення, що на 10-25 років звільнялися від оподаткування: таким чином, землевласники стимулювали заселення спустошених війною земель. Повинності навіть залежних селян обмежувалися грошовим і натуральним податками.

— Міста, крім Львова і Кам'янця-Подільського, втратили магдебурзьке право, ліквідовано міське самоврядування.

— Відбувалося переслідування православних священників, які теж мусли відбувати панщину.

— Відсутність сильної королівської влади мала наслідком анархію і феодалну сваволю.

**Національно-визвольна боротьба.**

Посилення соціального та національно-релігійного гноблення спричинило початок нової хвилі боротьби українського народу. Вона набувала різних форм: від подання скарг і відмови виконувати панщину до розгрому

панських маєтків та вбивства членів панської родини. Основними виявами антифеодальної та національно-визвольної боротьби стали гайдамацький і опришківський рухи.

	<b>Гайдамацький рух</b>	<b>Опришківський рух</b>
Перша згадка	1717 р.	1529 р.
Назва	Гайдамак — від турецького — «розбійник», гнати (робити набіги)	Опришки — від латинського — «знищувач, порушник»
Територія	Брацлавщина, Поділля, Волинь, Уманщина, Київщина	Прикарпаття, Закарпаття, Буковина
Учасники	Селяни, козаки, наймити, міщани-ремісники, збіднілі шляхтичі. Керували загонами переважно запорозькі козаки; Січ надавала і матеріальну допомогу	Безземельне і малоземельне селянство, міська біднота
Тактика	Грабували панські маєтки, знищували шляхту й католицьке духовенство, єврейських лихварів та орендарів. Награбоване добро ділили між собою та роздавали селянам. Часто проводили спільні операції	
Основні хвилі	1734-1738 рр. — повстання козацького полковника Верлана. 1741-1748 рр. — повстання Гната Голого. 1750 р. — повстання під проводом О. Ляха, М. Мамаю, М. Сухого та інших. 1768-1769 рр. — повстання М.Залізняка <b>Коліївщина</b> (від «колій» — той, що коле). Приводом стала поява російських військ на Правобережжі, сприйнята як підтримка українців і православ'я. В Умані до гайдамаків приєднався козацький загін І. Гонти, завдяки чому місто опинилося в руках повстанців. Гайдамаки сподівалися на допомогу російського уряду, але Росія виступила на боці Польщі. Після полонення Залізняка й Гонти решта гайдамацьких загонів була розгромлена, а їхні учасники піддані жорстоким катуванням. М. Залізняка засудили до каторжних робіт у Нерчинську, І. Гонта був страчений через четвертування	1648 р. — повстання С.Височана. 1700-1737 рр. — діяльність окремих загонів під проводом І.Шугая, І. Панчишина, П. Сабата. 1738-1745 рр. — повстання О. Довбуша. Його загін налічував 30-50 осіб. Здобув Богородчанську фортецю, здійснював напади на Дрогобич, Рогатин. На придушення повсталих польський уряд кидав до 2,5 тис. війська. За легендою, в 1745 р. Довбуша смертельно поранив панський найманець. 1745-1759 рр. — продовження боротьби соратниками О.Довбуша. Кінець XVIII ст. — повстання В. Баюрака та І. Бойчука
Історичне значення	Гайдамацький та опришківський рухи стали яскравою сторінкою національно-визвольної боротьби українського народу. Вони послаблювали позиції польської влади на українських землях і мали народну підтримку	



## Поділи Польщі і входження Правобережної України до складу Російської імперії.

### Причини поділу Речі Посполитої:

- політична анархія в країні, спричинена боротьбою за владу різних шляхетських угруповань;
- втручання іноземних держав у внутрішні справи Польщі;
- розорення країни внаслідок постійних повстань, війн зі Швецією та Росією, міжусобиць.

Ініціатором поділу Польщі став прусський імператор Фрідріх II, який залучив до цієї акції Австрію та Росію. Всього було здійснено три поділи Польщі.

### I поділ Польщі (1772 р.)

Назва держави	Територія, яку отримала держава
Росія	Частина Східної Білорусі
Австрія	Східна Галичина
Пруссія	Помор'я (без Гданська)

### II поділ Польщі (1793 р.)

Назва держави	Територія, яку отримала держава
Росія	Правобережна Україна, Центральна Білорусь
Австрія	Нічого не отримала
Пруссія	Гданськ, значна частина Великої Польщі

### III поділ Польщі (1795 р.)

Назва держави	Територія, яку отримала держава
Росія	Західна Білорусь, Західна Волинь, латвійські та литовські землі
Австрія	Галичина, частина Волині, так звані малопольські землі з Краковом і Познанню
Пруссія	Основна частина Великої Польщі з Варшавою

Унаслідок трьох поділів Польська держава перестала існувати.

Таким чином, під владою Російської імперії опинилися всі українські землі Правобережжя, за винятком Галичини, Буковини й Закарпаття, що перебували в складі Австрійської імперії.

### Перші заходи російської влади на землях Правобережжя:

- на нову територію було поширено адміністративний устрій Росії: українські землі об'єднано у Київську, Волинську та Подільську губернії, при цьому не враховані особливості окремих українських регіонів;
- державною мовою стала російська; діловодство велося російською та польською мовами;
- за польською шляхтою збережено її права та привілеї;
- діяв третій Литовський статут 1588 р.;
- головні адміністративні та судові посади обійняли російські чиновники;
- землі католицької церкви були конфісковані й передані російському дворянству.

### Значення приєднання українських земель до Росії:

- припинилися необмежене шляхетське свавілля, переслідування православної церкви;
- Україна була залучена до загальноросійського ринку;

— створено сприятливіші умови для формування української нації.

### **Культура України в другій половині XVIII ст. її характеристика:**

- 1) вплив політики царського уряду, спрямованої на подальше обмеження та ліквідацію автономії Гетьманщини;
- 2) вплив ідей західноєвропейського Просвітництва;
- 3) поступовий перехід від бароко до класицизму;
- 4) домінування російської культури, політика русифікації;
- 5) відтік української інтелектуальної еліти до Москви та Петербургу, перетворення Гетьманщини на російську провінцію.

### **Тема 5. Українські землі під владою Російської та Австрійської імперії у XIX столітті.**

#### Зміст

1. Адміністративно-територіальний поділ Наддніпрянської України.
2. Соціально-економічний розвиток у першій половині XIX ст.
3. Антифеодальний рух на українських землях.

#### 1. Адміністративно-територіальний поділ Наддніпрянської України.

Унаслідок другого (1793 р.) та третього (1795 р.) поділів Речі Посполитої до складу Російської імперії ввійшли Правобережна Україна та Західна Волинь, а результатом успішної війни з Туреччиною стало приєднання до Росії причорноморських степів та Кримського ханства. Отже, зникли держави, які впливали на розвиток українських земель.

До 1796 р. поділ Російської імперії на намісництва був замінений поділом на губернії. У 20-30-ті рр. XIX ст. губернії об'єднали в генерал-губернаторства.

#### **Адміністративно-територіальний поділ українських земель, що перебували під владою Російської імперії:**

Регіони	Генерал-губернаторство	Губернії
Південно-Західний край (Правобережжя)	Київське	Київська, Волинська, Подільська
Малоросія (Лівобережжя), Слобожанщина	Малоросійське	Чернігівська, Полтавська, Слобідсько-Українська (з 1835 р. — Харківська)
Новоросія (Південь)	Новоросійсько-Бесарабське	Катеринославська, Таврійська, Миколаївська (з 1805 р. — Херсонська)

Губернатори були наділені всіма цивільними, державними та військовими повноваженнями і призначалися царем; до губерньського правління входили віце-губернатор, радники, прокурор. Вони спиралися на дворянські збори — становий представницький орган. Губернії склалися з повітів, очолюваних капітан - ісправниками. Повіти ділилися на стани під контролем поліцейських приставів. Державні податки збирала імперська казенна палата. У 1831 р. було скасовано магдебурзьке право на Лівобережжі, у 1841 р. ліквідовано судочинство за Литовськими статутами на Правобережжі. Ключові посади обіймали російські чиновники.

## 2. Соціально-економічний розвиток у першій половині XIX ст.

Україна в першій половині була аграрною країною з кріпосницькими відносинами: земля (близько 75 %) належала поміщикам, понад 60 % населення становило кріпосне селянство.

### **Сільське господарство.**

Криза феодально-кріпосницького виробництва:

— Домінування кріпосницьких відносин: поміщик мав право на працю і майно селянина, міг продати його з землею або без землі.

— Основними формами експлуатації кріпаків були відробіткова, грошова, натуральна рента. Посилення експлуатації селян: урочна система (поміщик давав селянам таке завдання, яке неможливо було виконати за 1 день); панщина 4-6 днів на тиждень.

— Витіснення селян на неродючі віддалені землі; знеземелення селян.

— Державні селяни сплачували грошову ренту і несли повинності на користь держави. Найбільше державних селян було на Лівобережжі (50 % селян), найменше — на Правобережжі (13 %). Відбувалося майнове розшарування селян; селяни, що розорилися, йшли на заробітки, передусім у Південну Україну.

— Існували військові поселення (1817-1857 рр.): частина війська передавалася на утримання селянам. Фактично селяни-поселенці перетворювалися на довічних солдатів, які водночас займалися сільським господарством; дітей із 7 років зараховували до кантоністів (новобранців).

— Примітивні й застарілі знаряддя праці не давали можливості запроваджувати прогресивні технології, спричиняли технічну відсталість с/г виробництва, неефективне екстенсивне господарювання.

— Зниження прибутків землевласників (майже кожен четвертий поміщицький маєток перебував під заставою).

### **Проникнення капіталістичних відносин у с/г.**

— Розширення посівів технічних культур (буряки, тютюн; льон, конопля, соняшник), що вимагало поліпшення обробітки землі, використання добрив.

— Початок використання більш продуктивної найманої праці; передання землі в оренду купцям, заможним селянам.

— Зростає товарність виробництва, поглиблення спеціалізації окремих районів і поміщицьких господарств.

### **Промисловість:**

— Тісний зв'язок із с/г: млини, крупорушки, гуральні та інші обробні підприємства в поміщицьких господарствах. Відкриття цукрових заводів.

— Більшість промисловців — поміщики, купці; розвиток державної промисловості.

— Використання як вільнонайманої праці (капіталістичні підприємства), так і кріпосної (поміщицько-кріпосні підприємства). Поступове зростання кількості найманих робітників (із 1825 р. до 1861 р. — утричі).

— 30-40-ві роки XIX ст. — початок промислового перевороту.

### **Поняття:**

**Промисловий переворот** — заміна ручної праці на механізовану, мануфактури на фабрику.

— Із 20-х років відбувається розвиток кам'яновугільної та металургійної галузей, прискорений розвиток машинобудівної промисловості.

— Формування робітничого класу і промислової буржуазії.

### **Торгівля:**

— Пожвавлення торгівлі внаслідок розвитку промислового й с/г виробництва.

— Україна стала складовою частиною загальноросійського внутрішнього ринку.

— Ярмаркова торгівля (понад 2 тисячі ярмарків, найбільші — у Харкові, Єлисаветграді, Сумах, Полтаві). Товари, що вивозилися з України: хліб, м'ясо, вовна, тютюн, сало, олія, цукор; товари, що завозилися з Росії: тканини, вироби з металу, скло, посуд.

— Зовнішня торгівля велася через порти Чорного та Азовського морів.

— Більшість купців — росіяни, поступово з'являються й українці (найвідоміші Яхненки, родина багатих українських промисловців —цукрозаводчиків походила з заможних селян — кріпаків з міста Сміли Черкаської області, викупив з кріпосної неволі себе і всю свою родину).

— Розвиток чумацького промислу, який сприяв розшаруванню селянства і був одним з основних джерел накопичення капіталу.

### **3. Антифеодальний рух на українських землях.**

#### **Причини:**

— посилення кріпосного гніту;

— безправне становище кріпаків;

— зловживання імперських чиновників.

**Мета:** скасування кріпацтва й отримання землі.

#### **Основні форми протесту:**

— псування знарядь праці;

— відмова виконувати повинності;

— підпалення маєтків та вбивства поміщиків;

— втечі з маєтків;

— збройний спротив поміщикам та місцевій адміністрації, повстання;

— партизанські напади на поміщицькі маєтки.

#### **Масові повстання:**

— Повстання проти режиму військових поселень у Чугуєві (Харківщина), 1819р.

— Селянські рухи на Катеринославщині (1818-1820 рр.), Харківщині, Херсонщині, Чернігівщині (1832-1833 рр.).

— Виступи під проводом У. Кармелюка (1813-1835 рр.) на Поділлі.

— «Київська козаччина» (1855 р.) — масовий рух селянства Київщини за повернення козацького стану.

#### **Підсумки повстань:**

— повстання були стихійними й неорганізованими, тому не мали успіху;

— засвідчили, що більшість населення України виступає проти кріпосництва і готова до збройного спротиву;

— змусили окремих представників українського дворянства шукати шляхи покращення умов життя селянства.

## Тема 6. Україна на початку ХХ століття. Перша світова війна.

### Зміст

- 1.Адміністративно – територіальний устрій українських земель.
- 2.Робітничий і селянський рух.
- 3.Соціально-економічний розвиток у 1908-1913 рр.
4. Перша світова війна.
5. Воєнні дії у 1914 р. на території України.

- 1.Адміністративно – територіальний устрій українських земель.

#### **Національний та соціальний склад населення:**

- Загальна площа етнічних та колонізованих українцями земель — близько 739 тис. кв. км.
- Кількість населення цих територій — 46 млн. осіб (з них 32,6 млн. — українці, 13,4 — представники інших національних груп).
- Зміни у соціальному складі населення (виникнення нових соціальних верств:
  - буржуазії (переважали не українці: бельгійці, французи, євреї, росіяни);
  - українці - цукрозаводчики Терещенки, Харитоненки, Симиренки, Яхненки);
  - пролетаріат (зріс до 2,5 млн. осіб у 1913 р.);
  - збільшення попиту та впливу інтелігенції.

#### **Поняття:**

**Буржуазія** — частина суспільства, зайнята підприємницькою діяльністю; у період становлення капіталізму буржуазія перетворилася на панівну соціальну верству, яка володіла основними засобами виробництва, експлуатувала найману робочу силу.

**Пролетаріат** — клас промислових робітників, що формується в умовах індустріальної модернізації та збільшується шляхом поповнення його за рахунок декласованої бідноти з інших соціальних прошарків міського населення й збіднілого селянства; найбідніший клас суспільства, представники якого живуть у злиднях і позбавлені всіх благ громадянства.

**Інтелігенція** — суспільний прошарок, в широкому розумінні — люди розумової праці, що заняті у різних галузях культури, освіти, науки, охорони здоров'я, виробництва, і мають для цього відповідну освіту.

#### **Політико-адміністративний устрій:**

- Відсутність в українців на початку ХХ ст. власної державності; входження українських земель до складу Російської та Австро-Угорської імперій.
- Перебування більшості українських земель (Наддніпрянської України) у складі **Російської імперії** (9 українських губерній — Волинська, Катеринославська, Київська, Подільська, Полтавська, Таврійська, Харківська, Херсонська, Чернігівська; компактне проживання українців за межами власне українських губерній — Кубань, Область Війська Донського, окремі повіти Воронезької, Курської, Могилівської, Мінської, Гродненської, Сідлецької, Люблінської, Чорноморської губерній і Бессарабії); асиміляторська політика царського уряду щодо українських земель, реалізація щодо них так званого, **«російського імперського проекту»**, згідно з яким українці вважалися гілкою російського народу, що під впливом історичних обставин «ополячилася», а значить слід було ліквідувати «ополячення» шляхом асиміляції українців.

— Перебування західноукраїнських земель у складі **Австро-Угорської імперії** (Східна Галичина — у складі Королівства Галиції і Лодомерії з центром у м. Львові, Північна Буковина — у складі окремої адміністративно-територіальної одиниці — Герцогства Буковина; Закарпаття — у складі Угорщини). Адміністративна влада в Галичині в руках намісників, призначених імператором та представницького органу — Галицького крайового сейму; крайову владу в Буковині очолював президент, діяв представницький орган — малий сейм; Закарпаття було розділене на 4 комітети (жупи), які не становили єдиної адміністративної цілісності й не мали ніякого самоуправління.

### **Соціально-економічний розвиток українських земель.**

#### **Промисловий розвиток.**

<b>Надніпрянська Україна</b>	<b>Західноукраїнські землі</b>
<p>— Зростання ролі промислового виробництва в умовах модернізації.</p> <p>— Спеціалізація промислових районів (розвиток кам'яновугільної та металургійної промисловості у Донбасі та Криворізькому басейні, цукрової — у центральних та північних районах України; виробництво сільськогосподарських машин та реманенту в південних губерніях).</p> <p>— Перетворення Донбасу, Харкова та Катеринослава в індустріальні центри загальноімперського значення.</p> <p>— Нерівномірний розвиток окремих регіонів.</p> <p>— Залучення іноземного капіталу.</p> <p>— Підпорядкованість імперському центру.</p> <p>— Деформована структура промисловості (70 % припадало на видобуток сировини та виготовлення напівфабрикатів).</p>	<p>— Розвиток нафтовидобувної та деревообробної промисловості.</p> <p>— Переважання дрібних підприємств.</p> <p>— Уповільнений розвиток промисловості.</p> <p>— Кустарно-ремісничий характер промислового виробництва.</p> <p>— Незацікавленість австрійського уряду в промисловому розвитку регіону, свідоме гальмування розвитку економіки (більш високі податки, низьке фінансування, створення кращих умов для австрійських підприємців).</p> <p>— Перетворення західноукраїнських земель на джерело сировини та ринок збуту (система державного мита блокувала продаж за кордон готової продукції).</p> <p>— Домінування іноземного капіталу.</p> <p>— Переважання добування та первісної обробки сировини.</p> <p>— Нерівномірний розвиток галузей промисловості.</p>

#### **Українське підприємництво:**

- Джерело формування — поміщики, заможні селяни, корчмарі.
- Найчисельніша група українських підприємців — заможні селяни, яким належало 40 % селянської землі (займалися хліборобством, торгівлею, промислами).
- Найвідоміші родини українських підприємців — Харитоненки, Яхненки, Семеренки, Терещенки (посідали провідні позиції у цукроварінні).
- Благодійна діяльність підприємців (будівництво шкіл, фінансування українських періодичних видань, театрів, наукових досліджень).

#### **Економічна криза 1900-1903 рр. та її наслідки:**

- Світовий характер кризи.
- Охоплення кризою найрозвинутіших галузей промисловості в Надніпрянщині — металургійної та кам'яновугільної (зниження ціни на

залізо, чавун, вугілля; закриття великої кількості металургійних та гірничорудних підприємств), а в Західній Україні — нафтовидобувної.

— Кризові явища в легкій та харчовій промисловості, а також у цукровій.

— Більш глибокі та масштабні прояви кризи в українських губерніях порівняно з російською та загальносвітовою, спричинені залежністю промисловості Наддніпрянщини від державних замовлень імперського центру.

— 1904-1908 рр. — перебування економіки українських земель у стані депресії (застою).

— Збідніння значної частини населення.

— Звуження внутрішнього ринку.

— Зменшення іноземних інвестицій.

### **Монополістичні об'єднання:**

— Концентрація виробництва в результаті поглинання слабших підприємств сильнішими, зменшення кількості дрібних фабрик і заводів та збільшення великих в умовах економічної кризи.

— Створення акціонерних товариств.

### **Поняття:**

**Концентрація виробництва** — збільшення великих підприємств і зосередження на них переважної більшості наявних у суспільстві коштів виробництва, робочої сили і продукції.

**Акціонерне товариство** — це господарське товариство, що має статутний капітал, розділений на певну кількість акцій однакової номінальної вартості й несе відповідальність за своїми обов'язками тільки своїм майном.

— Монополізація виробництва. Неоднозначний вплив монополій на виробництво і соціальну ситуацію в суспільстві: з одного боку — вони пом'якшували руйнівну дію промислових криз, а з іншого — монополісти підтримували штучний дефіцит тих чи інших товарів і, таким чином, домагалися високих цін на свою продукцію, що негативно позначалося на життєвому рівні населення.

### **Поняття:**

**Монополії** — виключне право (виробництва, торгівлі, промислу), що належить одній особі, групі осіб (олігополія) чи державі.

— Найпоширеніша форма монополій — синдикати («Продамет», «Продаруд», «Продвагон», «Продвугілля»).

### **Поняття:**

**Синдикати** — одна з форм капіталістичної монополії — договірне об'єднання підприємців, окремої галузі виробництва, що створювалося з метою захоплення ринку шляхом спільного збуту товарів за спільними цінами.

— Посилення впливу іноземного капіталу в економіці України в результаті виникнення монополій.

## **2.Робітничий і селянський рух.**

### **Причини:**

— Суперечливий характер модернізації.

— Численні патріархальні й кріпосницькі пережитки в соціально - економічному і політичному ладі країни.

— Погіршення становища селян у зв'язку з голодом 1902 р.

- Зниження життєвого рівня фабрично-заводських робітників у зв'язку з кризою 1903-1905 рр.
- Зростання рівня безробіття.
- Відсутність досконалого фабричного законодавства, що давало можливість для безкарних зловживань фабрикантів і заводчиків.
- Зміни в свідомості робітників, посилення їхнього прагнення до організації з метою захисту своїх інтересів.
- Страйкова боротьба в Західній Європі.

### **Основні виступи:**

- Селянські виступи на Полтавщині та Харківщині у 1902 р. (підпалення поміщицьких садиб, цукроварень, інших підприємств).
- Масовий селянський страйк у Західній Галичині, у якому взяли участь 200 тис. селян.
- Першотравневий масовий робітничий страйк 1900 р. в Харкові та 10-тисячна демонстрація, що проходили не лише під економічними, а й під політичними гаслами.
- Страйк робітників південних міст імперії, у тому числі українських, влітку 1903 р.

### **Політизація національного руху:**

- Перехід українського визвольного руху в Наддніпрянській Україні до політичного етапу (яскравий приклад — діяльність «Братства тарасівців», сформованого на початку 90-х рр. XIX ст., провідною ідеєю якого була незалежність України).
- Зародження української соціал-демократії (група Українська соціал-демократія (УСД), до складу якої входили Леся Українка, М. Коцюбинський та ін.; намагання пов'язати ідеї соціалізму з національним відродженням).
- Створення **Загальної української організації** — українського об'єднання громад. (Ініціатори створення — В. Антонович і О. Кониський. Головне завдання — об'єднання всіх українських сил для боротьби «за національні права українського народу в Росії»). Склад — представники різних течій суспільно-політичного національного руху: від соціалістів до лібералів і консерваторів від прихильників ідеї автономії до прихильників самостійності України).
- Розгортання російського, польського і єврейського суспільно-політичних рухів в Україні (російські консерватори, які виступали за збереження Російської імперії; російські ліберали, які виступали за перетворення Російської імперії на конституційну монархію; російські соціал-демократи — помірковані меншовики, які орієнтувалися на парламентську боротьбу, реформи, демократичні свободи та ліворадикальні більшовики на чолі з В. Леніним, які прагнули соціалістичної революції і встановлення диктатури; російські соціалісти-революціонери (есери), які висували програму соціалізації землі й передачі її сільським громадам на засадах зрівняльного користування; відстоювання російськими політичними партіями ідеї єдиної Російської держави, невід'ємною складовою якої мала бути Україна; польські громадські і політичні об'єднання, що виступали за відродження незалежності Польщі переважно в кордонах 1772 р.); єврейська соціалістична організація — Вунд — Загальний єврейський робітничий союз).



## Утворення політичних партій у Наддніпрянській Україні

Назва партії	Рік утворення	Лідери	Програмні положення та діяльність
Революційна українська партія (РУП)	1900 р.	Д. Антонович, Б. Камінський, Л. Мацієвич, М. Русов	Обґрунтування історичних прав України на самостійне існування в програмі партії — «Самостійна Україна» (автор — М. Міхновський). Утворення Центрального комітету в Києві та Зарубіжного комітету — у Львові, Розгортання мережі місцевих організацій. Орієнтація на селянське середовище. Випуск газет і брошур, які пропагували ліквідацію поміщицького землеволодіння, безоплатну передачу землі селянам, підвищення заробітної плати і поліпшення умов життя, сільськогосподарських робітників, закликаючи до страйків та інших актів непокори. Зміни в програмі РУП у процесі подальшого організаційного оформлення (перехід на засади автономії України у внутрішніх справах, надання переваги марксистському соціалізму).
Українська народна партія (УНП)	1902 р.	М. Міхновський, О. Макаренко	Виступ із позицій цілковитої державної самостійності України. Орієнтація на національну інтелігенцію. Пропагандистсько-агітаційна робота в студентських аудиторіях, легальних громадських організаціях, серед військових. Вимоги зняти заборони на українське друковане слово і культурно-просвітницьку діяльність. Поширення листівок із закликом до боротьби проти самодержавної влади, за незалежну Україну
Українська соціал-демократична спілка («Спілка»)	1904 р.	М. Меленевський	Виступ з марксистських позицій. Прагнення виражати інтереси всіх робітників України незалежно від їх національної приналежності. Об'єднання у 1905 р. із меншовицькою фракцією РСДРП.
Українська демократично-радикальна партія (УДРП)	1905 р.	А. Лотоцький, Є. Чикаленко, Б. Грінченко	Виникнення в результаті злиття Української демократичної партії (УДП) та Української радикальної партії (УРП). Відстоювання ліберально-демократичних позицій, ідеї встановлення в Російській імперії

			конституційної монархії, що надала б Україні автономію в складі Росії. Проведення перетворень шляхом реформ, заперечуючи руйнівну боротьбу між класами.
Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП)	1905 р.	М. Порш В. Винниченко, С. Петлюра,	Виникнення в результаті зміни назви РУП. Орієнтація на селян і робітників. Прагнення поєднати соціал-демократизм із націоналізмом. Вимога автономії для України

### 3. Соціально-економічний розвиток у 1908-1913 рр.

#### **Промислове піднесення та його наслідки:**

— 1908-1913 рр. — економічне піднесення.

— Продовження процесу індустріалізації в Наддніпрянській Україні, забезпечене великими державними замовленнями.

— Подальший розвиток гірничорудної та металургійної промисловості Донбасу і Середньої Наддніпрянщини; закріплення становища українських земель як основного вугільно-металургійного центру Російської імперії.

— Прискорення урбанізації в Наддніпрянській Україні (Катеринослав — найбільший центр металургійної промисловості, Харків — осередок важкого машинобудування; Південна Україна — центр інтенсивного розвитку сільськогосподарського машинобудування).

#### **Поняття:**

**Урбанізація** — це підвищення ролі міст у розвитку суспільства, що супроводжується зростанням і розвитком міських поселень, збільшенням міського населення.

— Швидкий розвиток харчової промисловості (виробництво цукру, борошна, спирту).

— Розвиток місцевого виробництва, викликаного розвитком внутрішнього ринку (наприклад, виробництво будівельних матеріалів).

— Розвиток зовнішньої торгівлі через порти Чорного та Азовського морів.

— Перетворення великих міст на центри освіти, культури, громадсько-політичного життя.

У результаті, у цілому Наддніпрянська Україна у передвоєнний період випускала 19 % промислової продукції Російської імперії, при цьому вона зберігала всі риси сировинного додатку центральних губерній імперії.

#### **Становище в сільському господарстві:**

— Проведення Столипінської аграрної реформи (започаткована Указом від 9 листопада 1906 р. і завершена Законами від 14 червня 1910 р. і 29 травня 1911 р.)

— Ініціатор проведення реформи — П. Столипін.

#### **Мета реформи:**

— усунення соціального напруження на селі та запобігання нового революційного вибуху; створення заможного селянства як опори існуючої влади;

- підвищення ефективності сільського господарства;
- вирішення проблеми аграрного перенаселення.

### **Зміст реформи:**

— Руйнація селянської земельної общини шляхом надання права кожному селянину закріпити за собою свій земельний наділ в особисту приватну власність; надання селянинові можливості на створення власних відрубів та хуторів.

### **Поняття:**

**Відруб** — земельна ділянка в Російській імперії на початку ХХ ст., що виділялася з громадської надільної землі в приватну власність окремим селянам.

**Хутір** — вид сільського поселення, господарство (подвір'я) з приналежною до нього землею; мале сільське, часто однодвірне поселення поза селом.

— Дозвіл господарям, які закріпили наділ у власність вільно продавати й купувати землю.

— Перебування угідь (лісів, сіножатей) у спільному користуванні.

— Ліквідація аграрного перенаселення європейської частини країни шляхом переселення селян на малообжиті землі Далекого Сходу, Сибіру, Середньої Азії.

### **Наслідки реформи:**

<b>Здобутки</b>	Знищення общинного землекористування і перетворення селян на індивідуальних власників землі, створення великих фермерських господарств, які зуміли залучити до сільськогосподарського виробництва передові технології та найновіші технічні засоби; зростання валового збору зернових, товарності сільського господарства.
<b>Прорахунки</b>	Погіршення становища малоземельних селян і сільської бідноти; подальше розшарування українського села та загострення соціальних суперечностей; малопродуктивність та малотоварність бідняцьких господарств.

### **Особливості економічного розвитку західноукраїнських земель:**

— Певне економічне піднесення напередодні світової війни.

— Збільшення видобутку нафти.

— Розвиток деревообробної промисловості (Галичина — один із основних експортерів на європейські ринки).

— Успішний розвиток швейної, взуттєвої та килимарської промисловості (але це переважно дрібні підприємства ремісничого типу).

— Розвиток с/г (головна проблема — селянське малоземелля зумовлене домінуванням великих поміщицьких латифундій та аграрним перенаселенням; низький технічний рівень с/г; інтенсифікація кооперативного руху).

### **Столипінська реакція й український національний рух у 1908—1913 рр.**

— Поразка Російської революції (1905-1907 рр.) у результаті здійснення третьочервневого державного перевороту, що ознаменував тимчасову перемогу сил контрреволюції, початок періоду столипінської реакції — масових репресій проти учасників усіх антисамодержавних рухів — політичних, національних, соціальних, культурно-освітніх (засудження у 1907-1909 рр. 26 тис. осіб, із яких 5 тис. — на смерть); початок доби чорносотенного терору.

### **Поняття:**

**Трет'ючервневий переворот** — контрреволюційний політичний акт російського царизму, що полягав у розпускові 3 (16) червня 1907 р. II Державної думи, арешті членів думської соціал-демократичної фракції і виданні нового закону про вибори до III Державної думи за яким у кілька разів скорочувалося і без того незначне представництво робітників і селян у Думі, забезпечувався її чорносотенно-кадетський склад.

— Насадження ідеології російського великодержавного шовінізму (створення у Києві у 1908 р. «Клубу російських націоналістів», що мав на меті протидіяти польському тискові та українському руху; поширення націоналістичного руху «чорносотенців», що жорстоко розправлявся з усіма, кого вважав ворогами російського народу).

### **Поняття:**

**Шовінізм** — пропагування національної переваги на чужих етнічних територіях (на територіях іншої етнічної спільноти одним народом (нацією) — іншим народам (націям)).

— Відновлення антиукраїнської політики в національно-культурній сфері (заборона викладати українською мовою у школах (1909 р.) та вищих навчальних закладах; проводити заходи, присвячені пам'яті Т. Шевченка; закриття половини українських газет і частини видавництв; припинення діяльності багатьох «Просвіт»; спрямування головного удару проти українських патріотичних організацій та об'єднань; видання П. Столипіним 20 січня 1910 р. циркуляру, згідно з яким заборонялося реєструвати будь-які «іногородницькі» (неросійські) товариства і видавництва).

— **«Справа Бейліса»** — резонансний судовий процес у Києві у вересні-жовтні 1913 року проти єврея Менделя Бейліса, звинуваченого в убивстві з ритуальною метою християнського хлопчика Андрія Ющинського. Справа набула розголосу не тільки в Києві та Україні, але й за кордоном (навесні 1911р. в печерах Бабиного Яру було знайдено тіло 13-річного Андрія Ющинського. Члени російських чорносотенних організацій поширили чутки, ніби це зробили євреї для одержання християнської крові на Великдень. За підозрою у скоєному злочині був заарештований М. Бейліс. На захист М.Бейліса виступила демократична громадськість України та Росії. Присяжні виправдали М. Бейліса і царський суд змушений був звільнити його).

— Українські партії в 1908-1913 рр. (жорстоке переслідування політичних партій з боку влади; послаблення діяльності **УСДРП**; продовження діяльності **УНП** (видання М. Міхновським у Харкові журналу «Сніп»); відмова **УДРП** від партійної діяльності та перехід до роботи у формі безпартійної організації: створення у **1908 р. Товариства українських поступовців (ТУП)**, лідерами якого стали М. Грушевський, С. Єфремов, Є. Чикаленко. Програмні положення ТУП: 1) парламентаризм як основа загальнодержавного ладу; 2) федеративна перебудова Росії як засіб забезпечення прав українського населення, 3) національно-територіальна автономія України у складі Росії. Діяльність ТУП: заклик до усіх українських політичних сил консолідуватися в боротьбі за національне відродження; обстоювання конституційно-парламентського шляху боротьби за українську справу; боротьба за українізацію освіти, громадських

установ, суду й церкви, опікувалися діяльністю «Просвіт», українського Наукового товариства ім. Т.Шевченка, що діяло в Києві з 1907 р.).

### Українське питання в III та IV Державних думах Росії.

III Дума (1 листопада 1907 р. червень 1912 р.)	Винесення 1908 р. 37 українськими депутатами на розгляд парламенту проекту про запровадження навчання українською мовою у початкових школах (цей проект викликав протест із боку чорносотенних послів та «Клубу Русских Националистов» і він не був ухвалений). Порушення у 1909 р. професором Київського університету І. Лучицьким питання про використання української мови в судах України (це питання також викликало протест і було закрито). III Державна дума розпущена указом Миколи II.
IV Дума (1912 р.— 6 жовтня 1917 р)	Висунення вимог суто культурницького характеру. Виступ на захист української мови в школах російських кадетів (П. Мілюкова, А. Шингарьова), трудовиків (О. Керенського, В. Дзюбинського), соціал-демократа Г. Петровського. Виступ великодержавників (А. Савенка, М. Радзянко) проти української мови. Порушення українського питання під час обговорення депутатами заборони святкування 100-річчя від дня народження видатного поета Т. Шевченка. IV Дума ліквідована 31(18) грудня 1917 р. декретом Раднаркому Радянської Росії.

— Масові протести українців проти національного гніту (демонстрація протесту українців проти національної політики російської влади під час похорону видатного українського композитора М. Лисенка (участь у траурній ході понад 100 тис. осіб); демонстрація протесту у Києві проти заборони святкування 100-річчя від дня народження Т. Шевченка, дискусія з цього питання у Державній думі Росії).

— Український національний рух в умовах наближення Першої світової війни (розкол у національному русі в умовах наближення війни: заклик галицьких політиків на спільному таємному засіданні трьох західноукраїнських політичних партій (РУРП, УНДП, УСДП), що відбулося у грудні 1912 р., підтримати у війні Австро-Угорщину «проти Російської імперії як найбільшого ворога України»; заклик до орієнтації на Австро-Угорщину та «сепарацію» від Росії на II Всеукраїнському з'їзді, який відбувся у Львові у 1913 р., «східняка» Д. Донцова; переконання більшості наддніпрянських політичних сил у необхідності підтримати у війні Росію, яка буде змушена після війни задовольнити національні вимоги українців).

### Наростання національного руху в Західній Україні у 1900-1913 рр.

— Національне піднесення в Західній Україні (зростання національної свідомості українців, активізація їх громадсько-політичної діяльності; поживлення діяльності політичних партій, що виступали: за загальне виборче право, заснування українського університету у Львові, адміністративний поділ Галичини на Західну і Східну й надання національної автономії її українській частині; стратегічна мета — незалежність у складі соборної України).

— Парламентаризм у західноукраїнських землях (вимоги надання загального виборчого права під час хліборобського страйку 1902 р., на віче у Львові в 1906р.; проведення у 1907 р. австрійським урядом реформи, внаслідок якої збільшилося українське представництво в австрійському парламенті та

галицькому сеймі; домагання українців поступок в економічній і культурній сферах, висунення основної вимоги — надання українським землям політичної автономії у складі Австро-Угорщини).

— Боротьба за український університет (1902 р. — бойкот Львівського університету українськими студентами, які вимагали створити групи з українською мовою викладання; розгортання протистояння між польськими та українськими студентами, що призвело до загибелі у збройній сутичці у липні 1910 р. українського студента Адама Коцко; 1912 р. — введення у Львівському університеті української мови навчання).

— Національний рух на Буковині та в Закарпатті (синхронний розвиток буковинського політичного життя з галицьким, розвиток мережі культурних, освітніх і господарських організацій, створення на з'їзді у Чернівцях у 1909 р. «Руської ради» (відомої також під назвою «Селянська партія») на чолі з С.Смаль - Стоцьким, успішне протистояння румунізації та онімеченню, доведення історичних прав українців на Буковину, налагодження зв'язків з українцями з інших земель; слабкість національного руху на Закарпатті).

#### 4. Перша світова війна.

##### **Причини війни:**

— Загострення суперечностей між провідними державами світу внаслідок нерівномірності їх економічного та соціально-політичного розвитку;

— загарбання нових територій, контроль над ринками збуту та джерелами сировини;

— гонка озброєнь;

— існування двох ворожих блоків — **Троїстого союзу та Антанти;**

##### **Поняття:**

**Антанта** — військово-політичний блок, до складу якого входили Велика Британія, Франція й Росія.

**Троїстий союз (Центральні держави)** — військово-політичний блок, до складу якого входили Німеччина, Австро-Угорщина й Італія.

— бажання урядів ворожих країн відвернути увагу народу від внутрішніх проблем;

— боротьба проти національно-визвольних та соціальних рухів.

**Характер війни** — загарбницький, несправедливий для всіх сторін-учасників війни.

##### **Україна в планах воюючих країн:**

**Російська імперія:** встановлення контролю над Східною Галичиною, Буковиною та Закарпаттям, заселеними українцями, що дозволило б Росії вирішити два питання: 1) розширити свої кордони, послабивши Австро-Угорщину; 2) ліквідувати організаційні центри визвольного руху в Галичині, яку називали «українським П'ємонт».

**Австро-Угорська імперія:** зміцнення своїх позицій у Західній Україні та приєднання інших населених українцями територій — **Волині та Поділля**, що дозволило б посилити австрійський вплив на інші слов'янські народи імперії та позбавити претензій на керівну роль у слов'янському світі Росію.

**Німецька імперія:** розширення своїх територій за рахунок економічно найрозвинутіших українських земель Сходу і Півдня, що належали Російській імперії.

**У результаті:** у разі війни українські землі неминуче перетворювалися на театр воєнних дій.

### **Мобілізація українців у російську та австро-угорську армії:**

Мобілізація до російської та австро-угорської армій мільйонів українців (4 млн. — до російської армії, 0,3 млн. — до австро-угорської), які мали воювати по різні сторони фронту.

**Таким чином,** Перша світова війна набула для українців братовбивчого характеру.

### **Війна і становище українців в Австро-Угорщині:**

Відсутність єдності у питанні щодо воюючих сторін:

- підтримка Росії у війні з боку москвофілів (але їх вплив був незначним);
- проавстрійська орієнтація основних політичних сил (Національно-демократична, Радикальна та Соціал-демократична партії)

### **Утворення Головної української ради (ГУР) у Львові.**

**Дата утворення ГУР:** 1 серпня 1914 р.

**Ініціатори створення:** західноукраїнські політичні партії — УНДП, РУРП, УСДП.

### **Поняття:**

**Головна Українська Рада (ГУР)** — міжпартійна організація, головною метою якої був захист інтересів українського населення Австро-Угорщини в умовах Першої світової війни.

**Лідери:** К. Левицький, М. Павлик, М. Ганкевич.

**Програмний документ:** Маніфест ГУР.

### **Програмні засади та діяльність:**

- Заклик до боротьби за визволення України шляхом підтримки Австро-Угорщини.
- Утворення самостійної Української держави на території, що до війни належали Російській імперії.
- Надання національно-територіальної автономії західноукраїнським землям, об'єднаним в окремий коронний край.
- Активна участь у формуванні українських військових підрозділів — Українських січових стрільців (УСС).

### **Національні формування українців:**

— **Серпень 1914 р.** — створення з ініціативи ГУР у м. Стрій **легіону Українських січових стрільців** кількістю 2,5 тис. осіб.

### **Поняття:**

**Легіон Українських січових стрільців (УСС)** — українське військове формування в складі австро-угорської армії, що діяло на російському фронті у 1914-1918 рр. і розглядалося як зародок майбутньої національної армії.

Основа легіону активісти молодіжних воєнізованих організацій «Січ», «Сокіл», «Пласт». Кількість легіону УСС 2,5 тис. осіб. Перший командир директор приватної української гімназії **М. Галущинський**. Високий бойовий дух і відмінна дисципліна «усусів». Видатні старшини легіону УСС **М. Баран, Г. Коссак, Т. Рожанківський**.

## Бойовий шлях Українських січових стрільців

Дата	Воснні дії
27-28 вересня 1914 р.	Бойове хрещення на Ужоцькому та Верецькому перевалах у Карпатах.
29 квітня — 2 травня 1915 р.	Битва на горі Маківка.
30 травня — 1 червня 1915 р.	Битва під Болеховим.
Кінець червня 1915 р.	Битва під Галичем.
28 серпня — 2 вересня 1915 р.	Бої у межиріччі Серету і Стріпи.
Грудень 1915 р.	Переформування куренів УСС у полк.
17 вересня 1916 р.	Поразки стрільців у битві під Потуторами; розформування полку і створення на його основі двох куренів — бойового і резервного.
Вересень 1916 р.	Розгром УСС під Бережанами (гора Лисоня).
Вересень 1916 — лютий 1917 р.	Переформування, поповнення підрозділів стрільців.
Червень — липень 1917 р.	Битва під Конюхами.
Липень 1917 р.	Похід до р. Збруч.

### Діяльність Союзу визволення України (СВУ):

**Дата утворення:** 4 серпня 1914 р.

**Лідери:** Д. Донцов, А. Жук, В. Дорошенко та ін.

**Ініціатори створення:** наддніпрянські діячі українського національного руху соціалістичного спрямування.

**Програмний документ:** «Наша платформа».

### Програмні засади та діяльність:

— Утворення самостійної Української держави у формі конституційної монархії.

— Заснування демократичного устрою, надання рівних прав і свобод представникам усіх національностей.

— Співпраця з урядами Німеччини, Австро-Угорщини та Туреччини з метою перемоги над Росією, на руїнах якої «встане Вільна Самостійна Україна».

— Широка інформаційна робота з метою ознайомлення європейської громадськості з історією України, її тогочасним становищем і вимогами українських політичних партій та організацій.

— Культурно-просвітницька робота (видання періодичної преси, створення українських культурних установ, шкіл).

— Допомога військовополоненим українцям (створення окремих таборів для українських військовополонених, участь у формуванні українських дивізій сірожупанників і синьожупанників).

### Поняття:

**Союз визволення України (СВУ)** — політична організація, утворена у Львові з метою сприяння поразці Російської імперії та створенню незалежної



Української держави, головною метою якої було проголошення самостійності та соборності України.

**Загальна українська рада (ЗУР):**

**Дата утворення:** 5 травня 1915 р.

**Лідер:** К. Левицький.

**Програмні засади та діяльність:**

— Привернення уваги урядових кіл Австро-Угорщини та інших держав до ідеї української державності.

— Розмежування Галичини на Західну із центром у Кракові та Східну із центром у Львові за національним принципом.

— Самостійна українська держава; об'єднання всіх українських земель у межах Австро-Угорщини в єдиний коронний край із правами територіальної та культурно-національної автономії.

— Саморозпуск у листопаді 1916 р. на знак протесту проти маніфесту 5 листопада 1916 р. про відновлення Польської держави на польських землях, що були відібрані у Росії.

**Поняття:**

**Загальна Українська Рада** — загальноукраїнська політична організація, утворена 5 травня 1915 р. у Відні, що мала стати репрезентацією всього українського народу під час війни, найвищим і єдиним українським представництвом у межах Австро-Угорщини.

**Становище українців у Російській імперії:**

— Нейтральне становище до оголошення війни частини населення.

— Проведення в окремих містах демонстрацій на підтримку війни.

— Відсутність спільної позиції українських політичних сил щодо війни.

— Проросійські настрої більшості українського населення; заклик **С. Петлюри, М. Славінського** та деяких інших діячів українського руху до всебічної підтримки Росії у війні проти Німеччини та Австро-Угорщини, сподівання на надання царським урядом автономії України по завершенню війни.

**«Українське питання»:**

— Бездержавне становище України.

— Накопичення навколо України міжнародних суперечностей.

— Географічне положення України (проходження через Україну російсько-австрійського кордону, що з початком війни став фронтом; проходження через територію України найближчого шляху з Німеччини та Австро-Угорщини на Кавказ, в Іран та Індію; Україна — вигідний плацдарм для наступу Росії на Балкани та Туреччину).

**У результаті:** суть «українського питання» полягала у відсутності незалежної української держави, незадовільному матеріальному і національно-культурному становищі її населення, територіальній розчленованості українських земель, прагненні української еліти до національно-державного відродження.

**Діяльність Товариства українських поступовців:**

— Наростання антиросійських настроїв, викликаних антиукраїнською політикою царського уряду.

— **Кінець вересня 1914 р.** — засідання Ради ТУП, на якому було прийнято постанову про відмову від підтримки російського уряду у війні, жодної з воюючих країн та перехід на нейтральні позиції.

— **Грудень 1916 р.** — оприлюднення декларації Ради ТУП під назвою «Наша позиція», в якій викладено розуміння тогочасної ситуації та «українського питання»: окреслюючи свої завдання, поступовці наголошували, що вони боролись і боротимуться за «демократичну автономію України, гарантовану такою ж федерацією рівноправних народів, за цілковите забезпечення культурно-національних цінностей і політичних прав українського народу, за добрі способи йому розвиватися й не поступатись йому економічно, єдиним простим шляхом до цього уважаємо націоналізування всіх форм приватного і громадського життя, школи, суду, церкви, адміністративних і громадських установ, органів самоврядування і таке інше».

**Утворення Прогресивного блоку:**

**1915 р.** — формування у Державній думі опозиційного уряду — Прогресивного блоку, що вимагав провести демократичні реформи, у тому числі припинити репресії проти українців. У відповідь на ці вимоги цар розпустив Думу.

**Українські молодіжні гуртки й організації:**

— Помітна активізація українських молодіжних організацій у роки Першої світової війни.

— **Грудень 1914 р.** — видання у Харкові ЦК Українського соціалістичного колективу, що представляв молодіжні організації відозви, в якій однією з вимог була перебудова Росії в демократичну федеративну республіку, частиною якої мала стати й Україна в її етнографічних межах.

— **Квітень 1915 р.** — створення у Харкові на з'їзді представників української молоді Лівобережної України «Юнацької спілки», до складу якої увійшли головним Чином студенти вузів м. Харкова; перебування спілки на позиціях автономії України; 1916 р. — випуск полтавською організацією «Юнацької спілки» прокламації до селян, у якій містився заклик саботувати заходи царського уряду, спрямовані на продовження війни та домагатися перемоги Німеччини та Австро-Угорщини.

**Участь української інтелігенції в діяльності громадських товариств допомоги жертвам війни:**

**Карпато - Руський визвольний комітет** створений у Києві емігрантами з Галичини (виступав за возз'єднання всіх українських земель у складі Російської імперії, поширював серед галичан заклики зустрічати російські війська як визволителів).

**Комітет Південно-Західного фронту Всеросійського союзу земств і міст** створений із метою підтримки російської армії (членами комітету були відомі представники українського національного руху — А. Вязлов, Д.Дорошенко, А. Ніковський).

**Товариство допомоги населенню Півдня України, що постраждало від воєнних дій** створене з метою опіки над біженцями та допомоги заарештованим і висланим у Росію галичанам та іншим жертвам російської окупації в Західній Україні.

**Відновлення діяльності «Просвіт»**, що створювали дешеві їдальні для сімей мобілізованих, які втратили засоби до існування; брали шефство над біженцями та депортованими з Галичини.

**Воєнні дії у 1914 р. наступ на Галичину і Буковину:**

— Початок Першої світової війни — **1 серпня 1914 р.**

— Перетворення західноукраїнських земель на театр воєнних дій.

— **18 серпня 1914 р.** — початок успішного наступу 8-ї російської армії під командування О. Брусилова.

— **23 серпня — кінець вересня 1914 р.** — **Галицька битва** — одна з найбільших битв Першої світової війни; участь у цій військовій операції 3-ї, 4-ї, 5-ї, 8-ї, 9-ї армій у складі російського Південно-Західного фронту (командувач фронтом — генерал М. Іванов) і 4-х австро-угорських армій (ерцгерцог Фрідріх, фельдмаршал Гетцендорф), а також німецької групи генерала Р.Войрша; 21 серпня 1914р. — російські війська зайняли Львів, а 22 серпня — Галич.

**У результаті:** російські війська заволоділи Східною Галичиною, Північною Буковиною та вийшли до карпатських перевалів, де розгорнулися тяжкі бої; під час цієї битви австро-угорські війська втратили 400 тисяч осіб, із яких 100 тисяч були полонені (тільки завдяки терміновій допомозі з боку Німеччини і перекиданню військ з інших фронтів Австро-Угорщина unikнула остаточного розгрому).

**5. Воєнні дії у 1914 р. на території України.**

Розгортання репресій австро-угорської влади проти українського населення в умовах російського наступу (арешти, відправлення до концтаборів, розстріли без суду та слідства); наростання антиавстрійських та антиугорських настроїв у Західній Україні. **Кінець 1914 р.** — утворення Галицько-Буковинського генерал-губернаторства на чолі з графом Г. Бобринським.

**Політика російського уряду на захоплених територіях:**

— Знищення будь-яких національних особливостей українського населення.

— Насильницька русифікація (впровадження російської мови, законів).

— Свідоме знищення українських гімназій, газет і журналів, книгарень, видавництв, бібліотек.

— Закриття «Просвіт».

Заборона діяльності українських політичних партій, спортивних та молодіжних організацій. Репресії проти українських політичних та громадських діячів. Переслідування греко-католицької церкви (депортація сотень священників греко-католицької церкви, у тому числі й митрополита А.Шептицького у глиб Російської імперії).

**Поняття:**

**Депортація** — примусове виселення з місця постійного проживання особи чи групи осіб, частини населення, визнаних правлячим режимом соціально небезпечними.

**Воєнна кампанія 1915—1917 рр.:**

— **Лютий 1915 р.** — захоплення австрійськими військами Чернівців.

— **Березень 1915 р.** — захоплення російськими військами після шестимісячної облоги найміцнішої австрійської фортеці — Перемишль.

— **Травень 1915 р.** — **Горлицький прорив** — наступальна операція німецько-австрійських військ, що була частиною стратегічного плану німецького командування на 1915 р. щодо розгрому Російської армії: план полягав у тому, щоб нанесенням послідовних потужних флангових ударів зі Східної Пруссії та Галичини прорвати оборону Російської армії, оточити її, і в Польщі знищити основні сили.

— **22 червня 1915 р.** — вступ австро-німецьких військ до Львова.

— **1915 р.** — швидкий відступ російських військ, що тривав до жовтня і зупинився на лінії Кам'янець-Подільський — Тернопіль — Кременець — Дубно (росіяни втратили Північну Буковину, Східну Галичину, Підляшшя, Холмщину, Берестейщину та Західну Волинь).

### **Брусиловський прорив:**

**22 травня — початок червня 1916 р.** — **Брусиловський прорив** — наступальна операція російських військ Південно-Західного фронту під командуванням генерала О. Брусилова.

**У результаті:** Південно-Західний фронт завдав поразки австро-угорській армії (фронти при цьому просунулися від 80 до 120 км в глиб території супротивника); війська О. Брусилова зайняли майже всю Волинь, Буковину і частину Галичини.

### **Воєнні дії у 1915-1916 рр. на Східному фронті та назрівання економічної і політичної кризи в Російській та Австро-Угорській імперіях:**

— Важкі наслідки затяжного характеру війни (небачені раніше людські жертви і матеріальні втрати в районах воєнних дій (Галичина, Буковина, Волинь, Поділля), перетворення Наддніпрянської України на найближчий тил, який ніс на собі важкий тягар постачання й розквартирування військ, лікування поранених, розміщення сотень тисяч біженців і евакуйованих).

— Посилення економічного значення України (різке зростання економічного значення України після захоплення німецькою армією Польщі та Прибалтики; збільшення видобування вугілля в Донецькому басейні, налагодження виробництва оборонної продукції на базі металургійних підприємств та заводів сільськогосподарського машинобудування на Лівобережжі, забезпечення фронту українським хлібом).

— Назрівання економічної кризи (зниження виробничих можливостей України в умовах війни: мобілізація працездатної частини населення до армії, місце якої зайняли жінки, підлітки й військовополонені, та їх рівень кваліфікації був низьким, вони не були здатні забезпечити потреби фронту й тилу; критичне становище галузей, що не мали військових замовлень: припинення роботи заводів сільськогосподарського машинобудування, цегельних, цементних та ін. через нестачу сировини та палива).

— Погіршення матеріального становища населення (дефіцит товарів широкого вжитку, продуктів харчування; поява черг, зростання цін, наростання продовольчих труднощів; як наслідок — загострення соціальних суперечностей, наростання антиурядових настроїв).

— Назрівання політичної кризи (зростання в ході війни суспільно - політичної активності населення України; робітничі страйки, відкриті бунти селян, як наслідок погіршення ситуації в країні; посилення активної політичної боротьби за національні і соціальні права українців; ігнорування українського питання

урядами обох імперій і як наслідок такого становища — назрівання революційного вибуху, як в Російській так і Австро-Угорській імперіях).

### **Провал червнево-липневого наступу 1917 р.:**

**Червень 1917 р.** — новий наступ російських військ на львівському напрямку, який закінчився провалом; Росія втратила Галичину та Буковину. Після цієї події війна набула позиційного характеру.

### **Більшовицький переворот у Росії та сепаратні переговори про мир:**

**Жовтень-листопад 1917 р.** — більшовицький переворот у Росії, в ході якого було скинуто Тимчасовий уряд і створено більшовицький уряд — Раднарком на чолі з В. Леніним; проголошення цим урядом Декрету про мир, що відбивав настрої більшовиків вийти з війни.

**15 грудня 1917 р.** — укладення Радянським урядом перемир'я з Центральними державами; початок більшовиками сепаратних переговорів з Німеччиною.

### **Наслідки війни:**

— великі демографічні втрати (понад 500 тис. осіб.);

— Перша світова війна стала загальнонаціональною трагедією українського народу, адже українці за відсутності власної держави опинилися у двох воюючих таборах і змушені були вести братовбивчу війну;

— занепад промисловості, с/г, скорочення посівних площ, зубожіння населення;

— послаблення Російської та Австро-Угорської імперій, що стало могутнім каталізатором майбутніх революційних подій в Україні;

— зростання національної свідомості, висунення ідеї створення незалежної української держави.

## **Тема 7. Українська державність в 1917 -1921 роках та нова економічна політика.**

### **Зміст**

1. Лютнева революція в Росії.
2. Початок української революції.
3. Утворення Української ЦР. Роль М. Грушевського у визначенні завдань українського національного руху.
4. Український національний конгрес.
5. Універсали Центральної Ради.
6. Українська держава гетьмана П. Скоропадського.
7. Українська Народна Республіка. Директорія.
8. Акт Злуки УНР і ЗУНР.
9. Нова економічна політика в 1921 – 1928 роках.

1. Лютнева революція в Росії.

### **Падіння самодержавства. Роль Державної думи в революційних подіях:**

**23 лютого 1917 р.** — початок демократичної революції в Росії.

**25-26 лютого 1917 р.** — початок загального страйку; висунення політичних вимог «Геть царат!», «Геть самодержавство!».

**27 лютого 1917 р.** — створення в Петрограді Радою старійшин IV Державної думи Тимчасового комітету Державної думи, до складу якого увійшли представники більшості фракцій Державної думи на чолі з октябристом

М.Родзянком; переконання членами комітету і імператора в необхідності добровільного зречення престолу.

**2 березня 1917 р.** — підписання Миколою II Маніфесту про зречення престолу за себе і свого сина на користь брата, великого князя Михайла Олександровича;

**3 березня 1917 р.** — зречення престолу князем Михайлом; таким чином, відбулося повалення самодержавства в Росії.

**Петроградська рада робітничих і солдатських депутатів та виникнення рад в Україні:**

**27 лютого 1917 р.** — створення Петроградської ради робітничих і солдатських депутатів на чолі з М. С. Чхеїдзе (член IV Державної думи, лідер фракції меншовиків, масон, член Тимчасового комітету Державної думи).

— Склад — 3 000 депутатів, більшість із яких були солдати.

— Офіційний друкований орган — газета «Известия».

— **1 березня 1917 р.** — видання Петроградською радою наказу № 1, який передбачав обрання у військових частинах рад і солдатських комітетів, які брали на себе контроль над військами, залишаючи за офіцерами лише командування в бойових операціях (наказ підривав дисципліну, спричинював розклад армії).

— **2 березня 1917 р.** — створення Петроградською радою наглядового комітету, метою якого було відстеження політики Тимчасового уряду, що послужило основою для утворення в країні **двовладдя** (існування двовладдя підтримувалося дипломатією держав-союзників, які відправили своїх представників для переговорів з Петроградською радою; таким чином, Петроградська рада де-факто визнавалася союзниками як законний орган влади).

— Виникнення Рад робітничих, солдатських і селянських депутатів як органів керівництва революційним рухом у регіонах і містах України.

— **Початок березня 1917 р.** — створення Рад робітничих депутатів у Харкові, Києві, Одесі, Катеринославі, Кременчуці, Миколаєві, Херсоні, Полтаві, Луганську, Вінниці, Сімферополі, Житомирі (загалом у березні-квітні 1917 р. в Україні було створено понад 250 місцевих рад, які вимагали демократичних перетворень, закінчення війни).

**Утворення Тимчасового уряду:**

— **2 березня 1917 р.** — утворення **Тимчасового уряду** на чолі з князем **Г.Львовим**, якого згодом замінив **О. Керенський**.

— Проголошення курсу на демократичні перетворення (ліквідація обмежень на об'єднання громадян у партії та громадські організації, дозвіл видавати газети різних напрямів, надання права на вільне проведення мітингів і демонстрацій, негайне скликання Установчих зборів).

— Створення на місцях, зокрема й на українських територіях, місцевих державних органів та місцевих громадських органів, що мали державні функції.

— Намагання втримати єдність Російської імперії, перетвореної на демократичну республіку.

— Продовження війни з Центральними державами.

— Виступ проти сепаратистських прагнень неросійських народів, визнання щонайбільше їх права на культурно-національну автономію.

**Поняття:**

**Тимчасовий уряд** — уряд, що створюється під час надзвичайного положення після падіння попереднього режиму; має повноваження до формування постійного уряду; часто створюється під час війни або революції.

**Тимчасовий уряд Росії** — російський уряд від лютневої (березневої) революції 2 (15) березня 1917 р. до більшовицького перевороту 25 жовтис (7 листопада) 1917 р., утворений із членів конституційно-демократичної, соціал-демократичної партій і партії соціалістів-революціонерів.

**У результаті:** Тимчасовий уряд виявився неспроможним промостити глибокі соціально-економічні перетворення (аграрну реформу, обмеження впливу монополій, установлення контролю держави над виробництвом і регулювання цін в інтересах більшості, надання допомоги родинам фронтівиків, початок переговорів про мир).

**Ставлення загальноросійських політичних партій до українського питання:**

— Діяльність в Україні загальноросійських політичних партій, які відбивали корінні інтереси різних класів, що існували тоді в Російській імперії:

- ліберали (кадети та октябристи);
- консерватори (чорносотенці);
- соціалісти (есери, меншовики та більшовики).

— Неоднозначне ставлення загальноросійських партій, що діяли в Україні, до українського питання: практично всі вони, в тому числі й революційні, нехтували українською справою; вони це обґрунтовували тим, що інтернаціональне в суспільному житті має бути вищим від національного; на практиці ігнорування національних потреб українського народу російськими революціонерами повністю збігалосся з русифікаторською політикою царського самодержавства щодо України.

**Політична активність української громади в Петрограді:**

— Активізація в ході революційних подій діяльності української громади в Петрограді.

— **12 березня 1917 р.** — масова демонстрація українців у Петрограді, участь у якій взяли тисячі солдатів і цивільних — представників чисельної української громади міста (цей виступ під українськими прапорами справив великий вплив на російську громадськість).

**2. Початок української революції.****Передумови української революції:**

— Залежне становище України та великодержавницька політика щодо неї з боку Російської імперії.

— Важке соціальне становище більшої частини населення (невирішеність аграрного і робітничого питання).

— Послаблення Російської та Австро-Угорської імперій унаслідок Першої світової війни.

— Лютнева демократична революція 1917 р. в Росії.

— Піднесення українського національно-визвольного руху.

— Формування національних органів влади.

**Ідейні засади українського національного руху** - формування в Україні двох центрів національних сил з різними поглядами на державно-політичну організацію — **автономістів та самостійників**.

**Поняття:**

**Автономісти** — частина українського суспільства та національних політичних сил, що виступала за автономію України у складі Росії.

**Самостійники** — частина українського суспільства й національних політичних сил, які виступали за незалежність України.

Переважання на першому етапі української революції ідеї автономії України у складі Росії.

**Поняття:**

**Автономія** — така форма самоуправління частини території унітарної, а іноді й федеративної держави, при якій ця частина наділена самостійністю у вирішенні питань місцевого значення в межах, установлених центральною владою.

3. Утворення УЦР. Роль М. Грушевського у визначенні завдань українського національного руху.

— **4 (17) березня 1917 р.** — утворення представниками українських політичних партій та громадських організацій Української Центральної Ради (УЦР).

**Поняття:**

**Українська Центральна Рада (УЦР)** — спочатку український представницький орган політичних, громадських, культурних та професійних організацій; згодом, після Всеукраїнського національного конгресу, — революційний парламент України, який керував українським національним рухом.

**Обрання головою УЦР** — М. Грушевського.

— **Резиденція УЦР** — Педагогічний музей у Києві (тепер Будинок учителя).

— **Мета:** розв'язання національного питання.

— Переважання у складі УЦР соціалістів і федералістів.

— Створення Українською Центральною Радою на місцях губернських, повітових і міських національних рад, які популяризували ідею української державності, організовували видання української преси, засновували культурно-освітні організації — «Просвіти», клуби, народні будинки, бібліотеки, читальні, народні театри, хорові колективи.

— Переважання в Україні впливу УЦР над впливом Рад робітничих і селянських депутатів.

4. Український національний конгрес.

**6-8 (19-21) квітня 1917р.** — робота Українського національного конгресу в Києві, на якому були вирішені такі питання:

— курс на національно-територіальну автономію у складі федеративної демократичної республіки Росії;

— визнання УЦР представницьким законодавчим органом України, розширення її складу;

— обрання комітету для ведення роботи між сесіями УЦР, який згодом отримав назву Мала Рада.



**Поняття:**

**Український національний конгрес** — найважливіша подія початкового етапу української революції, перший представницький форум українського руху на теренах України, який перетворив Українську Центральну Раду з київської на загальноукраїнську організацію.

**У результаті:** Конгрес засвідчив прагнення лідерів Центральної Ради забезпечити легітимність керівного органу українського руху, став першим реальним кроком творення української держави, відіграв важливу роль у справі піднесення авторитету Центральної Ради, перетворення її у верховний орган, центр українського політичного життя та національного визвольного руху. Українським національним конгресом закінчився процес формування ЦР і розпочався другий період її діяльності — боротьба за автономію України.

**Програми й цілі українських політичних партій**

— Розгортання легальної політичної діяльності українських національних партій після Лютневої революції.

— Діяльність в Україні трьох груп політичних партій: соціалістичні, ліберальні та консервативні.

	<b>Партія</b>	<b>Лідери</b>	<b>Програми й цілі</b>
Соціалістичні	УПСР	М. Грушевський В. Голубович О. Севрюк П. Христюк	— Склад: інтелігенція, селяни. — Глибокі аграрні перетворення в інтересах селянства. — Ліквідація поміщицького землеволодіння. — Курс на територіальну автономію України й скликання Українських установчих зборів.
	УСДРП	В. Винниченко І. Мазепа С. Петлюра М. Порш	— Склад: інтелігенція, робітники і селяни. — Демократичний розвиток України з соціалістичною перспективою. — Визнання марксистської ідеології. — Відкидання ідеї однопартійності та диктатури. — Автономія України у складі федеративної Росії.
Ліберальні	УПСФ	А. Ніковський Д. Дорошенко С. Єфремов С. Шелухін	— Склад: переважно інтелігенція (малочисельна партія). — Глибоке реформування народного господарства. — Проведення аграрної реформи за збереження приватної власності. — Встановлення в Україні парламентської республіки. — Демократія. — Федеративні відносини з Росією.
Консервативні	УДХП	Брати Шемети В. Липинський	— Склад: заможні землевласники (поміщики, багаті селяни). — Орієнтація на традиційні цінності українського суспільства — приватну власність і хуторянське селянське господарство. — Загальні громадянські права та автокефалія релігійних конфесій в Україні.

			— Незалежність України.
	УПСС	Брати Макаренки, О. Андрієвський І. Липа	— Склад: колишні члени УНП та військові елементи. — Проголошення самостійності України. — Визнання соціальної програми, за якою земля мала належати хліборобам, а фабрики й заводи — робітникам.

### **Система влади в українських губерніях Росії після утворення Тимчасового уряду:**

— існування багатовладдя на місцях: створення різноманітних комітетів, громадських організацій, національних комітетів;  
— виникнення громадських рад та їх виконавчих комітетів у всіх губерніях (це були представницькі органи місцевої влади, у яких переважали представники торговельно-промислових кіл і управлінської бюрократії; партійний склад комітетів — переважно кадетський; спочатку вони мали великий вплив в українських містах);

— **4 березня 1917 р.** — утворення в Києві у приміщенні міської думи **Ради об'єднаних громадських організацій (РОГО).**

### **Делегація Української Центральної Ради в Петрограді:**

— **16 травня 1917 р.** — відрядження УЦР делегації до Петрограда на чолі з **В. Винниченком.**

— Вручення українською делегацією Тимчасовому уряду Декларації Української Центральної Ради з вимогами надання автономії Україні у складі федеративної Росії.

— Відхилення Тимчасовим урядом українських вимог.

### **5. Універсали Центральної Ради.**

#### **❖ I Універсал Центральної Ради:**

**10 (23) червня 1917 р.** — проголошення I Універсалу УЦР.

#### **Причини проголошення:**

— відхилення Тимчасовим урядом вимог делегації УЦР на чолі з В.Винниченком про надання Україні автономії;

— ініціювання II Військовим з'їздом проголошення автономії України без згоди Тимчасового уряду.

#### **Поняття:**

**Універсали УЦР** — акти законодавчого характеру вищого органу влади в Україні, що визначали зміни державно-правового статусу українських земель у складі Російської держави у 1917-1918 рр.

#### **Основні положення I Універсалу:**

— проголошення автономії України;

— УЦР ставала вищим державним органом влади в Україні до скликання Всенародних українських зборів;

— заклик до населення формувати підпорядковані УЦР органи влади на місцях;

— створення української державної скарбниці за рахунок спеціального податку з населення;

— участь представників усіх національностей у державотворчих процесах в Україні;

— необхідність розробки закону про землю, за яким право розпоряджатися землею належало б виключно народові України.

#### **Наслідки:**

- фактичне перетворення ЦР на законодавчий орган;
- створення першого українського уряду — Генерального Секретаріату.

#### **Історичне значення I Універсалу:**

- подальше піднесення української революції;
- зростання авторитету УЦР;
- визначення позиції різних політичних сил щодо української державності;
- засвідчення прагнення українців до створення власної держави;
- розгортання державотворчих процесів в Україні.

**15 (28) червня 1917 р.** — утворення першого національного уряду в ХХ ст. — **Генерального Секретаріату** на чолі з **В. Винниченком**.

#### **Поняття:**

**Генеральний Секретаріат** — виконавчий орган, уряд, сформований УЦР.

**Перший склад Генерального секретаріату — 8 осіб та генеральний писар:**

- В. Винниченко (генеральний секретар внутрішніх справ)
- Б. Мартос (генеральний секретар земельних справ)
- С. Петлюра (генеральний секретар військових справ)
- В. Садовський (генеральний секретар судових справ)
- І. Стешенко (генеральний секретар освіти)
- С. Єфремов (генеральний секретар міжнаціональних справ)
- М. Стасюк (генеральний секретар продовольчих справ)
- Х. Барановський (генеральний секретар фінансів)
- П. Христюк (генеральний писар)

Партійний склад Генерального Секретаріату: В. Винниченко, Б. Мартос, С. Петлюра, В. Садовський, І. Стешенко (УСДРП), С. Єфремов (УПСФ), М. Стасюк (непартійний соціаліст, згодом — член УПСР), Х. Барановський (позапартійний), П. Христюк (УПСР).

#### **Переговори делегації Тимчасового уряду в Києві**

— **29 червня 1917 р.** — прибуття до Києва делегації Тимчасового уряду у складі міністрів **О. Керенського, М. Терещенка та І. Церетелі**.

— **Мета делегації** це взяти під свій контроль процеси, що відбувалися в Україні.

— Проведення важких, але інтенсивних переговорів між делегаціями Тимчасового уряду та УЦР, підсумком яких стане текст нового Універсалу УЦР і Декларація Тимчасового уряду про регламентування крайового управління в Україні.

#### **❖ II Універсал Центральної Ради:**

**3 (16) липня 1917 р.** — проголошення II Універсалу УЦР.

#### **Причини проголошення:**

- пошук порозуміння між УЦР і Тимчасовим урядом;
- переговори делегації Тимчасового уряду в Києві.

#### **Основні положення II Універсалу:**

- визнання УЦР вищим органом влади в Україні;
- затвердження складу Генерального Секретаріату Тимчасовим урядом;
- поповнення УЦР представниками національних меншин;

- відмова УЦР від самочинного проголошення автономії України до проведення Всеросійських установчих зборів;
- формування українських військових частин під контролем російського командування.

#### **Наслідки:**

- досягнення компромісу між ЦР та Тимчасовим урядом;
- липнева криза Тимчасового уряду;
- **4-9 (17-22) липня 1917 р.** — виступ самостійників на чолі з М. Міхновським, невдоволених відмовою від автономії (придушений військами УЦР, поглибив розкол в українському національному русі).

#### **Історичне значення II Універсалу:**

- продовження курсу УЦР на досягнення автономії України;
- намагання з боку ЦР вирішувати всі суперечливі питання легітимним, демократичним шляхом;
- виявлення негативного ставлення Тимчасового уряду до питання української автономії.

### **Політична боротьба в Україні у липні—жовтні 1917 р.**

#### **Липнева політична криза в Петрограді:**

##### **Причини:**

- катастрофічні поразки на фронті;
- погіршення економічного становища;
- посилення міжпартійного протистояння.

##### **Зміст:**

- вихід зі складу уряду кадетів на знак протесту проти поступок Тимчасового уряду українцям у II Універсалі;
- **4 липня 1917 р.** — півмільйонна демонстрація у Петрограді, яка почала переростати у збройне повстання проти Тимчасового уряду;
- підтримка повстання більшовиками.

##### **Результат:**

- розгін демонстрації шляхом застосування сили (відкриття вогню, десятки жертв);
- видання розпорядження про арешт лідерів більшовиків;
- формування нового складу Тимчасового уряду на чолі з **О. Керенським.**

#### **Центральна Рада й національні меншини:**

- Приділення Центральною Радою значної уваги розв'язанню проблеми національних меншин.
- Відображення бачення Центральною Радою ролі національних меншин у розбудові нової України в I та II Універсалах, які приписували українським громадянам «негайно прийти до згоди і порозуміння з демократією тих національностей і разом з ними приступити до підготовки нового правильного життя».
- Регулярне поповнення УЦР представниками національних меншин.
- Утворення у складі Генерального Секретаріату секретарства з міжнаціональних справ, яке мало три підсекретарства — з російських, єврейських і польських справ.

— Започаткування роботи польських, єврейських та інших національних навчальних закладів, створення національних театрів, бібліотек, утворення культурно-освітніх товариств.

**«Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові» Тимчасового уряду:**

— Порушення Тимчасовим урядом попередніх домовленостей з УЦР у зв'язку з вирішенням питання про повноваження Генерального Секретаріату.

— Відхилення Тимчасовим урядом «Статуту Генерального Секретаріату», розробленого УЦР і поданого у Петроград для затвердження.

— Затвердження Тимчасовим урядом «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові».

<b>Порівняльна характеристика «Статуту Генерального Секретаріату» та «Тимчасової інструкції Генеральному Секретаріатові»</b>	
«Статут Генерального Секретаріату», підготовлений УЦР (16 липня 1917 р.)	«Тимчасова інструкція Генеральному Секретаріатові» Тимчасового уряду (4 серпня 1917 р.)
Генеральний Секретаріат — найвищий орган управління в Україні, який формується УЦР і відповідає перед нею.	Генеральний Секретаріат — місцевий орган Тимчасового уряду, який затверджується ним за поданням Ради.
Коли УЦР висловлює недовіру Генеральному Секретаріату, він подає у відставку.	Центральна Рада фактично позбавляється законодавчих прав.
Влада Генерального Секретаріату поширюється на 9 українських губерній: Київську, Волинську, Полтавську, Подільську, Херсонську, Катеринославську, Харківську, частину Чернігівської та частину Таврійської.	Влада Генерального Секретаріату поширюється лише на 5 українських губерній: Київську, Волинську, Подільську, Полтавську, частину Чернігівської.
До складу Генерального Секретаріату входять 14 секретарств: внутрішніх, фінансових, військових, продовольчих, земельних, національних справ; юстиції, освіти, торгівлі, промисловості, пошти та телеграфу, праці, шляхів сполучення.	Генеральний Секретаріат втрачає секретарства: <ul style="list-style-type: none"><li>• військових справ;</li><li>• продовольчих справ;</li><li>• судових справ;</li><li>• шляхів сполучення;</li><li>• пошти і телеграфу.</li></ul>

**Стихійне формування українських збройних частин:**

— **Березень-квітень 1917 р.** — створення першого українського полку ім. **Б.Хмельницького** з ініціативи «Українського військового клубу імені гетьмана П. Полуботка» на чолі з **М. Міхновським**.

— **5-8 (18-21) травня 1917 р.** — 1-й Український військовий з'їзд у Києві, на якому було обрано **Тимчасовий Український військовий генеральний комітет** при УЦР на чолі з С. Петлюрою (комітет мав відати українськими військовими справами і підтримувати зв'язки з російським Генеральним штабом).

— Українізація флоту (**березень 1917 р.** — утворення у Севастополі Чорноморської ради).

— Створення перших підрозділів **Вільного козацтва** (**квітень 1917 р.** — повітовий з'їзд Вільного козацтва у Звенигороді).

## **Корніловський заколот і його вплив на Україну:**

### **Причини заколоту:**

- бездіяльність Тимчасового уряду в розв'язанні нагальних потреб (погіршення економічного становища країни, посилення соціальної напруги; загострення політичної боротьби; нехтування російськими демократичними силами українських національних інтересів);
- заможні верстви населення вимагали встановлення влади «сильної руки»;
- поразки на фронтах Першої світової війни.

### **Наслідки:**

- поразка правих сил у боротьбі за владу в Росії;
- утрата Тимчасовим урядом підтримки серед заможних верств населення;
- погіршення соціально-економічного становища в державі;
- наростання революційної й національно-визвольної боротьби народів Росії;
- зростання авторитету більшовиків.

### **З'їзд народів Росії в Києві. Загострення відносин між Центральною Радою і Тимчасовим урядом.**

**8-15 вересня (21-28 вересня) 1917 р.** — проведення у Києві З'їзду народів Росії з ініціативи Центральної Ради, на якому були присутні делегати від різних національних груп Росії (українці, литовці, естонці, білоруси, молдавани, грузини, євреї, донські козаки).

### **Головні рішення з'їзду:**

- засудження державної централізації, федеративний устрій Російської держави.

### **Поняття:**

**Федерація** — союзна держава, до складу якої входять державні утворення — суб'єкти федерації, що діють певною мірою самостійно.

- Всеросійські установчі збори не повинні перешкоджати скликанню крайових Установчих зборів;
- заклик до вирішення найважливіших питань соціально-економічного розвитку з урахуванням місцевої специфіки.

### **Наслідки:**

- підготовка до Українських установчих зборів;
- оголошення Радою про поширення своєї компетенції на всі сфери життя України і на всі дев'ять її губерній (без Криму); невизнання Тимчасовим урядом цього рішення і видання наказу київській судовій владі розпочати судовий процес проти Генерального Секретаріату, що призвело до загострення відносин між Центральною Радою і Тимчасовим урядом.

### **Демократична нарада і позиція Центральної Ради:**

- **14-22 вересня 1917 р.** — скликання Демократичної наради у Петрограді з метою стабілізації внутрішнього становища в країні після придушення корніловського заколоту, яка мала обрати Раду республік (передпарламент).
- Участь у роботі Демократичної наради делегатів від Рад, профспілок, військових організацій, кооперації, національних установ.
- Висунення Центральною Радою власної платформи.

### **Вимоги Центральної Ради:**

- визнання за всіма націями права на самовизначення;

- скликання кожною нацією національно-крайових суверенних Установчих зборів у призначений час без подальших зволікань;
- передача всієї влади в Україні Центральній Раді та Генеральному Секретаріату;
- передача всіх поміщицьких, монастирських і церковних земель земельним комітетам;
- установлення державного і крайового контролю над продукцією й розподіленням;
- оподаткування великого капіталу й майна та конфіскація військових прибутків на користь окремих країв і цілої держави;
- прийняття рішучих заходів щодо укладення миру, з цією метою негайно слід розпочати мирні переговори.

### **Зростання активності більшовицької партії в Україні:**

- Наростання анархії в Україні (дезорганізація роботи підприємств, зростання цін на промислові та продовольчі товари, насування загрози голоду, робітничі страйки, масовий селянський рух, наростання безладдя й анархії в армії).
- Використання цієї ситуації більшовиками.
- «Більшовизація» рад (в Україні цей процес відбувався повільніше, ніж в Росії; у цілому ради залишалися під контролем меншовиків та есерів, за винятком рад Донбасу).

Зростання активності більшовиків (висунення гасла «Вся влада радам!», заклики до страйків і встановлення робітничого контролю над виробництвом, підбурювання солдатських та селянських виступів; дестабілізація політичної обстановки в країні; курс на підготовку до повстання).

### **Проголошення Української Народної Республіки.**

Переворот у Петрограді 25 жовтня (7 листопада 1917 р.). Ставлення Центральної Ради до подій у Петрограді:

- **16 жовтня 1917 р.** — курс більшовиків на насильницьке захоплення влади (ленінська резолюція); затвердження складу Військово-революційного центру при ЦК РСДРП(б), який став штабом для підготовки збройного перевороту.
- **25 жовтня (7 листопада) 1917 р.** — більшовицький переворот у Петрограді, унаслідок якого відбулося повалення влади Тимчасового уряду (перехід влади в столиці до Петроградського воєнно-революційного комітету (ВРК); блокування військ, відданих Тимчасовому уряду, в Зимовому палаці; штурм Зимового палацу, сигналом до якого став холостий постріл із крейсера «Аврора»; арешт міністрів Тимчасового уряду й відправлення їх до Петропавлівської фортеці; початок роботи II Всеросійського з'їзду рад, який проголосив Росію Республікою рад робітничих, солдатських і селянських депутатів; формування нового уряду — Ради Народних Комісарів (РНК) на чолі з В. Леніним.
- Відмежування ЦР від Петроградського жовтневого перевороту та спроб поширити його на Україну.
- Поширення відозви Генерального Секретаріату «До всіх громадян України!», в якій було негативно оцінено переворот у Петрограді та викладено попередження про рішучу боротьбу Центральної Ради з будь-якими спробами підтримати петроградське повстання в Україні.

— Перехід влади в столиці України до рук Центральної Ради, що стало визначальною подією в боротьбі Ради за контроль над Україною в цілому.

### **Вплив перших декретів Раднаркому на українське суспільство.**

Ухвалення на II Всеросійському з'їзді рад перших декретів:

— **Декрет про мир**, у якому було відображено зовнішньополітичну програму Радянської держави, основним змістом якої були: вимога справедливого й демократичного миру, тобто миру без анексій і контрибуцій; мирне співіснування держав з різними соціально-економічними системами; відмова Радянської держави від участі в імперіалістичних війнах; протест проти насильницького приєднання чужих земель після Першої світової війни; засудження колоніальної системи імперіалізму; Декрет проголошував повну рівність держав і народів, поважання їхнього суверенітету й незалежності, підкреслював необхідність опублікування таємних договорів.

— **Декрет про землю**, в основу якого було покладено принцип зрівняльного землекористування; скасовувалася поміщицька власність на землю без жодного викупу, передбачалася передача поміщицьких, монастирських, церковних земель з усім реманентом і спорудами в розпорядження волосних земельних комітетів і повітових Рад селянських депутатів, на які покладалося забезпечення дотримання порядку при конфіскації поміщицьких маєтків; землі рядових селян і рядових козаків не конфісковувалися; визначалися нові принципи землеволодіння й землекористування: скасування права приватної власності на землю, заборона продажу, оренди й застави землі, оголошення землі всенародним надбанням, тобто перехід її у виняткову власність держави, що фактично означало націоналізацію землі.

**У результаті:** перші декрети не виправдали сподівань більшовиків; в Україні за більшовиків на виборах до Всеросійських Установчих зборів проголосувало лише 10 % виборців; можливість за таких умов нав'язати свою владу лише шляхом насильства, до якого і вдалися більшовики (початок переслідування вільної преси, арешти і вбивства політичних противників, створення Всеросійської надзвичайної комісії по боротьбі з контрреволюцією та саботажем (ВЧК) на чолі з Ф. Дзержинським).

### **❖ III Універсал Центральної Ради. Проголошення Української Народної Республіки:**

**7 (20) листопада 1917 р.**— проголошення III Універсалу УЦР.

#### **Причини проголошення:**

— збройне повстання більшовиків у Петрограді;

— спроба встановлення радянської влади в Україні: 29-31 жовтня(11-13 листопада) 1917 р.— збройне повстання більшовиків у Києві;

— визнання УЦР носієм найвищої влади в Україні.

#### **Основні положення:**

— проголошення Української Народної Республіки (УНР) у складі федеративної Росії;

— УЦР — вищий законодавчий, а Генеральний Секретаріат — вищий виконавчий органи УНР до скликання Установчих зборів України;

— включення до УНР земель, де більшість населення становили українці: Київщина, Поділля, Волинь, Чернігівщина, Полтавщина, Харківщина,



- Катеринославщина, Херсонщина, Таврія (без Криму); в майбутньому — приєднання шляхом переговорів інших українських етнічних територій.
- скасування права власності на поміщицькі, удільні, монастирські, кабінетні, церковні та інші землі нетрудових господарств;
  - земля — власність трудового народу й має перейти до нього без викупу (до Установчих зборів землею розпоряджатимуться земельні комітети, обрані народом);
  - введення 8-годинного робочого дня; встановлення державного контролю за виробництвом;
  - підтримка мирних переговорів для швидкого закінчення війни;
  - скасування смертної кари;
  - амністія політичних в'язнів;
  - упорядкування судової системи;
  - розширення прав органів місцевого самоврядування;
  - проголошення демократичних свобод: свободи слова, друку, віри, зібрань, союзів, страйків, недоторканності особи й помешкання;
  - визнання права національних меншин на національно-територіальну автономію;
  - визначення дня виборів та скликання Українських установчих зборів.

#### **Наслідки проголошення III Універсалу:**

- закладення основ демократичного устрою Української держави;
- неоднозначне ставлення різних політичних сил до проголошених в Універсалі заходів;
- наявність суперечливого становища: з одного боку УНР залишалась складовою Росії, з іншого — УЦР не визнавала Раднарком легітимним урядом Росії.

#### **Внутрішня і зовнішня політика Центральної Ради.**

Внутрішня політика	<ul style="list-style-type: none"> <li>— Проголошення реформаторського, еволюційного курсу, в ході якого мало відбутися взаємодоповнення ринкових відносин державним регулюванням.</li> <li>— Відсутність послідовності й рішучості в реалізації програми перебудови суспільства на демократичних засадах, проголошених у III Універсалі.</li> <li>— Розробка закону про організацію державного апарату, який передбачав збереження урядових установ, створених на території України до 7 листопада 1917 р.; збереження чинності законів і розпоряджень, виданих свого часу Тимчасовим урядом.</li> <li>— Відмова від негайного розв'язання аграрного питання (відкладення цього питання до Українських установчих зборів; збереження за власниками земельних наділів до 40 десятин, що суперечило інтересам безземельних та малоземельних селян; спроба підтримання продуктивності сільського господарства на дореволюційному рівні шляхом заборони поділу площ під виноградниками, хмелем та господарств з високою агрокультурою).</li> </ul>
Зовнішня політика	<ul style="list-style-type: none"> <li>— Домагання офіційного визнання УНР країнами Антанти.</li> <li>— Двоїста політика Антанти щодо України: з одного боку, симпатії Антанти на боці великоруської контрреволюції, а з іншого — Франція та Велика Британія визнали УНР у грудні 1917 р, намагаючись у такий</li> </ul>

спосіб утримати УНР від переговорів з Німеччиною; відсутність реальної допомоги Україні з боку Антанти в умовах світової війни. — Недооцінка можливостей більшовиків. — Звернення Лідерів УЦР до крайових урядів Кубані, Дону, Сибіру, Криму, Молдавії з пропозицією переговорів про утворення федерації.
-----------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

### **Підсумки виборів до Установчих зборів в Україні:**

- Призначення III Універсалом дня виборів до Установчих зборів на 9 січня 1918 р. та дня скликання — на 22 січня 1918 р.
- **12 жовтня 1917 р.** — ухвалення УЦР основ законопроекту про вибори до Українських установчих зборів і доручення Малій Раді остаточно затвердити закон та провести вибори.
- Проведення виборів до Українських установчих зборів у складних умовах війни з більшовиками.

### **Поняття:**

**Українські установчі збори** — виборна законодавча установа, завданням якої було затвердження нового ладу і встановлення конституції української держави.

**У результаті:** тільки в неокупованих районах України, у яких за списки українських партій подано понад 70 % усіх голосів, було обрано 171 члена Установчих зборів (з необхідних 301); в умовах війни з більшовиками вибори не були завершені, а подальші політичні та військові дії не дозволили розпочати роботу Українських установчих зборів, які так і не були скликані.

### **Війна Радянської Росії проти Української Народної Республіки. Проголошення незалежності УНР**

#### **Дестабілізація суспільно-політичного життя в Україні**

— Найбільша дестабілізуюча сила в Україні — збільшовизовані частини російської армії, які дислокувалися на Південно-Західному фронті й у великих містах України.

— **Листопад 1917 р.** — спроба більшовиків захопити Київ (наступ на Київ 2-го Гвардійського корпусу, який перебував під впливом більшовиків; перехоплення його поблизу Вінниці силами 1-го Українського корпусу генерала П.Скоропадського).

— Зрив більшовицького повстання військами Центральної Ради, які 30 листопада оточили казарми більшовицьких частин, роззброїли їх і під вартою відправили до Росії.

#### **❖ IV Універсал Центральної Ради. Проголошення незалежності України.**

**9 (22) січня 1918 р.** — проголошення IV Універсалу УЦР.

#### **Причини проголошення:**

- втрата надій на створення федеративної демократичної Росії;
- загроза захоплення більшовиками України; неспроможність УЦР самостійно дати їм відсіч;
- необхідність офіційно відмежуватися від радянської Росії для ведення мирних переговорів з іншими державами.

#### **Основні положення:**

— проголошення УНР самостійною, незалежною, вільною, суверенною державою;

## **Поняття:**

**Суверенітет** — незалежне від будь-яких сил, обставин і осіб верховенство; незалежність держави у зовнішніх і внутрішніх справах.

— бажання жити з усіма сусідніми державами у «згоді та приязні», без взаємного втручання у внутрішні справи;

— влада в УНР належить народу (до Установчих зборів її вищими органами залишалися УЦР та уряд — Рада Народних Міністрів);

— початок самостійних мирних переговорів;

— заклик до відчайдушної боротьби з більшовиками;

— проголошення програми соціально-економічних перетворень: розпуск постійної армії та створення народної міліції, обрання народних рад — органів місцевого самоврядування; підтвердження передачі землі трудовому народу без викупу на основі скасування приватної власності на землю (ліси, води, надра є також надбанням усього народу); переведення промисловості на виробництво товарів народного вжитку; боротьба з безробіттям, допомога інвалідам війни; державний контроль над банками; встановлення державної монополії на зовнішню торгівлю; підтвердження демократичних свобод, проголошених III Універсалом.

## **Наслідки проголошення IV Універсалу:**

— створення самостійної української держави — втілення мрій і боротьби багатьох поколінь;

— можливість вирішувати нагальні соціально-економічні питання, не очікуючи на новий демократичний устрій Росії (9-15 січня було ухвалено закони про національно-персональну автономію, 8-годинний робочий день, земельний закон);

— самостійне ведення переговорів з іншими державами, у тому числі про припинення війни та допомогу в боротьбі з більшовиками.

## **Політика УЦР у січні-квітні 1918 р.**

— Запровадження нового стилю в літочисленні (заміна Юліанського календаря Григоріанським).

— Уведення в обіг національної валюти — гривні.

— Затвердження державного герба — тризуба.

— Впровадження Закону про громадянство.

— Скасування приватної власності на землю та прийняття Закону про землю, згідно з яким передбачалися соціалізація землі та встановлення максимуму землеволодіння (31 січня 1918 р.).

— Підтвердження курсу і соціально-економічної політики, проголошених у III та IV Універсалах.

— **29 квітня 1918 р.** — обрання президентом УНР М. Грушевського.

## **Прийняття Конституції УНР.**

**29 квітня 1918 р.** — прийняття УЦР Конституції УНР, яка складалася з 83 статей, об'єднаних у 8 розділів:

— УНР проголошувалася «державою суверенною, самостійною і ні від кого не залежною»; територія її неподільна і без згоди 2/3 парламенту не може змінюватися кордон.

— громадянином вважалася особа, яка набула це право законним шляхом, подвійне громадянство не передбачалося; громадянська і політична дієздатність

наставала з 20 років; усі громадяни, незалежно від віку, віри, раси, статі проголошувалися рівними у своїх правах; громадянам гарантувалися всі права і свободи: свобода слова, друку, совісті, обирати й бути обраним (активне й пасивне виборче право), вільне місце проживання, пересування, недоторканність особистого життя, таємниця листування; встановлювалися порядок виборів та законотворча процедура;

— влада розподілялася на гілки — законодавчу, виконавчу та судову:

**законодавча належала Всенародним зборам УНР,**

**виконавча — Раді Народних Міністрів,**

**судова — Генеральному Суду УНР;**

— надання права національним меншинам об'єднуватися в національні союзи, які б формували органи самоуправління, видавали корпоративні закони, що не суперечили б Конституції держави, встановлювали бюджет.

**Таким чином, УЦР бачила УНР класичною парламентською республікою, без президента.** На підставі Конституції передбачалася розробка цілої низки законодавчих актів.

### **Конфлікт Центральної Ради з німецько-австрійською адміністрацією.**

— Загострення суперечностей між УЦР та німецько-австрійською окупаційною адміністрацією.

— Невдоволення німців неспроможністю УЦР навести лад у країні, а також налагодити постачання хлібом і сировиною австро-німецькі війська.

— Втручання німців у внутрішні справи УНР: наказ командуючого Г.Ейхгорна про повний засів земельних площ (тобто селяни могли взяти стільки землі, скільки мали змогу засіяти), запровадження воєнно-польових судів для українців (25 квітня 1918 р.), роззброєння дивізій «синьожупанників».

### **Падіння Центральної Ради.**

**Квітень 1918 р.** — створення у Києві Української Народної громади, яка розпочала переговори з німецьким командуванням про зміну влади в Україні шляхом здійснення перевороту.

**29 квітня 1918 р.** — передача влади Всеукраїнським з'їздом землевласників генералу П. Скоропадському.

### **Причини падіння Центральної Ради.**

<b>Внутрішні чинники</b>	<b>Зовнішні чинники</b>
<p>— Складні умови діяльності — господарська руїна, безладдя, анархія.</p> <p>— Неспроможність запропонувати програму, яка згуртувала б усі верстви українського населення.</p> <p>— Невдоволення політикою УЦР заможних верств населення (підприємців, поміщиків, заможних селян).</p> <p>— Ілюзорна віра в демократичну федерацію народів Росії, надія на замирення з більшовиками. — Непослідовність, нерішучість у розв'язанні нагальних соціально-економічних проблем, зокрема зволікання з проведенням аграрної реформи.</p> <p>— Нехтування необхідністю створити регулярну боєздатну українську армію.</p> <p>— Наявність суперечностей усередині УЦР.</p>	<p>— Байдужість країн Антанти до долі України.</p> <p>— Фактична окупація німецькими військами території України, конфлікт УЦР з німецько-австрійською окупаційною адміністрацією. — Ідеологічний та військовий тиск з боку більшовиків.</p>

### **Здобутки УЦР:**

- створено передумови для національно-культурного розвитку України;
- національні меншини отримали право національно-персональної автономії;
- були продовжені державотворчі традиції українського народу;
- залучення до політичного життя великих мас українства, набуття досвіду політичної боротьби;
- пробудження національної самосвідомості;
- розпочато процес соціально-економічних перетворень;
- демократизація суспільно-політичного життя;
- було закладено основи мирної зовнішньої політики України.

### **Прорахунки УЦР:**

- ігнорування такого важливого чинника в державотворчому процесі, як армія;
- не вдалося налагодити рівноправні відносини із сусідніми і великими державами, домогтися справжнього міжнародного визнання;
- непослідовність у реалізації соціально-економічної політики;
- сліпе слідування соціалістичній доктрині;
- не вдалося сформувати дієвий державний апарат, налагодити постачання міст продовольством, забезпечити порядок і законність;
- не вдалося нейтралізувати соціальну демагогію більшовиків;
- захопленість ідеєю федералізму, намагання втілити її в життя за будь-яких обставин.

### **Історичне значення УЦР:**

- підняла на новий щабель ідею української державності;
- діяльність Центральної Ради викликала захоплення і була підтримана численними представниками різноманітних верств населення України;
- центральна Рада практично здійснила одвічні прагнення українського народу до свободи і незалежності;
- боротьба під прапором української революції на своїх героїчних прикладах підготувала покоління, які вибороли незалежність України.

6. Українська держава гетьмана П. Скоропадського.

### **Державний переворот 29 квітня 1918 р.**

- **29 квітня 1918 р.** — відбувався Всеукраїнський з'їзд хліборобів - землевласників, на якому після однієї з промов прозвучала пропозиція оголосити гетьманом України П. Скоропадського
- У ніч з 29 на 30 квітня 1918 р. — здійснення державного перевороту: прихильники гетьмана оволоділи приміщеннями генеральних секретарств у військових та внутрішніх справах, а також Державним банком.
- 30 квітня 1918 р. — П. Скоропадський проголосив себе гетьманом усієї України.

### **Гетьман П. Скоропадський і його уряд**

- Зміна державного устрою: встановлення **Української держави** замість УНР, проголошеної Центральною Радою.

— Оприлюднення «Законів про тимчасовий устрій України», згідно з якими держава очолювалася гетьманом, державне управління здійснювалося призначуваним ним урядом; гетьман проголошувався гарантом порядку і законності до виборів представницького органу влади — Українського Сейму).

— **30 квітня 1918 р.** — формування уряду — **Ради Міністрів** (голови: **Г.Василенко** — квітень-травень, 1918 р.; **Ф. Лизогуб** — травень-листопад, 1918 р., **С. Гербель** — листопад-грудень, 1918 р.).

— Опора у кадровій політиці на земських діячів і професійних управлінців старого державного апарату, які зуміли досить швидко навести в суспільстві елементарний порядок, подолати безладдя (при цьому мали місце розпуски земств і міських дум (Катеринослав, Одеса), кадрові чищення центрального й місцевого апаратів влади).

— Виконання поліцейських функцій Державною вартою.

### **Внутрішня політика гетьманського уряду.**

#### **Економічний розвиток:**

— Відновлення права приватної власності, в тому числі й на землю.

— Повернення націоналізованих підприємств, землі й майна попереднім власникам (у перспективі — обмеження розмірів земельних ділянок 25 гектарами й наділення землею малоземельних хліборобів).

— Обмеження свобод для робітників; скасування 8-годинного робочого дня, заборона страйків.

— Удосконалення грошової системи (запровадження гривні, відкриття українських банків).

— Розвиток зовнішнього ринку за рахунок збуту товарів до Німеччини та Австро-Угорщини.

#### **Національно-культурний розвиток:**

— Визнання української мови державною.

— Українізація освіти: відкриття українського університету у Кам'янці-Подільському, заснування українських кафедр в університетах Харкова, Києва, Одеси; відкриття понад 150 гімназій та великої мережі шкіл.

— **27 листопада 1918 р.** — створення Української Академії наук на чолі з **В.Вернадським**.

— Заснування національного архіву, державної бібліотеки, українського історичного музею, національної галереї мистецтв, українського театру драми та опери, державної капели та симфонічного оркестру.

— Утворення української автокефальної церкви на чолі з митрополитом **В.Липківським**.

#### **Військова справа:**

— Початок створення регулярної української армії (організовано кілька дивізій загальною кількістю 65 тис. вояків).

— Спроба відновлення українського козацтва.

#### **Зовнішня політика Української держави:**

— Установлення дипломатичних відносин із 12-ма країнами (пріоритет надавався відносинам із Німеччиною, окупаційна адміністрація якої активно втручалася у внутрішні справи України).

— Підписання перемир'я з Радянською Росією (**12 червня 1918 р.**)

— Дипломатична боротьба за повернення українських територій, які залишилися за межами України.

— Грамота П. Скоропадського, яка проголошувала відмову від самостійної Української держави, курс на утворення Всеросійської федерації народів, «кінцевою метою якої буде відновлення Великої Росії» (14 листопада 1918 р.)

### **Формування опозиції гетьманському режиму:**

— Активізація в умовах кризи гетьманського режиму в Україні політичних партій і груп, які виступали за відновлення УНР і усунення від влади консервативних елементів.

— Виникнення опозиційних центрів:

- **Ліво-націоналістичний (травень 1918 р.** — створення Українського національно-державного союзу (УНДС) на чолі з **П. Ніковським**, до складу якого увійшли партії та організації соціалістичного спрямування; вони засудили політику гетьмана як антинародну та антиукраїнську; серпень 1918 р. — перетворення УНДС на **Український національний союз (УНС)**, який згодом очолив **В. Винниченко**.

**Мета УНС:** міцна самостійна українська держава; обрання законної влади шляхом прямих, рівних, загальних, таємних та пропорційних виборів; захист прав українства на міжнародній арені. Курс на повстання проти гетьманської влади).

### **Поняття:**

**Український національний союз (УНС)** — координаційний осередок українських політичних партій, професійних та культурних організацій, опозиційних до правління гетьмана П. Скоропадського, до складу якого входили УСДРП, УПСС, УПСФ, УПСР, Українська трудова партія, Селянська спілка, Всеукраїнський союз земств, Союз залізничників.

- **Правий русофільський** («Київський національний центр», «Союз відродження Росії», «Союз діячів України»).

- **Селянське повстанство** (єдиних організаційних форм не мало)

- **Радикальний більшовицький (КП(б)У).**

**14 грудня 1918 р.** — П. Скоропадський зрікся влади; гетьманський режим перестав існувати.

### **Причини падіння гетьманату П. Скоропадського:**

— Поразка Німеччини в Першій світовій війні, що позбавило гетьманську державу опори та гаранта стабільності.

— Залежність української держави від австро-німецьких збройних формувань,

— Відсутність дієздатної регулярної української армії.

— Відновлення старих порядків, що призвело до наростання соціальної напруги.

— Вузька соціальна база (буржуазія, поміщики, заможні селяни).

— Виникнення опозиції гетьманській владі (українські соціалістичні партії, українські більшовики, які у червні 1918 р. утворили власну партію — КП(б)У, робітники, середнє та незаможне селянство).

— Спроба знайти опору серед білогвардійців (грамота П. Скоропадського про відмову від української державності на вступ до всеросійської федерації народів від 14 листопада 1918 р.).

7. Українська Народна Республіка. Директорія.

**13 листопада 1918 р.** — створення для керівництва антигетьманським повстанням **Директорії УНР** у складі:

**В. Винниченка** (голова, член УСДРП),

**С. Петлюри** (головний отаман військ УНР, член УСДРП),

**Ф. Швеця** (член УПСР),

**А. Макаренка** (керівник профспілки залізничників),

**О. Андріївського** (член УПСС).

**Поняття:**

**Директорія УНР** — тимчасовий орган державної влади УНР, створений для керівництва повстанням проти гетьмана П. Скоропадського. Після перемоги — найвищий орган державної влади УНР.

— Завоювання Директорією масової підтримки селянства, яке стихійно піднімалося на антигетьманську боротьбу.

— Перехід на сторону Директорії частини гетьманських військ, у тому числі добре дисциплінованого і навченого полку Січових Стрільців, яким командував Є. Коновалець, а також Сірожупанної дивізії.

**Боротьба за відновлення УНР.**

— **15 листопада 1918 р.** — звернення Директорії до населення України, в якому вона закликала до збройної боротьби з гетьманом, пообіцявши при цьому демократичні свободи, 8-годинний робочий день, передачу поміщицьких земель селянам; початок антигетьманського повстання; виступ січових стрільців у Білій Церкві.

— **17 листопада 1918 р.** — підписання угоди між Директорією та представниками окупаційних військ про нейтралітет останніх у подіях в Україні.

— **18 листопада 1918 р.** — вирішальний бій під Мотовилівкою, у якому гетьманські війська зазнали поразки.

— **18 грудня 1918 р.** — урочистий вступ Директорії до Києва.

**Трудовий конгрес.**

**26 грудня 1918 р.** — проголошення Декларації з програмою Директорії, у якій пропонувалося скликати Конгрес трудового народу України як найвищий орган влади в Україні.

**Поняття:**

**Трудовий конгрес** — вищий тимчасовий законодавчий орган Української Народної Республіки у період Директорії УНР, скликаний з метою організації влади в Україні та визначення форми державного правління після повалення влади гетьмана П. Скоропадського.

— **12 -15 січня 1919 р.** — вибори до Трудового Конгресу, участь у яких мали право брати усі громадяни УНР віком від 21 року, крім позбавлених громадянських прав у судовому порядку і військовиків республіканської армії.

— **23 -28 січня** — робота Трудового конгресу у Києві, який затвердив ухвалу Української Національної Ради ЗУНР та Універсал Директорії УНР про об'єднання УНР і ЗУНР в одну державу; на наступних пленарних засіданнях Трудовий конгрес заслухав звіти членів Директорії (голови — В. Винниченка, голови уряду — В. Чехівського, Головного отамана — С. Петлюри).



— Оголошення про вимушене тимчасове припинення діяльності Конгресу через наступ російських більшовицьких військ на Київ.

### **Політичний та соціально-економічний курс Директорії.**

— Скасування Гетьманщини, відновлення УНР.

— Виконання Директорією ролі тимчасової верховної влади до скликання Трудового конгресу України.

— Оприлюднення ряду відозв проти поміщиків та буржуазії.

— Звільнення всіх призначених при гетьмані чиновників, частина з яких була притягнута до судової відповідальності.

— Позбавлення виборчих прав промисловців та поміщиків.

— Встановлення в Україні національного варіанту радянської влади.

— Створення уряду — Ради Народних Міністрів на чолі з В. Чехівським.

— Передача влади на місцях губернським та повітовим трудовим радам.

— Ліквідація приватної власності.

— Аграрна реформа (конфіскація поміщицьких земель, земельні наділи до 15 десятин не конфісковувалися, лишалося непорушним дрібне селянське землеволодіння, термін і порядок розподілу землі не визначалися).

— Відновлення 8-годинного робочого дня, встановлення робітничого контролю на підприємствах, право на укладення колективних договорів, проведення страйків;

— Заходи з надання допомоги безробітним та іншим категоріям нужденних;

Але в умовах громадянської війни та інтервенції соціально-економічні перетворення були відкладені. Головним завданням Директорії стала перемога у громадянській війні.

### **Отаманщина.**

**Листопад 1918 р.** — обрання Головним Отаманом Армії С. Петлюри.

— Розквіт отаманщини.

#### **Поняття:**

**Отаманщина** — засилля різноманітних збройних формувань в умовах відсутності реальної державної влади; період в історії визвольних змагань, який найчастіше асоціюється з селянським повстанським рухом у 1918-1923 рр.

#### **Причини виникнення феномену отаманщини:**

— Пробудження селянської стихії.

— Стислі строки формування армії.

— Наявність незаконних збройних формувань.

— Самоуправство окремих місцевих політичних та отаманських авторитетів.

— Слабкість державного апарату і центральної влади.

— Вплив підривної більшовицької пропаганди.

— Внутрішні суперечності між українськими політичними силами.

Найвідоміші отамани — **Зелений, Григор'єв, Махно, Божко, Ангел.**

— **Січень 1919 р.** — заява колишніх петлюрівських отаманів Григор'єва та Зеленого про перехід на більшовицькі позиції та партизанську боротьбу проти Директорії.

— **Середина 1919 р.** — розгортання С. Петлюрою активної діяльності із реформування армії та боротьби з отаманщиною, що повинно було сприяти зростанню боєздатності армії.

**У результаті:** отаманщина як деструктивна сила паралізувала українську визвольну боротьбу, поглиблювала внутрішній фронт, підточувала провідні сили народу, анархізувала життя, деморалізувала національні сили і послаблювала можливості протистояти перед зовнішнім фронтом, яким були передусім російські біла і червона армії; сваволя і отаманія у війську часто зводили нанівець плани командування.

### **Єврейські погроми:**

— Участь отаманських загонів у єврейських погромах.

Заходи уряду УНР, спрямовані на встановлення дружніх відносин з єврейським населенням (відновлення знищеної гетьманським урядом єврейської національно-персональної автономії, включення до уряду УНР визначних єврейських діячів — А. Марголіна та С. Гольдельмана, діяльність у складі Катеринославської групи Армії УНР на початку 1919 р. підрозділу Єврейської соціал-демократичної робітничої партії).

— Виділення Директорією коштів на допомогу жертвам погромів.

— Намагання С. Петлюрою припинити погроми (суд та страта отамана Семесенка та деяких інших командирів).

— Продовження єврейських погромів після відступу з України військ Директорії; участь у погромах як більшовицьких військ так і денікінських підрозділів; приписування єврейських погромів петлюрівським військам.

### **Друга війна УНР з радянською Росією.**

#### **Активізація військових дій радянської Росії з УНР.**

**3 січня 1919 р.** — захоплення більшовицькими військами Харкова, куди переїхали ЦК КП(б)У та Тимчасовий робітничо-селянський уряд України; перетворення Харкова на столицю більшовицької України.

**9 січня 1919 р.** — ультиматум Директорії УНР Раднаркому з вимогою припинення воєнних дій та негайного виведення російських військ із території України, у відповідь на що було отримано заяву про те, що воєнні дії ведуть між собою війська Директорії та Українського радянського уряду, а російських військ там нібито немає.

**12 січня 1919 р.** — війська Першої української радянської дивізії вибили частини УНР із Чернігова.

**16 січня 1919 р.** — оголошення Директорією війни проти Радянської Росії.

**19 січня 1919 р.** — захоплення більшовицькими військами Полтави, а 27 січня — Катеринослава.

**2 лютого 1919 р.** — Директорія, яку очолив С. Петлюра і фактично перебрав на себе всю владу, залишила Київ та переїхала до Вінниці.

**5 лютого 1919 р.** — радянські війська увійшли до Києва.

**Протягом лютого-квітня 1919 р.** — розгром головних військових сил Директорії.

Розпад армії УНР: армія УНР швидко танула і виявилася майже небоєздатною у боротьбі проти зовнішніх ворогів, посилювався вплив більшовиків на широкі маси українського народу.

#### **8. Акт Злуки УНР і ЗУНР.**

— **Осінь 1918 р.** — утворення на уламках Австро-Угорської імперії Західноукраїнської Народної Республіки (ЗУНР).

## **Поняття:**

**Акт Злуки** — акт про об'єднання двох українських державних утворень УНР та ЗУНР — в єдину незалежну українську державу, який продемонстрував прагнення українського народу до соборності.

— **1 грудня 1918 р.** — підписання у Фастові «Перед вступного договору» про об'єднання УНР і ЗУНР, у якому було заявлено про непохитний намір у найкоротший строк створити єдину державу.

— **22 січня 1919 р.** — урочисте оголошення на Софійському майдані в Києві універсалу про об'єднання УНР і ЗУНР у соборну Україну згідно з яким проголошувалося: «...Віднині воєдино зливаються століттями відірвані одна від одної частини єдиної України — Галичина, Буковина, Закарпаття і Наддніпрянська Україна. Здійснилися віковічні мрії, для яких жили і за які вмирали найкращі сини України. Віднині є тільки одна незалежна УНР. Віднині український народ увільнений могутнім поривом своїх власних сил, має змогу об'єднати всі зусилля своїх синів для створення нероздільної, незалежної української держави, на добро і щастя українського народу».

**Історичне значення:** Акт Злуки спирався на споконвічну мрію українського народу про незалежну, соборну національну державу; він став могутнім виявом волі українців до етнічної й територіальної консолідації, свідченням становлення політичної нації; ідея соборності українських земель набула державного статусу і в наступні десятиліття залишалась інтегральним чинником; об'єднання УНР і ЗУНР стало моделлю цивілізованого демократичного, збирання територій у єдиній суверенній державі; етнонаціональна консолідація базувалася на таких принципах, як історичне самоусвідомлення спільності, ідеалах свободи і незалежності, добровільному волевиявленні українського народу.

## **Причини поразки Директорії.**

— Суперечлива внутрішня політика (в тому числі невирішене аграрне питання).

— Позбавлення політичних прав значної частини українських громадян.

— Необдумане закриття створених за часи гетьмана національних установ.

— Заборона зживання російської мови, нездатність влади завадити єврейським погромам.

— Незадовільна підготовка та організація армії.

— Розквіт отаманства, анархія.

— Особисте протистояння лідерів — В. Винниченка та С. Петлюри.

— Складна зовнішньополітична ситуація (територія України стала ареною битви для військ Радянської Росії, білогвардійців, Антанти, поляків).

## **Утворення Західноукраїнської Народної Республіки**

### **Повстання 1 листопада 1918 р. у Львові. Проголошення ЗУНР.**

— **16 жовтня 1918 р.** — маніфест австрійського імператора про перебудову держави на федеративних засадах, де «кожне плем'я та область, яку воно заселяє, творить свій власний державний організм».

— **18 жовтня 1918 р.** — обрання у Львові Української Національної Ради — політичного керівництва українського національно-визвольного руху.

— **19 жовтня 1918 р.** — постанова Національної Ради про утворення на українських землях Австро-Угорщини єдиної Української Держави (прагнення домогтися визнання Української Держави мирно, в межах існуючої законності).

— **Вересень 1918 р.** — утворення молодими українськими офіцерами Центрального військового комітету, який розпочав свою роботу як штаб підготовки повстання.

— **1 листопада 1918 р.** — захоплення українськими військовими формуваннями на чолі з Д. Вітовським найважливіших об'єктів та урядових установ у Львові та інших містах Східної Галичини (ці події отримали назву «листопадовий чин» або «листопадовий зрив»).

#### **Поняття:**

**Листопадовий чин (або «Листопадовий зрив»)** — військовий переворот, організований в ніч з 31 жовтня на 1 листопада 1918 р. силами Українських січових стрільців в Галичині і Волині з метою встановлення влади Української Держави (перейменованої згодом на Західноукраїнську Народну Республіку).

— **8 листопада 1918 р.** — створення першого українського уряду — Державного Секретаріату на чолі з К. Левицьким.

— **10 листопада 1918 р.** — прийняття нової назви Української Держави — Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР).

#### **Поняття:**

**Західноукраїнська Народна Республіка (ЗУНР)** — українська держава, створена в листопаді 1918 р. на західноукраїнських землях, які входили до складу Австро-Угорської імперії.

#### **Організація державної влади на західноукраїнських землях.**

##### **Є.Петрушевич.**

— **22—26 листопада 1918 р.** — вибори до Української Національної Ради, наділеної законодавчими функціями.

— Обрання президентом ЗУНР — **Є. Петрушевича.**

— Створення дієвих органів законодавчої й виконавчої влади в центрі та на місцях шляхом проведення демократичних виборів.

— Закон про громадянство, проголошення української мови державною.

— Земельна реформа, за якою земля відчужувалася від великих власників і передавалася земельним комітетам, термін наділення селян землею не встановлювався; за самочинне захоплення земель передбачалося покарання — ув'язнення, штрафи, втрата права на володіння землею.

— Закон про 8-годинний робочий день.

— Установлення державної монополії на продаж найважливіших продуктів.

— Уведення національної валюти — гривні та карбованця;

— Закон про основи шкільництва: дозвіл на заснування приватних шкіл, право національних меншин на школи з рідною мовою викладання.

— Закон про національні меншини, що гарантував їм 30 % місць у майбутньому парламенті.

— Створення Української Галицької Армії (УГА) на чолі з **М. Омеляновичем-Павленком.**

## **Поняття:**

**Українська Галицька Армія (УГА)** — збройні сили УНР, формування яких розпочалося відразу після Листопадового повстання 1918 р. у Львові і продовжувалося в ході українсько-польської війни 1918-1918 рр.

— Основа УГА — Легіон УСС та підрозділи австро-угорської армії, Сформовані з українців, що підпорядкувалися Українській Національній Раді ЗУНР (склад — близько 100 тис. осіб, із яких 40 тис. брали безпосередньо участь у воєнних діях).

— **13 листопада 1918 р.** — закон Української Національної Ради про загальний обов'язок військової служби громадян ЗУНР, який передбачав мобілізацію до УГА чоловіків українців віком від 18 до 35 років.

## **Початок українсько-польської війни. Захоплення поляками Львова.**

**1 листопада 1918 р.** — початок українсько-польського протистояння, яке переросло у війну; розгортання боротьби за Львів.

**11 листопада 1918 р.** — захоплення польськими військами Перемишля.

**21 листопада 1918 р.** — початок відступу українських сил зі Львова; захоплення поляками Хирів (місто на Передкарпатті над р. Стривігор Старосамбірського р-ну Львівської обл.), а через кілька днів — Рави - Руської.

**Січень 1919 р.** — переформування УГА в регулярну армію; польсько-українські переговори за посередництвом Англії.

**Лютий 1919 р.** — місія Антанти на чолі з генералом Ж. Бартельмі, що мала розв'язати питання про перемир'я з Польщею; вимога місії негайного припинення воєнних дій та встановлення демаркаційної лінії між Галичиною та Польщею від Кам'янки - Струмилової до Дрогобича та Турки так, що Львів і Дрогобицький район (нафта) залишалися за Польщею; відхилення урядом ЗУНР цієї пропозиції.

**Квітень 1919 р.** — надання Францією військової допомоги Польщі (прибуття до Східної Галичини з Франції 70 тис. солдатів на чолі з генералом Ю. Галлером).

## **Статус ЗОУНР.**

— **22 січня 1919 р.** — проголошення у Києві **Акту Злуки УНР та ЗУНР.**

— Отримання ЗУНР згідно з законом «Про форму влади в Україні», прийнятим Трудовим Конгресом, назви «Західна Область Української Народної Республіки» (ЗОУНР).

— Збереження ЗОУНР автономії, усіх своїх центральних і місцевих органів, інших державно-політичних структур, збройних сил, законодавства.

## **Дипломатична діяльність ЗУНР.**

— Відрядження Українською Національною радою делегації на чолі з державним секретарем зовнішніх справ В. Панейком у Париж, щоб на Паризькій мирній конференції домогтись дипломатичного визнання і відстоювати інтереси ЗУНР і хоча офіційного визнання ЗУНР не домоглась, з нею фактично вступили у контакти Австрія, Чехословаччина та інші країни.

— Укріплення міжнародних позицій (відкриття посольств та дипломатичних представництв у низці країн; перебування представників ЗУНР у Канаді, Франції, Німеччині, Англії, Бразилії).

### **Окупація Північної Буковини та Бессарабії Румунією.**

— Включення Північної Буковини після розпаду Австро-Угорщини і проголошення ЗУНР до її складу.

— **25 жовтня 1918 р.** — перехід влади до Українського Крайового Комітету, який організував 3 листопада 1918р. велике народне віче у Чернівцях, що прийняло рішення про входження Буковини до складу єдиної Української Держави.

— **6 листопада 1918 р.** — встановлення української влади на землях Буковини, населених переважно українцями.

— Проголошення президентом краю було О. Поповича.

— **12 листопада 1918 р.** — окупація румунськими військами Північної Буковини разом із Чернівцями.

— **28 листопада 1918 р.** — фабрикування рішення Генерального Конгресу Буковини, що складався винятково з румунів, про об'єднання Буковини з Румунією.

— **1920 р.** — передача за Севрським договором Північної Буковини до складу Румунії.

### **Події в Закарпатській Україні.**

— Виступ українців Закарпаття після розпаду Австро-Угорщини за побудову власної держави і об'єднання цього краю з усією Україною.

— Лідер національно-визвольних змагань — **А. Волошин.**

— **21 січня 1919 р.** — Всенародний конгрес повноважних представників від 175 населених пунктів Закарпатської України у м. Хуст, який задекларував прагнення об'єднання з усією Україною.

— **Березень-квітень 1919 р.** — Закарпаття — автономна одиниця Угорської Радянської Республіки.

— **Травень 1919 р.** — окупація Закарпатської України військами Румунії та Чехословаччини.

— **8 вересня 1919 р.** — юридичне підтвердження акту про входження Закарпатської України до чехословацької держави Сен - Жерменським договором.

### **Причини поразки ЗУНР.**

— Непослідовність та поміркованість внутрішньої політики ЗУНР.

— Війна з Польщею.

— Байдужість до долі ЗУНР з боку великих європейських держав.

— Поглинення території ЗУНР різними країнами.

### **Відродження Радянської України.**

Ідейно-теоретичні основи комуністичного режиму:

— Лад суспільної організації, в якому суспільство або держава є власником усього майна і в якому держава планує і контролює економіку під структурою однопартійного політичного уряду.

#### **Поняття:**

**Комуністична ідеологія** — система концептуально оформлених уявлень, ідей і поглядів на політичне життя, яка відбиває інтереси, світогляд, ідеали, настрої робітничого класу та комуністичних інтелігенції, суспільства, партії. Головною ідеєю комуністичної ідеології є ідея соціальної рівності, тобто рівності людей за їх становищем у суспільстві.

— Концепція майбутнього безкласового суспільства, бездержавної суспільної організації, що ґрунтується на спільному володінні засобами виробництва й може розглядатися як відгалуження соціалізму. Він виходить з принципу: «кожному — за потребами, від кожного — за здібностями».

— Спроба більшовиків втілити в життя ідейно-теоретичні засади комуністичного режиму, яка вилилася у запровадження політики «воєнного комунізму».

#### **Поняття:**

**«Воєнний комунізм»** — назва внутрішньої політики Радянської держави, що проводилася в кінці 1917-1921 рр. в умовах громадянської війни, основною метою якої було забезпечення міст і Червоної Армії зброєю, продовольством та іншими необхідними ресурсами в умовах, коли всі нормальні економічні механізми і відносини були зруйновані війною.

В основу «воєнного комунізму» була покладена ідея відмови від капіталізму та швидкого революційного переходу до комуністичного ладу шляхом одержавлення власності, згортання товарно-грошових відносин, тотального підпорядкування суспільних, групових, індивідуальних інтересів державним.

«Воєнний комунізм» передбачав примусовий державний перерозподіл ресурсів, у тому числі предметів і товарів широкого вжитку та продовольства, державну монополію на хліб та інші продукти харчування.

#### **Формування Тимчасового робітничо-селянського уряду України.**

##### **Х.Раковський.**

— 28 листопада 1918 р. — створення у Курську Тимчасового робітничо-селянського уряду України, до складу якого здебільшого входили неукраїнці, переїзд уряду до Суджі.

#### **Поняття:**

**Тимчасовий робітничо-селянський уряд України** — другий радянський уряд України, створений для політичного завуалювання інтервенції РРФСР проти УНР.

— **29 листопада 1918 р.** — оголошення Тимчасовим робітничо-селянським урядом Маніфесту про повалення влади гетьмана і поновлення радянської влади, скасування всіх законів, наказів і договорів як гетьмана та його уряду, так і Центральної Ради; заклик до боротьби проти Директорії.

— **6 січня 1919 р.** — постанова Тимчасового робітничо-селянського уряду України про зміну назви УНР на Українську Соціалістичну Радянську Республіку (УСРР).

— **25 січня 1919 р.** — видання Тимчасовим урядом Декларації, в якій було заявлено про розгортання програми соціалістичного будівництва.

— Суперечності між різними угрупованнями всередині уряду (боротьба в уряді між прихильниками П'ятова і Артема), які призвели до заміни його керівництва.

— **29 січня 1919 р.** — перейменування Тимчасового робітничо-селянського уряду України в **Радю Народних Комісарів** — РНК, яку очолив **Х.Раковський**.

— **10 березня 1919 р.** — затвердження першої Конституції УСРР за зразком прийнятої раніше Конституції РСФРР, яка закріплювала диктатуру пролетаріату,

скасування приватної власності, встановлення влади трудового народу представленої радами.

### **Націоналізація промисловості.**

— Націоналізація підприємств важкої, середньої та дрібної промисловості.

#### **Поняття:**

**Націоналізація** — вилучення з приватної власності осіб у гласність держави землі, промислових і транспортних підприємств або цілих галузей народного господарства; політика переведення промисловості і сфери послуг країни в суспільну власність.

— Жорстка централізація економіки; створення для управління господарським життям **Української ради народного господарства (УРНГ)**, яка діяла під безпосереднім контролем **Вищої ради народного господарства (ВРНГ)**.

— Встановлення державного контролю над виробництвом.

— Спроба побудувати державу-фабрику з тотальним плануванням розподілу матеріальних благ.

— Уведення загальної трудової повинності.

— Мілітаризація праці.

— Зрівняльний розподіл продуктів харчування серед працівників, карткова система постачання міського населення, перехід до прямого товарообігу, заборона вільної торгівлі, спроба ліквідувати товарно-грошові відносини.

### **Аграрна реформа, продовольча диктатура.**

— Заява більшовиків про необхідність переходу від першого етапу аграрних перетворень на селі, який дав землю селянам, до другого етапу, на якому селянські господарства повинні бути перетворені на колективні — комуни, радгоспи.

— Запровадження державної монополії на продаж та заготівлю хліба.

— **21 листопада 1918 р.** — видання декрету «Про організацію постачання населення всіма продуктами та предметами особистого споживання та домашнього господарства», який покласти на наркомат продовольства обов'язки щодо заготівлі й розподіл у серед населення всього того, що воно набувало раніше через торгівлю; накладання заготівельниками на селян обов'язкових завдань, розкладаючи їх по дворах, селах, волостях і повітах.

— **Травень 1918 р.** — введення Декретами ВЦВК продовольчої диктатури — політики насильницького вилучення продовольства у селян.

— **11 січня 1919 р.** — Декрет Раднаркому про хлібну та фуражну розкладку.

— **12 квітня 1919 р.** — встановлення декретом ВУЦВК продовольчої диктатури в Україні, складовою якої стало введення продрозкладки.

#### **Поняття:**

**Продрозкладка** — система заготівель сільськогосподарських продуктів в 1918-1921 рр., введена рішеннями Раднаркому у Радянській Росії і поширена на територію України військовою силою, яка зобов'язувала селян здавати державі за твердими цінами надлишки (понад встановлені норми на особисті і господарські потреби) хліба та інших продуктів.

— Запровадження кругової поруки.

— Формування продзагонів для вилучення продовольства у селян.

### **Червоний терор 1919 р. і його масштаби.**

— Розгортання червоного терору.



## **Поняття:**

**Червоний терор** — заходи, які здійснювалися більшовиками проти широких соціальних груп, що були оголошені «класовими ворогами», або звинувачувалися в «контрреволюційній» діяльності.

— Створення для зміцнення більшовицької влади в Україні органів придушення опору противників радянської влади — народних судів, революційних трибуналів, робітничо-селянської міліції, Всеукраїнської надзвичайної комісії (ВУНК) на чолі з І. Шварцем, якого згодом заступив М.Лаціс.

— Винищення каральними органами цілих соціальних груп.

— 5 вересня 1918 р. — Декрет «про червоний терор», який ставив перед собою завдання боротьби з контрреволюцією, спекуляцією й злочинами за посадою шляхом ізолювання «класових ворогів» у концентраційних таборах і шляхом фізичного знищення «всіх осіб, причетних до білогвардійських організацій, змов і заколотів».

## **Повстанський антикомуністичний рух.**

### **Причини:**

— Невдоволення більшості населення більшовицькими експериментами в економічному та політичному житті, які призвели до економічного колапсу, погіршення умов життя народу, зростання соціальної напруги.

— Протест проти політики «воєнного комунізму».

Розгортання повстанського антикомуністичного руху.

— Розгортання повстанського руху під проводом Зеленого, Струка, Соколовського; розгром найбільших повстанських загонів в результаті рішучих і жорстких дій з боку радянської влади.

— **9 травня 1919 р.** — спалах в районі Олександрії, Єлизаветграду, Знам'янки одного з найбільших антибільшовицьких повстань на чолі з М. Григор'євим; захоплення повстанцями Катеринослава, Черкас, Олександрівська, Кременчука, Миколаєва, Одеси; придушення повстання ціною надзвичайного напруження наприкінці травня 1919 р.

— Махновський рух; боротьба радянської влади проти махновців.

— **Квітень 1919 р.** — 98 антибільшовицьких виступів в Україні.

— **Червень-липень 1919 р.** — охоплення повстанським антикомуністичним рухом майже всієї території України (328 виступів).

### **Наступ білогвардійців в Україні.**

— **Весна-літо 1919 р.** — розгортання боротьби за оволодіння Україною між трьома силами — білогвардійськими військами, Червоною армією (більшовиками) та Армією УНР.

— Наступ на Україну з Дону білогвардійців у складі Добровольчої і Донської армій під керівництвом генерала А. Денікіна.

— **27 травня 1919 р.** — захоплення денікінцями Луганська.

— **3 липня 1919 р.** — підписання А. Денікіним «Московської директиви» — наказу про наступ на Москву, згідно з якою передбачалося встановити повний контроль над Україною, а потім оволодіти Москвою.

— Невдала спроба більшовиків зупинити денікінські війська на території України; наступ лівобережної групи білогвардійців на Харків, а правобережної

на Київ; наступ на Півдні уздовж Чорноморського узбережжя з метою захоплення портових міст.

### **Об'єднання армій УНР і УГА.**

— **15—17 липня 1919 р.** — перехід під тиском польських військ УГА та уряду ЗУНР за р. Збруч; укладення угоди між урядами УНР та ЗУНР, згідно з якою УГА вливалася в Армію УНР для спільної боротьби за незалежність України.

— Кількість об'єднаної армії — 80 тис. осіб, із яких близько 50 тис. були галичанами; діяльність за лінією фронту 15 тис. повстанців під командуванням Зеленого і Ангела, які підтримували Директорію.

— Контроль об'єднаною армією території, окресленої на півдні — Дністром, на заході — Збручем, на півночі — лінією Гусятин — Ярмолинці — Бар, на сході залізницею Жмеринка — Вапнярка до Дністра, яка стала базою для контрнаступу з метою відновлення в Україні національної влади.

— **Друга половина липня 1919 р.** — початок спільних дій проти радянських військ.

— **30 серпня 1919 р.** — відступ червоних військ із Києва під тиском білогвардійських та українських підрозділів; майже одночасний вступ до Києва білогвардійців під командуванням генерала Бредова та українських військ на чолі з генералом Кравсом.

— Провал спроби порозуміння між білогвардійцями та українцями (у «єдиній неподільній Росії» А. Денікіна не було місця «самостійній Україні»), що призвело до розгортання воєнних дій між денікінцями і українськими військами.

### **Розбіжності в українському таборі.**

— Відсутність єдності в українському таборі; Є. Петрушевич та його західноукраїнський уряд орієнтувалися на боротьбу з Польщею і Радянською Росією і були готові до тактичного союзу з А. Денікіним; оточення С. Петлюри схилилося до переговорів з радянським урядом В. Леніна для узгодження воєнних дій проти А. Денікіна.

— Подальша діяльність двох окремих урядів і двох армій, для координації дій яких було утворено Штаб головного отамана.

— Розробка об'єднаним командуванням компромісного плану воєнних дій, який передбачав розгортання наступу в напрямку Києва і Одеси: на південь спрямовувалися частини УНР, а на Київ - галичани (план невдалий, бо замість об'єднання українських збройних сил передбачав їхнє розпорошення).

### **Поразка українських армій.**

— Невдала спроба визволення Києва, яка прискорила остаточну поразку українських армій, що опинилися в «трикутнику смерті» між більшовиками, білогвардійцями та поляками; епідемія тифу в українському війську.

— **5-6 листопада 1919 р.** — припинення збройного опору УГА, командування якої запропонувало денікінцям сепаратні переговори; перехід УГА на бік А. Денікіна.

— Продовження певний час боротьби військами УНР під командуванням отамана С. Петлюри з переважаючими силами; **4 грудня 1919 р.** — рішення керівництва УНР про припинення регулярної війни й перехід до партизанської боротьби.

### **Зимовий похід армії УНР.**

— **6 грудня 1919 р.** — військова нарада у Новій Чорторії, на якій було прийнято рішення про здійснення армією УНР партизанського рейду тилами Денікіна.

— **6 грудня 1919 — 6 травня 1920 рр.** — **Перший зимовий похід Армії УНР** тилами Червоної та Добровольчої армій під проводом М. Омеляновича-Павленка.

— Головне завдання Зимового походу — збереження армії на українській території, у ворожому тилу, шляхом партизанських дій.

— **Основні битви** — під Литовцями, Жашковом, Уманню, Каневом, Черкасами, Смілою, Золотоношею, Ольвіополем, Голованівськом, Гайсином, Вознесенськом, Ананевом і Балтою (за весь рейд тилами ворога пройдено 2500 кілометрів, проведено більше 50-ти успішних боїв).

**Наслідки і значення:** за оцінками воєнних істориків Перший зимовий похід Армії УНР є найгероїчнішою сторінкою воєнного мистецтва періоду національно-визвольних змагань в Україні 1917-1921 рр., під час якого українська армія вперше вдало застосувала партизанські методи боротьби з численними ворогами; була здійснена головна найважливіша мета — збережена армія УНР.

### **1920 р. — відновлення в Україні політики «воєнного комунізму».**

<b>Основні заходи політики «воєнного комунізму» у скорегованому вигляді</b>	
Земельна політика	Відмова від спроб насадження комун і колгоспів. 5 лютого 1920 р. — затвердження Всеукрревкомом закону про землю, який передбачав передачу поміщицьких, казенних, монастирських і удільних земель, конфіскованих радянською владою у 1919 р., до рук трудящих селян без всякого викупу; надання при цьому переваги малоземельним селянам і сільськогосподарським робітникам; неспроможність частиною селянства освоїти ці землі у зв'язку з нехваткою реманенту
Хлібна розкладка	Кінець лютого 1920 р. — прийняття Раднаркомом УСРР закону про хлібну розкладку, що мав забезпечити робітничі центри Росії та України, армію, службовців продовольством. Створення продзагонів з метою вилучення продовольства у селян. Використання методів примусу при виконанні хлібної розкладки: розстріли, введення кругової поруки. Відмова селян здавати хліб (липень 1920 р. — виконання загального плану продрозкладки на 10 %).
Утворення комнезамів	9 травня 1920 р. — декрет ВУЦВК на підставі якого були організовані волосні та сільські комітети незаможних селян (комнезами) — органи радянської влади на селі в Україні, які були частиною карального апарату окупаційного адміністративного механізму, створеного російськими більшовиками після захоплення влади в Україні у формі тимчасових надзвичайних органів, наділених широкими повноваженнями.
Націоналізація промисловості	Повернення до націоналізації промисловості (протягом 1920 р. в Україні було націоналізовано понад 11 тис. підприємств). Позбавлення власності не лише великих, а й середніх і дрібних капіталістів.

	Припинення діяльності більшості підприємств, які перейшли до рук держави (у 1920 р. з 22 металургійних заводів України діяли лише 9, причому в обмежених масштабах), що супроводжувалось зростанням безробіття, голодом і злиднями.
Мілітаризація підприємств	Мілітаризація підприємств, на яких встановлювався режим, близький до режиму військових установ (правила внутрішнього розпорядку вимагали сумлінного виконання трудових обов'язків, і перш за все норм виробітку, забороняли запізнення, прогули, самовільну відсутність на роботі). Організація з метою додержання трудової дисципліни дисциплінарних товариських судів, які могли до порушників порядку накласти стягнення (від догани до посилення на важкі суспільно необхідні роботи). Доручення ЦВК та Раднаркому IV Всеукраїнським з'їздом Рад провести мілітаризацію усіх радянських установ; здійснення мілітаризації промисловості Донбасу. Запровадження поняття трудового дезертирства як злісного ухилення від трудової повинності; застосування до порушників трудової дисципліни заходів примусу.

### Організаційні форми комуністичного руху в Україні.

Назва партії	Дата виникнення	Характеристика діяльності	Подальша доля
КП(б)У	Липень 1918 р.	Частина РКП(б), яка повністю втілювала в життя політику більшовиків.	Стала єдиною політичною партією в Україні з сер. 1920-х рр.
УКП(б) (боротьбисти)	Травень 1918 р.	Створена на основі лівого крила УПСР, з березня 1919 р. перейшла на комуністичну платформу; спиралася на українське селянство та національну інтелігенцію; відстоювала незалежність України та створення окремої української Червоної армії.	Під тиском РКП(б) верхівка партії перейшла на позиції більшовиків і в березні 1920 р. оголосила про саморозпуск.
УКП	Січень 1920 р.	Виникла на основі об'єднання частини УСДРП (незалежників) і боротьбистів, що не увійшли до КП(б)У; спиралася на український пролетаріат; малочисельна партія; поділяючи комуністичні ідеали, підтримувала ідею самостійності УСРР.	У березні 1925 р. самоліквідувалася.

#### Махновський рух:

— 1920 р. — відновлення збройної боротьби селянства Катеринославської губернії проти більшовиків під керівництвом **Н. Махно**.

— Розгортання боротьби радянської влади проти махновців.

#### Радянсько-польська війна і Україна.

21-24 квітня 1920 р. — укладення Варшавського договору між представниками УНР та Польщі.

### **Основні положення Варшавського договору:**

- Визнання Польщею незалежності УНР на чолі з Директорією.
- Відмова Ю. Пілсудського від ідеї поновлення Речі Посполитої у кордонах 1772 р. та згода УНР на передачу Польщі західноукраїнських земель.
- Домовленість про спільні воєнні дії проти більшовиків на території України.
- Підпорядкування збройних сил УНР польському командуванню.
- Згода УНР на спільну валюту.
- Зобов'язання українського уряду утримувати польські війська на території України.

### **Причини та початок радянсько-польської війни:**

- Існування військових сил, які орієнтувалися на відновлення УНР на чолі з С.Петлюрою (регулярні частини Армії УНР, що перебували у Першому зимовому поході, повстання про петлюрівської орієнтації).
- Укладення Варшавського договору між представниками УНР та Польщі.

### **Початок війни:**

- **25 квітня 1920 р.** — початок наступу польсько-українських військ в Білорусії і Правобережній Україні, які перебували під контролем більшовиків;
- **6 травня 1920 р.** — вступ польської армії та частин УНР до Києва;
- **9 травня 1920 р.** — форсування польсько-українськими військами Дніпра, зупинення подальшого наступу на лінії Вишгород — Бровари — Бориспіль.

### **Основні заходи польського окупаційного режиму в Україні:**

- Створення польського адміністративного апарату.
- Вивезення до Польщі промислового устаткування, товарів та сировини.
- Відновлення поміщицької влади на землю.
- Репресії щодо українського населення.

### **Ставлення до польського окупаційного режиму українського населення:**

- Вороже ставлення українського населення до окупаційної влади.
- Розгортання партизанського та підпільного рухів.
- Підтримка контрнаступу Червоної армії.

### **Контрнаступ радянських військ. Поразка під Варшавою:**

- **14-26 травня 1920 р.** — початок контрнаступу Червоної армії.
- **12 червня 1920 р.** — захоплення Києва більшовицькими військами.
- **Липень 1920 р.** — відступ польсько-українського війська з території Наддніпрянської України та Білорусії; перенесення воєнних дій на територію Галичини; проголошення більшовиками радянської влади в Галичині після її захоплення; створення більшовицьким командуванням на загарбаних територіях радянських органів влади, які втілювали в життя програму більшовиків.
- **Друга половина липня 1920 р.** — вступ радянських військ на територію Польщі, яка опинилася перед загрозою воєнно-політичного краху; радянські війська опинилися на підступах до Варшави.
- Надання Францією суттєвої допомоги Польщі зброєю та спорядженням.
- **Серпень-вересень 1920 р.** — наступ польських військ, у результаті якого Червона армія залишила територію Польщі та Західної України; початок переговорів про укладення перемир'я між Польщею та Росією.

— **12 жовтня 1920 р.** — підписання радянсько-польського перемир'я, що означало розрив Польщі з УНР. Українські війська продовжували вести відчайдушну боротьбу з більшовиками самостійно.

**18 березня 1921 р.** — укладення Ризького мирного договору між Польщею, РСФРР та УСРР.

Основні положення Ризького договору:

— Припинення стану війни.

— Встановлення дипломатичних відносин.

— Анулювання Варшавського договору між Польщею та урядом УНР.

— Визнання Польщею УСРР.

— Передача Польщі західноукраїнських та західнобілоруських земель.

— Забезпечення умов для національно-культурного розвитку росіянам, українцям і білорусам на території Польщі.

#### **Другий зимовий похід військ УНР.**

— **Жовтень-листопад 1921 р.** — Другий зимовий похід військ УНР з метою об'єднати дії розрізнених повстанських загонів та підняти антибільшовицьке повстання в Україні.

— Учасниками походу були добровольці, колишні вояки армії УНР, що перебували на території Польщі, на чолі з отаманом **Ю. Тютюнником**(їх кількість становила близько 1,5 тис. осіб).

— Оточення учасників рейду кінною бригадою червоноармійців, очолюваною Г. Котовським, під м. Базар на Житомирщині (у полоні опинилися майже 450 повстанців, більшість із яких була розстріляна в листопаді **1921 р.**; невелика група з Ю. Тютюнником прорвалася з оточення в Польщу; це була остання спроба військ УНР відновити незалежність України).

— Припинення організованої боротьби регулярних українських військ за незалежну Україну.

#### **Україна в планах білогвардійців.**

— Існування у С. Петлюри та П. Врангеля спільного ворога — більшовиків; можливість узгодження воєнних дій проти спільного ворога.

— **3 квітня 1920 р.** — головнокомандувачем Добровольчої армії став **П.Врангель**, який запропонував низку заходів для забезпечення підтримки населення у боротьбі з більшовиками:

- Розробка «Закону про землю» (частина поміщицьких земель передавалася селянам за викуп).

- Видання «Закону про волосні земства та сільські общини» (такі органи селянського самоврядування повинні були замінити сільські ради).

- Надання обласної автономії козацьким землям.

- Розробка нового фабричного законодавства, яке б реально захищало права робітників.

— **10 вересня 1920 р.** — зустріч делегації УНР із П. Врангелем з метою визнання незалежності України та координації дій проти більшовиків; обіцянка П. Врангеля «політично порозумітися з Україною».

**Остання угода між махновцями і радянською владою:**

— Намагання П. Врангеля залучити на свій бік Н. Махна; відмова останнього від переговорів; наказ стратити врангелівських парламентарів.

— **Вересень-листопад 1920 р.** — підписання у Старобільську угоди, згідно з якою Н. Махно обіцяв припинити збройну боротьбу проти радянської влади; передбачалося ведення спільної боротьби з Червоною армією — боротьба проти П. Врангеля.

— Висунення Н. Махно ряду вимог;

- Надання після розгрому П. Врангеля автономії Гуляйпольському району.
- Дозвіл пропагувати анархістські ідеї.
- Звільнення з радянських в'язниць анархістів і махновців.
- Надання махновцям допомоги боєприпасами і спорядженням.

**У результаті:** посилення більшовицьких військ добре підготовленою бойовою одиницею.

9. Нова економічна політика в 1921 – 1928 роках.

### **Господарська розруха**

— Перетворення народного господарства країни до початку 1921 р. на жахливу руїну (розруха вразила машинобудування, залізорудну і вугледобувну промисловість, металургію; у стані глибокого занепаду були легка й харчова промисловість).

— Скорочення наполовину кількості промислових робітників.

— Скрутне становище сільського господарства (на чверть скоротилися посівні площі; погіршилась обробка землі, були порушені норми посіву; політика продрозкладки позбавляла селян економічних стимулів).

— Ускладнення ситуації неврожаєм 1920 р.

### **Робітничі страйки**

— Незадоволення більшовицькою диктатурою в робітничому середовищі.

— Страйки на підприємствах Харкова, Києва, Одеси та інших міст.

— Масштабний страйк голодних робітників у Катеринославі, який набув небезпечного для влади розмаху.

— Висунення страйкуючими, поряд з економічними, політичних вимог («Ради без більшовиків»).

### **Селянський рух.**

— Протести селян проти вилучення продовольства за продрозкладкою й заборони торгівлі.

— Повернення селян до збройної боротьби.

— Участь у повстанському русі різних верств села.

— За версією офіційної пропаганди у продовольчих проблемах винне заможне селянство, яке нібито саботувало продовольчу політику радянської влади.

— Кваліфікація більшовиками потужної хвилі антирадянських селянських повстань як «куркульський бандитизм».

— Розгортання боротьби з повстанським рухом, яку 1921 р. очолили керівники УСРР Х. Раковський і М. Фрунзе.

— Направлення на боротьбу з повстанцями червоноармійських загонів під керівництвом В. Блюхера, П. Дибенка, Г. Котовського, О. Пархоменка та ін.

### **Голод 1921-1923 рр.**

#### **Причини голоду:**

— післявоєнна розруха;

- скорочення виробництва с/г продукції внаслідок підриву с/г продрозкладкою, незацікавленості селян у результатах праці;
- вивезення хліба до Росії та інших республік;
- експорт хліба за кордон;
- посуха та неврожай у південних і степових районах України.

#### **Масштаби голоду:**

- В Україні від голоду померло від 1,5-2 до 7 млн. осіб.

#### **Наслідки голоду 1921-1923 рр.:**

- великі жертви;
- придушення селянського повстанського руху в Україні та зміцнення більшовицької влади.

#### **Реакція влади:**

- тривале замовчування наявності голоду в Україні;
- продовження збирання продподатку та вивезення хліба з України;
- вилучення церковних цінностей під приводом боротьби з голодом;
- дозвіл міжнародним організаціям надати допомогу голодуючим.

#### **Діяльність радянських і зарубіжних організацій допомоги голодуючим Півдня України:**

- Створення у 1921 р. в Берліні за участі Комінтерну Міжнародного комітету допомоги голодуючим радянської Росії, який пізніше перетворився на постійно діючу організацію — Міжнародну робітничу допомогу (Міжробдоп) на чолі з К. Цеткін.

— Велика робота зі збирання коштів та закупівлі продовольства для голодуючих фонду Ф. Нансена — відомого норвезького вченого і громадського діяча.

— Допомога голодуючим з боку Американської адміністрації допомоги (АРА), неурядової організації, утвореної в США для надання допомоги європейським країнам, потерпілим від світової війни.

— Надання допомоги голодуючим селянам відомими діячами науки і культури А. Барбюсом, Т. Драйзером, А. Ейнштейном, А. Франсом, Б. Шоу та ін.

#### **Перехід до нової економічної політики.**

— **Березень 1921 р.** — рішення X з'їзду РКП(б) про перехід до нової економічної політики (НЕП).

#### **Поняття:**

**Нова економічна політика (НЕП)** — економічна політика більшовиків в Україні в 1921-1928 рр., що прийшла на зміну політиці «воєнного комунізму» та базувалася на впровадженні елементів ринкової економіки.

#### **Причини переходу до НЕП:**

- глибока економічна криза як наслідок громадянської війни та політики «воєнного комунізму»;
- політична криза (масовий опір політиці більшовиків — селянські повстання, страйки робітників, виступи в армії, на флоті);
- початок реалізації плану ГОЕЛРО (Державна комісія з електрифікації Росії), який передбачав будівництво електростанцій, заводів в Україні (реалізація цього плану вимагала надмірної витрати матеріальних ресурсів);
- політична та економічна ізоляція більшовиків на міжнародній арені;



— спад революційної хвилі на Заході, відкладення ідеї «світової соціалістичної революції»;

— намагання утримати владу в будь-який спосіб.

### Суть НЕПу.

Сільське господарство	<ul style="list-style-type: none"><li>— Затвердження резолюції «Про заміну розкладки натуральним податком», згідно з якою передбачалося скасування продрозкладки, введення продподатку (мета продподатку — стимулювання с/г виробництва; на відміну від продрозкладки, де встановлювалися тверді норми здавання продовольства і реквізувалися всі надлишки, продподаток установлювався у вигляді процентного відрахування від виробленої продукції; продподаток був значно менший за продрозкладку — 20 %, у той час як продрозкладка була фактично в середньому вдвічі більшою).</li><li>— Дозвіл на оренду землі.</li><li>— Дозвіл використовувати найману працю.</li><li>— Розвиток різних форм кооперації.</li><li>— Скасування кругової поруки.</li></ul>
Промисловість	<ul style="list-style-type: none"><li>— Продаж у приватну власність дрібних та частини середніх підприємств.</li><li>— Дозвіл на оренду та використання найманої праці.</li><li>— Об'єднання великих підприємств у трести й переведення їх на госпрозрахунок.</li><li>— Скасування загальної трудової повинності.</li><li>— Перехід від зрівняльної до відрядної зарплатні.</li><li>— Дозвіл на створення концесій (договір про передачу природних багатств, підприємств, інших господарських об'єктів, що належать державі чи місцевим органам влади, в тимчасову експлуатацію іншим державам, іноземним фірмам, приватним особам).</li></ul>
Фінанси та торгівля	<ul style="list-style-type: none"><li>— Поновлення вільної торгівлі.</li><li>— Введення державних податків, платні за транспорт, комунальні послуги.</li><li>— Випуск конвертованого червонця; поступове вилучення старих грошових знаків.</li></ul>

### Поняття:

**Трест** — найбільш централізована форма монополістичних об'єднань, у межах якої підприємства-учасники відмовляються від виробничої, комерційної, а інколи й юридичної самостійності і підпорядковуються єдиному управлінню.

**Госпрозрахунок** — система економічних відносин, за якої підприємства одержують певну самостійність, відшкодовують витрати на виробництво продукції своїми доходами, розпоряджаються прибутком, матеріально стимулюють якісну працю робітників: поєднує централізоване керівництво з певною господарською самостійністю підприємств.

### Особливості впровадження НЕПу в Україні.

— Неп в Україні був запроваджений пізніше, ніж у Росії (у 1922 р.).

— Висока ставка продподатку.

— Застосування репресивних заходів при вилученні продподатку.

— Упровадження непу в умовах голоду 1921—1923 рр., що відсунуло нормалізацію становища в сільській місцевості на рік-півтора.

— Широка підтримка українським населенням заходів непу.

### **Входження УСРР до складу СРСР.**

— **Грудень 1920 р. — грудень 1922 р.** — формування «договірної федерації».

— **28 грудня 1920 р.** — підписання представниками Росії В. Леніним і Г.Чичеріним, з одного боку, та представником України Х. Раковським, — з іншого, угоди про воєнний і господарський союз між двома державами.

— Підкреслення у преамбулі угоди незалежності й суверенності обох держав, а також усвідомлення ними необхідності об'єднати свої сили з метою оборони і в інтересах господарського будівництва.

— Регулювання союзним договором державних взаємовідносин УСРР і РСФРР у загальних рисах; відсутність чіткого розмежування функцій центру й республіки, протиріччя щодо сфер компетенції загальнофедеративних і республіканських структур.

— Оголошення урядами Росії й України об'єднаними 7 наркоматів: військових і морських справ, ВРНГ, зовнішньої торгівлі, фінансів, праці, шляхів, а також пошт і телеграфу (за угодою об'єднані наркомати входили до складу РНК РСФРР і мали в РНК УСРР своїх уповноважених).

— Нерівноправність республік у складі договірної федерації: надання державним органам РСФРР загальнофедеративних функцій управління, що ставило РСФРР у привілейоване становище порівняно з УСРР (це давало змогу апаратним структурам ігнорувати рішення державних органів України і серйозно послаблювати суверенітет УСРР).

— Ігнорування суверенних прав радянських республік, що викликало протести у населення, керівних органів, наростання відцентрових сил, що свідчило про нежиттєздатність договірної форми федерації.

### **Вихід УСРР на міжнародну арену.**

— Установлення УСРР дипломатичних відносин з іншими державами.

— Утворення зусиллями Х. Раковського наркомату зовнішньої торгівлі та забезпечення істотної самостійності його роботи.

— Робота наприкінці 1921 р. торговельних представництв та місій УСРР у Берліні, Гамбурзі, Варшаві, Данцигу, Празі, Відні, Ризі, Римі.

— **Лютий 1921 р.** — підписання представниками УСРР Ф. Коном і Ю.Коцюбинським першої мирної угоди радянської України з Литвою; згодом установлення дипломатичних відносин з іншими країнами Балтії — Латвією та Естонією.

— **18 березня 1921 р.** — укладення Ризького договору між РСФРР й УСРР, з одного боку, і Польщею, з іншого, згідно з яким державним кордоном визнавалася лінія фактичного розмежування до початку радянсько-польської війни.

— Включення Х. Раковського до складу російської делегації на Генуезькій конференції, який, обіймаючи тривалий час керівні посади в II Інтернаціоналі, мав дружні відносини з багатьма лідерами європейської соціал-демократії і вільно володів основними європейськими мовами.

— **Кінець 1922 — початок 1923 рр.** — участь України разом із Росією та Грузією у складі єдиної делегації у роботі Лозаннської конференції, на якій обговорювалося питання про режим чорноморських проток (прийняття

усупереч зусиллям радянських дипломатів рішення про відкриття проток для військових кораблів не чорноморських держав).

### **Спроба «автономізації» УСРР.**

— **1922 р.** — розробка наркомом РСФРР у справах національностей Й. Сталіним плану автономізації, який передбачав відмову радянських республік від створення власних національних держав та входження їх до складу РСФРР на правах автономних республік.

#### **Поняття:**

**Автономізація радянських республік** — спроба перетворення формально незалежних радянських республік, які виникли після 1917 р., на автономні республіки Російської Федерації, здійснена у 1922 році Й. Сталіним.

**Мета автономізації** — зменшення розриву між реально низьким і конституційно високим політичним статусом національних республік.

— Здійснення спроби автономізації спочатку за відсутності В. Леніна, який хворів.

— Виступ переважної більшості керівних діячів національних республік проти автономізації (вони були стурбовані пониженням власного політичного статусу й водночас уважали, що пропагандистський ефект національної державності ще не вичерпаний).

— Звернення голови РНК УСРР Х. Раковського від імені керівних діячів національних республік до В. Леніна.

— Пропозиція В. Леніним компромісного варіанта, за яким Росія формально мала рівні з іншими незалежними республіками права; входження всіх радянських республік до нового державного об'єднання — Союзу Радянських Соціалістичних Республік (СРСР) на рівних правах.

### **Утворення і юридичне оформлення СРСР.**

— **10 грудня 1922 р.** — схвалення на VII Всеукраїнському з'їзді рад у Харкові проекту основ Конституції СРСР та Декларації про утворення СРСР.

— **30 грудня 1922 р.** — відкриття в Москві I Всесоюзного з'їзду рад, який:

- ухвалив утворити нову державу з чотирьох республік (БСРР, УСРР, РСФРР та ЗСФРР) під назвою СРСР;
- затвердив Декларацію про утворення СРСР;
- ухвалив Союзний договір;
- створив комісію для розробки Конституції СРСР;
- створив органи влади нової держави — Всесоюзний ЦВК та Раднарком СРСР.

— **1923 р.** — розробка та обговорення Конституції союзної держави.

— **31 січня 1924 р.** — ухвалення II Всесоюзним з'їздом рад на підставі Декларації та Союзного договору першої Конституції СРСР зі змінами й доповненнями, внесеними союзними республіками, яка остаточно юридично закріпила державні основи СРСР, а УСРР — у складі цієї держави.

— Зміна міжнародно-правового статусу України з утворенням СРСР (УСРР стала національно-територіальним утворенням із власними (хоч і умовними) кордонами, своїм (хоч і з обмеженою компетенцією) адміністративним апаратом, але це було кроком назад порівняно з українською державністю 1917-1920 рр.).

— **Травень 1925 р.** — внесення змін до Конституції УСРР ІХ Всеукраїнським з'їздом рад, якими було остаточно законодавчо закріплено вступ України до СРСР.

**У результаті:** з утворенням СРСР відбулося звуження суверенних прав України, однак проголошення СРСР закріпило деякі завоювання українського народу, зокрема визнання територіальної цілісності України, збереження власного адміністративного апарату.

### **Грошова реформа 1922—1924 рр.**

**Мета реформи** — впорядкування грошової системи, яка опинилася на межі колапсу після перших років «комуністичного» існування; зупинення інфляції; створення підґрунтя для успішного впровадження НЕПу.

**1922-1924 рр.** — грошова реформа: обмін старих знецінених рублів («радзнаків») шляхом деномінації на нові та впровадження твердої, забезпеченої золотом валюти — червінця.

— **1922 р.** — прийняття ВУЦВК декрету «Про заходи щодо впорядкування фінансового господарства».

— **12 жовтня 1922 р.** — заснування Державного банку, який почав регулювати грошовий обіг.

— Створення єдиної грошової системи, яка включала однакові за платіжною силою банківські білети (червінці), казначейські білети (рублі) та розмінні монети.

**У результаті:** впровадження в країні твердої конвертованої грошової одиниці (червінця) дозволило зупинити інфляційний процес, сприяло відбудові народного господарства; стабілізація курсу валюти пришвидшила розвиток кредитування; у 1921-1923 рр. була створена радянська кредитно-банківська система.

### **Результати НЕПу:**

— Зростання господарчої ініціативи, зацікавленості в результатах праці, що привело до підвищення продуктивності праці.

— Швидкі темпи відбудови народного господарства країни.

— Підвищення життєвого рівня населення.

— Конфлікт між ринковими відносинами та адміністративно-командною системою.

**У результаті:** незмінність авторитарного характеру політичної системи породжувала сумніви щодо тривалості непу.

### **Суспільно-політичне життя.**

#### **Зміцнення партійної диктатури.**

— Перетворення проголошеної в роки Жовтневої революції диктатури пролетаріату на диктатуру партійно-державної верхівки.

— Установлення диктатури партійно-державної верхівки більшовицької партії — ВКП(б).

— Розпад і саморозпуск під партійно-державним тиском багатьох політичних партій (зокрема, 1920 р. припинила свою діяльність Українська комуністична партія (боротьбистів), основну частину членів якої було прийнято до КП(б)У; 1921 р. прийняла рішення про розпуск єврейська партія — Бунд, 1922 р. — російська партія есерів, 1923 р. — меншовицька партія; ці рішення стосувалися й організацій цих партій в Україні; припинення діяльності навіть партій

комуністичної спрямованості: 1922 р. саморозпустилась Єврейська комуністична партія (ЄКП), 1925 р. — Українська комуністична партія (УКП)). — Діяльність в Україні як державної організації КП(б)У, що вже на початку 1920-х рр. перетворилася на єдину легальну політичну організацію.

— Втрата в умовах однопартійної системи можливості розробки найбільш раціональної політики через відсутність альтернативності та змагальності.

— Зміцнення після смерті В. Леніна (1924 р.) позиції у ВКП(б) Генерального секретаря Й. Сталіна, за якого все меншою ставала роль партійних мас, небаченої сили набував партапарат, а сама більшовицька партія перетворювалася на ядро командно-адміністративної системи.

У 1920-х рр. — профспілки — найбільш масові громадські організації.

У результаті: самостійність профоб'єднань як громадських організацій все більше набуває формального характеру.

### Криза НЕПу.

Розгортання гострої боротьби у партійно-державному керівництві СРСР навколо питань подальшого розвитку країн: виникнення розбіжностей у поглядах на темпи розвитку, джерела індустріалізації, пріоритети різних галузей народного господарства.

Роки	Лідери угруповань (партійних фракцій), що вели боротьбу.	Питання подальшого розвитку країни, навколо яких велась боротьба.
1923-1924	Й. Сталін, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Л. Троцький («Ліва опозиція»)	Платформа Л. Троцького: <ul style="list-style-type: none"> <li>• дрібнобуржуазне селянство потрібно «утримувати пролетарською диктатурою»;</li> <li>• для успіху соціалістичного будівництва у відсталій селянській країні необхідна підтримка з боку світового пролетаріату і світової революції;</li> <li>• потрібно розвивати важку промисловість, установити її «диктатуру» в економіці;</li> <li>• не можна допускати підміни диктатури пролетаріату диктатурою партії, бюрократизація якої відбувається; потрібно омолодити кадри, допустити свободу фракцій.</li> </ul>
1927	Й. Сталін, М. Бухарін, А. Риков, Г. Зінов'єв, Л. Каменєв, Л. Троцький ("Об'єднана опозиція")	Платформа «об'єднаної опозиції»: <ul style="list-style-type: none"> <li>• високі темпи індустріалізації — «надіндустріалізація»;</li> <li>• значне підвищення податків на селян;</li> <li>• необхідність відновлення внутрішньопартійної демократії у зв'язку з продовженням бюрократизації партії та переродженням держави;</li> <li>• курс на створення підпільної партії</li> </ul> Грудень 1927 р. — XV з'їзд ВКП(б), який підтримав прискорення темпів розвитку народного господарства за збереження рівноваги між різними галузями, госпрозрахунок та інші елементи непу. Виключення Л. Троцького з партії, в результаті чого з політичної арени вибув один із найпослідовніших противників Й. Сталіна.
1928-1929	Й. Сталін, М. Бухарін,	Квітень, липень 1928 р. — пленуми ЦК ВКП(б), на яких виявилися розбіжності в підходах Й. Сталіна та М. Бухаріна до

	А. Риков, М. Томський («Правий ухил»)	розв'язання економічних проблем. Платформа «Правого ухилу»: • виступ проти згортання непу й застосування надзвичайних методів в економіці, • критика теорії «загострення класової боротьби по мірі просування до соціалізму».
--	------------------------------------------------	-------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------------

**1929 р.** — остаточна перемога Й. Сталіна в боротьбі проти ленінських соратників за владу.

### **Проголошення курсу на індустріалізацію.**

**Грудень 1925 р.** — проголошення XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію країни.

#### **Поняття:**

**Індустріалізація** — це система заходів, спрямованих на прискорений розвиток важкої промисловості з метою технічного переозброєння економіки і зміцнення оборони країни.

#### **Причини:**

- забезпечення економічної самостійності і незалежності СРСР;
- ліквідація техніко-економічної відсталості країни, модернізація промисловості;
- створення технічної бази для модернізації с/г;
- розвиток нових галузей промисловості;
- зміцнення обороноздатності країни, створення військово-промислового комплексу;
- стимулювання неухильного зростання продуктивності праці і на цій основі підвищення матеріального добробуту і культурного рівня трудящих.

#### **Джерела індустріалізації:**

- перерозподіл коштів на користь промисловості за рахунок с/г.
- експорт сировини, продовольства;
- залучення особистих коштів громадян (державні позики, ощадкаси);
- «споживчий аскетизм населення» (замороження зарплатні робітникам і службовцям, згортання виробництва товарів широкого вжитку, введення карткової системи);
- використання безкоштовної примусової праці політичних в'язнів.

### **Повернення до ідеї колективізації сільського господарства.**

— **Друга половина 1920-х рр.** — виявлення відставання темпів розвитку с/г від темпів розвитку промисловості, неможливість будувати соціалізм на двох різних соціально-економічних засадах — на основі передової соціалістичної промисловості, з одного боку, і дрібного с/г, з іншого; це протиріччя могло істотно загальмувати розвиток країни, тому перетворення с/г ставало одним із безпосередніх завдань аграрної політики правлячої партії.

— Повернення до ідеї колективізації села — гуртування селян-виробників і створення с/г підприємства на основі об'єднання землі, техніки, тягової і великої рогатої худоби, що уможливлювало як придбання с/г техніки, так і проведення агрономічних заходів на великих площах оброблюваної землі.

— Привабливість ідеї колективізації для держави, яка могла контролювати доходи і витрати колективних господарств.

— Прискорене об'єднання селянських господарств у велике суспільне виробництво, що почало розглядатися як спосіб вирішення хлібної проблеми в найкоротші терміни:

- **Квітень 1925 р.** — XIV Всесоюзна партконференція, в рішеннях якої проголошувалося, що «кооперативне будівництво набуває тепер надзвичайно важливого значення»;

- **Жовтень 1925 р.** — пленум ЦК РКП (б), який постановив «всіляко сприяти будівництву колгоспів (с/г комун, с/г товариств)»;

- **Літо 1926 р.** — утворення з ініціативи Й. Сталіна комісії з вивчення становища колгоспів, до складу якої увійшли М. Калінін, В. Молотов, Я.Яковлев та ін.

- **30 грудня 1926 р.** — постанова Центрального комітету «Про підсумки радгоспного і колгоспного будівництва», в якій йшлося про добровільну колективізацію бідноти, позбавленої, як правило, необхідного реманенту для обробітку землі.

**У результаті:** колективізація, на думку правлячої партії, була єдиним шляхом до звільнення селян від куркульської експлуатації та неухильного піднесення їх матеріального добробуту й культури; вона дозволяла домогтися високого рівня продуктивності та товарності с/г, забезпечити країну продовольством і сировиною.

#### **Перша заготівельна криза 1927-1928 рр.**

— Свідоме створення ситуації кризи НЕПу, суть якої полягала у зростанні диспропорції цін на промислові та с/г товари («ножиці цін»).

— Свідоме згортання радянським урядом курсу на економічну рівновагу, який був фундаментом НЕПу.

— Встановлення державною промисловістю високих цін на продукцію, яку потребували селяни, наслідком чого стало різке скорочення закупок промислових товарів селянами.

— Зниження державою цін на хліб.

— **1927 р.** — відмова селян здавати хліб державі через низькі закупівельні ціни.

#### **Вихід з кризи за допомогою надзвичайних заходів.**

— Вихід з кризи — підвищення закупівельних цін на хліб, а тим самим — платоспроможного попиту селянства на товари широкого вжитку і засоби виробництва.

— Подолання хлібозаготівельної кризи в Україні за допомогою різноманітних санкцій — від штрафів до конфіскації майна.

— **Жовтень 1927 р.** — початок застосування надзвичайних заходів:

- повернення до примусової конфіскації зерна;
- направлення партійних функціонерів, робітників органів внутрішніх справ, секретних служб в основні с/г регіони;
- покладення на регіональних та місцевих представників партії особистої відповідальності за виконання плану з хлібозаготівель;
- встановлення блок - постів на дорогах, конфіскація зерна з ринків,
- ув'язнення у випадку торгівлі чи спалення зерна.

— **Січень 1928 р.** — політбюро ЦК ВКП(б) вирішило вдатися до реквізиції зерна в селян (з січня до березня 1928 р. такими методами було зібрано понад 4 млн. тонн зерна).

**У результаті:** запровадження тиску на селян, аж до кримінального переслідування дало змогу на початку 1928 р. подолати кризу.

#### **Занепад приватного підприємництва:**

- Закриття владою в містах приватних крамниць, майстерень, що класифікувалися як «капіталістичні підприємства».
- Різде скорочення усіх видів приватного підприємництва.
- Ліквідація іноземних концесій.
- Занепад приватного підприємництва в умовах утвердження планової адміністративно-командної системи.

#### **«Українізація» (коренізація) та її мета.**

**Квітень 1923 р.** — проголошення XII з'їздом РКП(б) курсу на коренізацію.

#### **Поняття:**

**Коренізація** — це надання народам СРСР можливості розвивати власні культури, мови, готувати національні кадри з метою посилити вплив комуністичної партії у національних районах.

#### **Мета:**

- створення у світового співтовариства враження гармонійного і вільного розвитку радянських республік; формування привабливого іміджу СРСР на міжнародній арені;
  - пошук спільної мови з селянством;
  - залучення на свій бік національної інтелігенції;
  - зняття в перспективі наростаючих протиріч між народними масами й партійним, радянським, господарським апаратом;
  - спроба більшовицького керівництва очолити й поставити під контроль процес національного відродження;
  - зміцнення новоутвореної державної структури — Радянського Союзу — шляхом надання республікам прав «культурно-національних автономій», що мало принаймні частково компенсувати їм втрату політичного суверенітету.
- В Україні коренізація набула характеру українізації.

#### **Складові українізації:**

- підготовка та залучення кадрів української національності до партійних і державних органів та установ;
- запровадження в усіх установах і навчальних закладах української мови;
- видання газет, журналів, книжок українською мовою;
- всебічний розвиток української культури під контролем партійного керівництва;
- глибоке вивчення національної історії, відродження традицій;
- створення умов для розвитку мови та культури всіх національних меншин, які мешкали в Україні.

#### **Існують такі погляди:**

- українізація, незважаючи на певні досягнення, всебічно сприяла зміцненню більшовицької диктатури в Україні;
- українізація була закамфльованою політикою сталінського керівництва для забезпечення повної радянзації України. З її допомогою комуністи прагнули підмінити національну самоідентичність українського народу, його справжню



державну традицію, історію й культуру класовими та інтернаціональними стереотипами;

- українізація була тимчасовим «українським ренесансом ХХ століття»;
- на думку історика Я. Грицака, жодна з радянських республік не мала таких позитивних наслідків від коренізації, як Україна: «За десять років українізації (1923-1933 рр.) українці перетворилися на структурно повноцінну, зурбанізовану й сконсолідовану націю... Вони вступили у ХХ ст. як модерна нація».

### **Г. Гринько, О. Шумський, М. Скрипник.**

Підтримка українізації Г. Гриньком, О. Шумським, М. Скрипником та іншими державними діячами.

### **Політика більшовиків у галузі культури.**

- Державний контроль над культурою, духовним життям суспільства.
- Боротьба з усіма проявами вільнодумства, ухилами від політичної лінії РКП(б), КП(б)У.
- Перебудова культури на ідеологічних засадах марксизму; використання українізації на початковому етапі цього процесу.

### **Початок формування «нової інтелігенції».**

- Залежність держави, яка потребувала мільйони фахівців, від так званих «буржуазних спеціалістів» — інтелігентів, світогляд яких формувався в дореволюційних навчальних закладах.
- Курс радянської влади на прискорену підготовку фахівців робітничого походження — «нової інтелігенції».
- Виховання, підготовка робітничо-селянської інтелігенції, яка мала відрізнитися ідейністю, старанністю.

**У результаті:** у середині 1920-х рр. інтелігенція республіки вже приблизно на третину складалася з нових людей, серед яких було чимало так званих «висуванців» — осіб пролетарського походження без спеціальної підготовки, які обіймали керівні посади; культура ставала частиною політики правлячої партії, мала виконувати її соціальне замовлення, суворий партійно-державний контроль був всеохоплюючим.

### **«Філософський пароплав».**

- **Травень 1922 р.** — пропозиція В. Леніна замінити деякі каральні операції висилкою ідеологічних супротивників з верстви інтелектуалів, професорсько-викладацького прошарку, журналістів, письменників, релігійних і політичних філософів (таємний лист В. Леніна Ф. Дзержинському, де були викладені інструкції з підготовки до висилки «контрреволюційних» письменників і професорів).

### **Поняття:**

**«Філософський пароплав»** — умовна назва каральної кампанії за ініціативою В. Леніна із заслання представників інтелектуальної еліти, нелояльних до влади більшовиків, за кордон; спільна назва двох рейсів німецьких пасажирських пароплавів 1922 року — «Oberburgermeister Haken» (29-30 вересня) та «Prussia» (16-17 листопада), на яких було вивезено більш ніж 160 науковців, письменників, філософів, професорів вищих навчальних закладів, силоміць вигнаних з країни.

— **Серпень 1922 р.** — затвердження політбюро списків наукових і громадських діячів Москви, Петрограда та України, що підлягали висилці.

— Вислання з Росії близько 200 діячів культури, інженерів, агрономів, лікарів, названих «особливо активними контрреволюційними елементами», серед яких М. Бердяєв, С. Булгаков, П. Сорокін, М. Осоргін та багато інших.

— **Жовтень 1922 р.** — висилка з Одеси, Києва, Катеринослава, Харкова в північні райони Росії та за кордон 70 учених, погляди яких не збігалися з офіційною лінією влади.

### **Пролетарська культура.**

Курс більшовиків на відхід від традицій попередньої, «дорадянської культури» і створення нової пролетарської культури, вільної від впливу «буржуазного мистецтва». Організація «Пролеткульту», що будувала свою діяльність на засадах:

- відмови від загальної буржуазної культури;
- створення культурної спадщини трудящих;
- залучення до розбудови пролетарської культури широких народних мас.

Обмежений вплив «Пролеткульту» в Україні, на відміну від Росії.

### **Розширення сфери вживання української мови.**

Один із головних напрямів «українізації» — розширення сфери вживання української мови у державній сфері.

— **3 серпня 1923 р.** — організація для державних чиновників і партійних функціонерів курсів української мови (той, хто не пройшов їх і не склав відповідного іспиту, ризикував втратити свою посаду).

— **1925 р.** — введення обов'язкового вживання української мови в державному діловодстві.

— **1927 р.** — переведення партійної документації на українську мову.

**У результаті:** якщо у 1922 р. українською велося лише 20 % усього діловодства, то у 1927 р. цей показник досяг 70 %; повільне охоплення українізацією найважливіших ланок партапарату: у 1927 р. в апараті ЦК КП(б)У 42 % працівників володіли українською мовою.

**Опір коренізації (українізації)** з боку партійного і державного апарату (за даними уряду УСРР, на початку 1920-х рр. в органах радянської влади в Україні переважно працювали російські або російськомовні чиновники, які не сприймали українізацію, вважаючи її політичним маневром, поступкою «петлюрівщині»; саботаж ними політики українізації).

Виступ у 1923 р. секретаря ЦК КП(б)У Д. Лебідя з «теорією», згідно з якою, в Україні точиться «боротьба» двох культур: російської — «пролетарської, передової» та української — «селянської, дрібнобуржуазної, відсталой»: в результаті цієї боротьби цих культур українська культура мала відступити й загинути.

Опір коренізації чиновників, керівників великих підприємств, трестів, російського та зрусифікованого міщанства, пролетаріату, частини інтелігенції (зокрема М. Горького, А. Луначарського), священників Руської православної церкви.

## Тема 8. Закріплення радянської влади в Україні та західноукраїнські землі 1921 -1939 роках.

### Зміст

1. Сталінська індустріалізація.
2. Суцільна колективізація сільського господарства.
3. Хвилі сталінського терору в Україні.
- 4.«Розстріляне відродження».
5. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період.
- 6.Українські землі у складі Румунії.
7. Закарпаття у складі Чехословаччини.

1.Сталінська індустріалізація.

#### **Завдання індустріалізації:**

- Здобуття техніко-економічної незалежності СРСР.
- Перетворення аграрної країни на могутню індустріальну державу.
- Укріплення оборонного потенціалу країни.
- Підвищення технічної бази сільського господарства.

#### **Грудень 1925 р. — проголошення XIV з'їздом ВКП(б) курсу на індустріалізацію країни.**

- Розгортання дискусії про темпи і характер соціально-економічних перетворень на тлі боротьби за владу у керівництві ВКП(б).
- Використання Г. Зінов'євим, Л. Каменевим та Л. Троцьким для зміцнення своїх позицій після XIV з'їзду ВКП(б) популярного гасла індустріалізації (їхня програма прискорення темпів капітального будівництва у промисловості дістала назву «надіндустріалізація»).
- Згуртування опонентів Л. Троцького навколо генерального секретаря ЦК ВКП(б) Й. Сталіна; звинувачення Л. Троцького та його прихильників у тому, що політика «надіндустріалізації» призведе до зниження життєвого рівня робітничого класу, політичного розриву з селянством і підриву сировинної бази індустріалізації; розгром Й. Сталіним опозиціонерів.
- Курс Й. Сталіна на форсовану індустріалізацію після позбавлення політичних конкурентів.

**Грудень 1927 р. — затвердження XV з'їздом ВКП(б) першого п'ятирічного плану на 1928-1933 рр. за яким середньорічні темпи приросту промислової продукції підвищувалися до 16 %.**

- Посилення темпів індустріалізації Держпланом СРСР; розробка плану першої п'ятирічки у двох варіантах — відправному, яким темпи приросту промислової продукції сягали 18 %, та оптимальному, який передбачав темпи приросту промислової продукції більше ніж на 20 %.

#### **Поняття:**

**П'ятирічки** — централізовані державні перспективні плани, що спрямовували розвиток економіки, техніки, науки, освіти та культури в СРСР на 5 років.

#### **Джерела індустріалізації:**

- Здійснення радянської індустріалізації за рахунок лише власних джерел фінансування (пошук цих джерел був одним із головних завдань політики і предметом внутріпартійної боротьби).
- Головні джерела індустріалізації:

- націоналізація промисловості;
- колективізація сільського господарства, яка забезпечила «перекачування» коштів із села в місто;
- збільшення прямих і непрямих податків;
- внутрішні позики;
- випуск паперових грошей, не забезпечених золотом;
- використання трудового ентузіазму трудящих;
- примусова праця політичних в'язнів;
- конфіскація церковного і монастирського майна;
- прибутки від зовнішньої торгівлі: збільшення вивозу за кордон нафти, лісу, хутра та хліба.

### **Директивне господарювання.**

**5 грудня 1929 р.** — постанова ЦК ВКП(б) «Про реорганізацію управління промисловості», згідно з якою головними ланками управління ставали підприємства, а не трести; позбавлення підприємств економічної самостійності. — Відмова від госпрозрахунку.

— Впровадження адміністративно-директивних методів управління, які характеризувалися централізацією і суворою регламентацією.

— Перехід великої промисловості України у підпорядкування загальносоюзних наркоматів.

— Перебування у підпорядкуванні республіканських наркоматів лише місцевої промисловості.

— Запровадження директивного планування.

— Контроль над економікою центральних органів влади.

— Створення командної економіки з найвищим ступенем централізації управління.

**У результаті:** у 30-ті роки в СРСР формується і закріплюється жорстка централізована командна система управління з адміністративно-директивними методами управління, а УСРР була, позбавлена економічної самостійності.

### **Репресії проти господарників і спеціалістів.**

Протест господарників та інженерів кам'яновугільної та металургійної промисловості України проти надвисоких темпів розгортання виробництва, які призводили до тяжких аварій.

Початок широких репресій проти господарників і спеціалістів, які в Україні відбувалися під безпосереднім керівництвом голови ДПУ УСРР В. Балицького.

### **18 травня — 6 липня 1928 р. — «Шахтинська справа» —**

сфабрикований судовий процес над «шкідниками» у вугільній промисловості у Шахтинському районі Донбасу; обвинувачення підсудних у намаганні зруйнувати вугільну промисловість Донбасу — найважливішої паливної бази СРСР і, таким чином, зірвати індустріалізацію СРСР.

- Мета — списати на технічних спеціалістів труднощі реконструктивного періоду, пояснити причини економічних невдач; залякати інтелігенцію, яка бачила недоліки в політиці радянської влади, нерідко не схвалювала її.

- Вирок: 11 обвинувачених засуджено до розстрілу; 3-х — до 10 років позбавлення волі з обмеженням у правах на 5 років та конфіскацією майна; 21 — на термін ув'язнення від 4 до 8 років; 10 — від 1 до 3 років; четверо — засуджені умовно; четверо (німецькі спеціалісти) — визнані невинними.

• Використання сталінським режимом цього процесу для розгортання масової кампанії переслідування «буржуазних» фахівців за «шкідництво» та придушення будь-якого опору авантюристичним темпам індустріалізації країни.

**1930 р.** — організація нового процесу, спрямованого проти шкідницької організації — буржуазно-кадетської «Промислової партії» (стверджувалося, що організація нараховувала до 2000 осіб (судили 8), сферою її діяльності були основні промислові райони Донбасу; вона нібито намагалась повалити радянську владу й відновити капіталістичний устрій шляхом систематичного підриву економічного потенціалу СРСР; всі обвинувачені змушені були визнати себе винними у «шпигунській та шкідницькій діяльності», 5 із них були засуджені до розстрілу).

**У результаті:** після цих процесів найнезначніші неполадки в роботі можна було списати на шкідництво; до середини 1931 р. половину всіх інженерно-технічних працівників Донбасу було притягнуто до службової відповідальності, внаслідок чого їх було засуджено до різних строків ув'язнення.

### **Перша п'ятирічка (1928-1932 рр.).**

— Форсований ривок у розвитку важкої промисловості.

— Розвиток с/г машинобудування (будівництво Харківського тракторного заводу та випуск перших тракторів, виробництво на харківському заводі «Серп і молот» складних молотилок, випуск на запорізькому заводі «Комунар» комбайнів).

— Створення енергетичної бази.

— Розширення та реконструкція металургійної бази (будівництво заводів «Запоріжсталь», «Азовсталь», «Криворіжсталь», реконструкція Металургійних заводів у Дніпродзержинську, Дніпропетровську, Макіївці, Комунарську); ліквідація безробіття.

— Розгортання соціалістичного змагання.

— Запровадження карткової системи.

### **Друга п'ятирічка (1933-1938 рр.).**

— Подальше наростання індустріалізації (хоча темпи росту знижені до 13-14 % на рік).

— Будівництво нових підприємств — Харківський турбінний завод, Новокраматорський завод важкого машинобудування, азотний завод у Горлівці та ін.

— Розгортання стаханівського руху.

— Налагодження виробництва радіальних, свердлинних, шліфувальних та інших верстатів.

— Прискорений розвиток легкої та харчової промисловості при збереженні пріоритетного розвитку важкої промисловості.

— Відміна карткової системи (1935 р.).

### **Товари групи «А» і групи «Б».**

— Розподіл з початком індустріалізації промисловості на групу «А» (виробництво засобів виробництва) та групу «Б» (виробництво предметів споживання).

- Привілейоване становище групи «А» за капіталовкладеннями, матеріально-технічним постачанням, рівнем заробітної плати.
- Постійний дефіцит ресурсів для групи «Б».
- Значне відставання обсягу товарів народного споживання (групи «Б») від потреб.
- Відрив групи «А» з ліквідацією ринкових зв'язків, від кінцевого споживача, що в результаті призвело до втрати природних стимулів розвитку.
- Витрачання величезних ресурсів на важку індустрію.

**У результаті:** прогрес промисловості групи «А» майже не позначився на стані легкої та харчової промисловості (група «Б») і не призвів до суттєвих змін рівня життя населення.

### **Підсумки «великого стрибка».**

- Перетворення України із аграрної країни в індустріально-аграрну.
- Збільшення промислового потенціалу у 7 разів.
- Залучення в промисловість України значної частини загальносоюзних коштів (20 %).
- Виникнення в українській промисловості нових галузей (кольорова металургія, електрометалургія, маргарінова промисловість).
- Випередження УСРР за рівнем розвитку галузей важкої промисловості ряду західноєвропейських країн (2-ге місце в Європі за виправкою чавуну, 4-те місце в світі за видобутком вугілля, випередження за виробництвом металу і машин Франції та Італії).
- Невисока якість та недостатня кількість товарів широкого вжитку.
- Здійснення індустріалізації за рахунок с/г, що спричинило перехід до насильницької колективізації.
- Знищення ринкової «змички» між містом і селом.
- Низький життєвий рівень населення.
- Ліквідація ринкових відносин, створення командно-адміністративної економіки.

## 2. Суцільна колективізація сільського господарства.

### **Хлібозаготівельна криза 1928-1929 рр.**

- **Зима 1928-1929 рр.** — нова хлібозаготівельна криза (спричинена загибеллю частини озимини в Україні).
- Намір Й. Сталіна покінчити з селянами-власниками, які були економічно незалежними від держави й цим робили державу економічно залежною від них.
- Звинувачення Й. Сталіним у кризі «куркулів» (генсек головну причину кризи вбачав у виступах проти радянської влади «класових ворогів», передовсім зміцнілого за умов непу селянства).
- (Заможні господарства обкладалися великим податком. 5 % селянських дворів оцінювались як куркульські, вони мали сплачувати 30 — 40 % суми сільськогосподарського податку).**
- **Лютий 1929 р.** — влада знову вдається до надзвичайних заходів; повторне вилучення адміністративними методами продовольчих ресурсів, що підірвало ринкові стимули до праці.

— Постійне збільшення норми хлібоздачі, за невиконання яких накладалися великі штрафи, а в разі несплати конфісковувалися с/г реманент, худоба, садиба, земля.

— Винесення генсеком на порядок денний, скориставшись штучно створеною кризою хлібозаготівель, питання перетворення селян - власників у найману робочу силу в одержавлених колгоспах. У результаті: штучно створена хлібозаготівельна криза допомогла Й. Сталіну покінчити з непом.

### **Поворот до суцільної колективізації.**

**Грудень 1927 р.** — XV з'їзд ВКП(б) взяв курс на кооперування села, приводом для чого стала хлібозаготівельна криза 1927—1928 рр.

**Січень 1928 р.** — рішення політбюро ЦК ВКП(б) про примусове вилучення в селянства зернових надлишків та необхідність форсованої колективізації.

#### **Поняття:**

**Колективізація** — примусова система заходів, спрямована на перетворення одноосібних селянських господарств у великі колективні й радянські господарства (колгоспи і радгоспи).

#### **Завдання колективізації**

— Перекачування коштів із села до міста на потреби індустріалізації.

— Забезпечення населення країни дешевими продуктами харчування та сировиною.

— Перетворення не контрольованих державою індивідуальних селянських господарств на велике виробництво, повністю підконтрольне партійно-державному керівництву.

— Ліквідація дрібнотоварного селянського укладу, який, на думку більшовиків, був джерелом капіталізму на селі, а отже, ліквідація куркульства як класу.

### **Здійснення колективізації.**

**Листопад 1929 р.** — курс на суцільну колективізацію села; пленум ЦК ВКП(б) заслухав доповідь першого секретаря ЦК КП(б)У С. Косіора «Про сільське господарство України й про роботу на селі», в якій зазначалося, що Україна повинна у найкоротший строк впровадити колективізацію й показати приклад іншим республікам (колективізація в Україні мала завершитися восени 1931 р. чи навесні 1932 р.).

**Січень 1930 р.** — постанова «Про темпи колективізації і заходи допомоги держави колгоспному будівництву».

**Лютий 1930 р.** — лист-директива С. Косіора місцевим партійним організаціям, у якому ставилося завдання колективізувати степ за час весняної посівної кампанії, а всю Україну — до осені 1930 р.; застосування насильницьких методів колективізації (до 1 березня 1930 р. було примусово колективізовано 62,8 % селянських господарств).

### **Розкуркулювання.**

**30 січня 1930 р.** — постанова ЦК ВКП(б) «Про заходи у справі ліквідації куркульських господарств у районах суцільної колективізації», яка передбачала ліквідацію цілого класу заможних господарів, яких називали «куркулями».

#### **Поняття:**

**Розкуркулення** — операція експропріації селянських господарств у 30-ті роки ХХ століття в Україні, складова частина примусової колективізації.

### **Мета розкуркулювання:**

- передача колгоспам (державі) найприбутковіших селянських господарств разом із землею та реманентом;
- вилучення значних запасів сільськогосподарської продукції;
- ліквідація найзаможнішого прошарку селян, яких радянська влада вважала джерелом капіталізму на селі;

### **Поділ куркулів на 3 категорії, кожній з яких призначалася певна міра покарання:**

- активні вороги радянської влади, учасники антирадянських виступів (10-річне ув'язнення або розстріл);
- пасивні вороги радянського ладу, тобто ті, хто намагався в рамках радянського законодавства боронити свою власність (конфіскація майна, виселення до північних та східних районів СРСР);
- лояльні до політики більшовиків, ті, що не чинили опору радянській владі, але не бажали вступати до колгоспів (переселення за територію колгоспів, надання гіршої землі).

**У результаті:** під розкуркулення потрапило близько 200 тис. господарств.

### **Опір селянства колективізації.**

Розгортання опору селян:

- надходження на ім'я Й. Сталіна та інших радянських керівників близько 90 тис. листів-скарг від селян;
- винищення селянами на знак протесту проти колективізації худоби, у результаті чого поголів'я в Україні скоротилося вдвічі.
- **осінь 1929 — весна 1930 рр.** — хвиля селянських виступів і повстань, у яких взяло участь понад 40 тис. селян; використання владою проти селянських повстань регулярних військ, артилерії і навіть авіації.

**Березень 1930 р.** — стаття Й. Сталіна «Запаморочення від успіхів», у якій він виступив проти надмірностей у колгоспному будівництві, звинувачуючи в них партійні комітети та радянські організації на місцях; дозвіл селянам виходити з колгоспів (це був маневр сталінського керівництва, спрямований на заспокоєння селян); початок масового виходу селян із колгоспів.

**Осінь 1930 р.** — директивний лист ЦК ВКП(б) «Про колективізацію», який закликав найрішучішими методами й темпами завершити цей процес, що призвело до нового етапу колективізації; повторне об'єднання селян у колгоспи в Україні, яке мало завершитися до кінця 1931 р.

**У результаті:** до кінця 1932 р. в Україні були об'єднані у колгоспи близько 70 % селянських господарств, що володіли 80 % посівних площ.

### **Наслідки колективізації.**

- Отримання коштів для індустріалізації.
- Знищення найбільш працездатних селянських господарств.
- Занепад почуття індивідуалізму, властивого українському селянинові.
- Дезорганізація аграрного сектору (індивідуальні селянські господарства руйнувалися, а колгоспи технічно й організаційно були ще слабкими).
- Наростання кризових явищ у с/г (зниження продуктивності праці, падіння валових зборів зерна).



— Утвердження командної економіки на селі при повному підпорядкуванні колгоспів державній владі.

### 3. Хвилі сталінського терору в Україні.

**I хвиля (1928-1931 рр.)** — розкуркулення, депортації, викриття шкідницьких організацій, боротьба проти відомих українських громадських діячів та інтелігенції.

- **«Шахтинська справа» (1928 р.)** над 53 спеціалістами вугільної промисловості Донбасу, які нібито займалися шкідницькою діяльністю (5 осіб отримали смертний вирок, інші — різні строки ув'язнення);
- Сфабрикований процес над **«Спілкою визволення України» (СВУ) — 1930р.** — справа, спрямована проти «старої» національної еліти. Звинувачення 45 осіб у підготовці збройного повстання, що мало на меті відновлення самостійної «буржуазної» України.
- Сфальсифікована справа **«Українського національного центру» (УНЦ) — 1931 р.** — процес над колишніми провідними діячами УНР, серед яких були М. Грушевський, В. Голубович та ін.
- Боротьба з УАПЦ (із 34 єпископів заарештовано 24, ще 8 зникли без суду і слідства).

#### **Поняття:**

**Терор** — це політика придушення, залякування політичних противників жорстокими насильницькими методами.

**Репресії** — захід державного примусу, покарання.

**II хвиля (1932-1935 рр.)** — голодомор, репресивний спалах після вбивства С. Кірова, боротьба з «націоналістичним ухильництвом».

- Голодомор 1932-1933 рр.
- Самогубства М. Хвильового та наркома освіти М. Скрипника.
- Арешт українських кобзарів і лірників та розправа над ними (грудень, 1934р.).
- Справи «Української військової організації» (УВО), «Блоку українських націоналістичних партій».

**III хвиля (1936-1938 рр.)** — доба «великого терору»:

- Боротьба з українським націоналізмом (справи «націоналістичної» групи професора М. Зерова, «Блоку українських терористичних груп» та ін.).
- Боротьба з ухилами в партії (справи «Українського троцькістського центру», «Соціал-демократичної партії України»).
- Чистка партверхівки, репресії проти членів КП(б)У (Є. Квірінг, Х. Раковський, П. Постишев та ін.).
- Репресії в армії (серед репресованих були відомі радянські полководці Й. Якір — командувач київського військового округу, І. Дубовий — командувач Харківського військового округу, Є. Ковтюх, І. Федько, Д. Шмідт, І. Уборевич та ін.).
- Репресивні заходи проти українських діячів культури — «розстріляне відродження».

#### **Ідеологія на службі терору**

— Прагнення тоталітарного режиму ідеологічно виправдати масовий терор.

— Використання для ідеологічного виправдання терору тези про загострення класової боротьби в СРСР у ході будівництва соціалістичного суспільства.

— Органічне доповнення цього положення іншим — про наявність у радянських республіках «повзучих» націоналістичних ухилів.

— Розпалювання Й. Сталіним і його найближчим оточенням боротьби з «ворогами народу».

— Переповнення преси, радіо, кінохронік сфабрикованими слідчими матеріалами про «злочинні дії ворогів народу», їхнє шпигунство на користь іноземних держав, шкідництво на виробництві, в армії, наукових закладах, державних установах.

— Проведення масових мітингів, організатори яких вимагали від виступаючих засудження виявлених «ворогів народу», схвалення смертних вироків.

— Використання тези про загострення класової боротьби як теоретичної підстави для розгортання боротьби з будь-якими проявами інакомислення в суспільстві й партії.

### Соціально-психологічні наслідки терору.

— Насадження бездуховності та німої рабської покори.

— Поширення у суспільстві доносів і взаємної підозрілості.

— Нагнітання істерії страху з метою паралізувати волю народу до опору.

— Виховання сліпого поклоніння владі, «законослухняності» і соціальної терпимості.

— Величезні демографічні втрати в Україні, підрив її генофонду.

### Швидке зростання кількості робітників і службовців:

Рік	Робітники	Службовці
1928	1 770 тис. осіб	549 тис. осіб
1939	4 578 тис. осіб	близько 2 млн. осіб

Відставання зарплати від зростання цін; зниження реальних доходів трудящих. Погіршення харчування населення. Постійний дефіцит товарів широкого вжитку. **1928-1929 рр.** — запровадження у містах нормованої торгівлі хлібом за картками; згодом поширення карткової системи на основні види продовольчих і промислових товарів.

**1930 р.** — поділ населення, зайнятого у державному секторі залежно від професії і соціального стану на «шість груп постачання»:

Група	Склад «групи постачання»
I	Робітники Донбасу і Криворіжжя, підземних професій, робітники гарячих цехів (постачання за найвищими нормами)
II	Всі інші робітники промисловості та будівництва
III	Робітники всіх інших галузей народного господарства
IV	Службовці
V-VI	Утриманці робітників і службовців

Створення на великих підприємствах закритих робітничих кооперативів (ЗРК), які постачали робітників за картками, організували заводські їдальні та приміські господарства, заготовляли сільськогосподарську продукцію.

— **1935 р.** — ліквідація карткової системи постачання продовольством.

— **1936 р.** — скасування розподілу промтоварів за нормованими цінами.

— Певне доповнення до індивідуальних доходів робітників і службовців — суспільні фонди споживання із яких сплачувалися пенсії, стипендії, різні види соціальної допомоги.

**У результаті:** зниження життєвого рівня широких народних мас.

#### 4. «Розстріляне відродження».

**30-ті роки ХХ ст.** в історії української культури називають «розстріляним відродженням».

##### **Поняття:**

**«Розстріляне відродження»** — це роки наступу сталінського режиму на всі сфери культурного життя України, коли під пресом терору опинилися науковці, освітяни, діячі сфери культури; в країні розгорталася боротьба проти «націоналістичних ухилів»; це був період, який пройшов під знаком жорстокого переслідування діячів національної культури.

— Хвиля переслідувань українських митців: у 1934 р. були, заарештовані і розстріляні драматург К. Буревій, поети О. Близько, Д. Фальківський, новеліст Г. Косинка; за ґратами опинилися письменники Б. Антоненко-Давидович і Є.Плужник та ін.

— Жертвами сталінського терору стали представники української національної культурної еліти: М. Світальський (геолог); М. Кравчук (математик); М.Яворницький (історик); М. Яловий (прозаїк і драматург); М. Хвильовий (письменник); М. Бойчук (художник); М. Зеров (письменник); М. Семенко (письменник); К. Бурський (письменник); Л. Курбас (режисер) та інші.

##### **Політика влади щодо церкви.**

— Курс на формування атеїстичного світогляду.

— Зростання державного тиску на діяльність православної церкви, яка не вписувалася в рамки офіційної ідеології (запровадження у 1928 р. Адміністративного кодексу УРСР, який містив розділ «Про культу»).

— Утиски Української автокефальної православної церкви (УАПЦ), в результаті яких у 1930 р. церква змушена була самоліквідуватися.

— Кривава розправа над священиками, церковним керівництвом (арешт близько 2000 священиків УАПЦ у тому числі митрополитів В. Липківського, М. Борецького, І. Павловського).

— Масове нищення культових споруд, у результаті якого були зруйновані численні пам'ятки церковної архітектури.

Наслідком антицерковної політики влади стали глибокі моральні деформації в суспільстві, зростання бездуховності.

#### 5. Західноукраїнські землі у міжвоєнний період.

##### **Українські землі у складі Польщі.**

##### **Правовий статус Східної Галичини:**

— Вхідження до складу Польщі Східної Галичини, яка до 1918 р. була частиною Австро-Угорської імперії.

— Утворення польською владою на території Східної Галичини трьох воєводств: Львівського, Тернопільського та Станіславського.

— Українське населення — понад 3 млн. осіб, які переважно були греко-католиками.

— Невизначений міжнародно-правовий статус Східної Галичини протягом певного часу: 1919 р. — дозвіл Паризької мирної конференції на тимчасову окупацію Польщею Східної Галичини.

— 1923 р. — визнання Радою послів великих держав Східної Галичини частиною Польщі; зобов'язання польського уряду забезпечити національним меншинам умови для вільного розвитку та надати Галичині автономію, але цю обіцянку так і не було виконано.

### **Становище північно-східних земель (Волинь, Полісся, Підляшшя).**

— Приєднання до Польської держави згідно з Ризьким мирним договором 1921р. між Польщею та радянськими урядами Росії та України Західної Волині, Західного Полісся, Холмщини і Підляшшя, які раніше входили до складу Російської імперії.

— Утворення на землях Західної Волині й Західного Полісся Волинського і Подільського воєводств; включення Холмщини і Підляшшя до складу Люблінського воєводства.

— Українське населення північно-східних земель — понад 2 млн. осіб, які сповідували головним чином православ'я.

— Слабкі контакти населення регіону з українцями Східної Галичини; збереження польськими чиновниками штучної перепони між Волинню та Східною Галичиною — так званого «сокольського кордону», який відповідав колишньому державному кордону між Австро-Угорщиною та Росією.

— Низький рівень освіченості й національної самосвідомості жителів Волині, Холмщини й, особливо, Полісся як наслідок послідовної антиукраїнської політики чиновників Російської імперії впродовж століть.

### **Спроби денационалізації українського населення.**

— Дискримінаційна політика щодо українців при формуванні органів місцевого врядування, керівниками яких призначалися лише поляки.

— Фактична відсутність можливостей в українців займати адміністративні посади в державних установах, офіцерські посади в армії, поліції.

— Полонізація українського населення:

- **1920 р.** — офіційне перейменування Східної Галичини на Малопольщу;
- **1924 р.** — прийняття закону, який забороняв уживання української мови в урядових установах;
- гальмування розвитку народної освіти, закриття українських шкіл; **1924 р.** — затвердження «пресового закону», відповідно до якого основним типом школи ставала двомовна, так звана утравістична школа, яка по суті була польською.
- квота на вступ українців до Львівського університету та інших вищих навчальних закладів.

### **Еміграція і її масштаби.**

— Посилення еміграційних процесів.

— **1919-1939 рр.** — еміграційний потік зі Східної Галичини становив 190 тис. осіб, а кількість емігрантів із Західної Волині й Західного Полісся сягала 50 тис. осіб.

— Супроводження еміграції західноукраїнського населення інтенсивним заселенням краю іноземцями.

— Колонізація краю осадниками — польськими солдатами у відставці, офіцерами польської армії, членами їх сімей, а також цивільними добровольцями-переселенцями з числа поляків, які проживали на так званих «землях коронних» й отримали після закінчення радянсько-польської війни земельні наділи на територіях Західної України і Західної Білорусії.

## **Поняття:**

**Осадництво** — це політика заселення польськими колоністами західноукраїнських та західнобілоруських земель, яку проводив уряд Польщі у міжвоєнний період.

**У результаті:** за міжвоєнний період на окупованих українських територіях Польщі осіло близько 300 тис. поляків; збільшилася питома вага іноземців серед населення краю; особливо високими темпами зростала кількість неукраїнського населення в містах.

### **Характер розвитку промисловості.**

— Перетворення українських земель на аграрно-сировинні придатки, ринки збуту, джерела сировини та дешевої робочої сили.

— Поділ країни на дві території — Польщу «А» (корінні польські землі) та Польщу «Б» (окраїнні землі — переважно українські й білоруські); сприяння розвитку промисловості Польщі «А», в якій концентрувалося понад 80 % металообробної, електротехнічної, текстильної, хімічної промисловості, за свідомого гальмування промислового будівництва в Польщі «Б» (надзвичайно обмежена видача дозволів на відкриття промислових підприємств; високі залізничні тарифи, встановлені урядом, які обмежували зв'язки Польщі «Б» з ринками Польщі «А»).

— Основа промисловості Польщі «Б» — сировинні галузі: нафто-озокеритна й лісова, а також переробка с/г та мінеральної сировини.

— Належність більшості підприємств польському або іноземному капіталу.

— Гостра проблема безробіття.

— Відсутність соціальних гарантій (ігнорування закону про 8-годинний робочий день, низька оплата праці, тяжкі умови роботи, збільшення нещасних випадків і каліцтв на підприємствах, широке використання жіночої та дитячої праці).

### **Західноукраїнська кооперація.**

— Формування на західноукраїнських землях розгалуженої мережі кооперативів, яка включала:

- кредитні спілки, об'єднані в асоціацію «Центробанк»;
- сільські споживчі й торговельні спілки, координовані «Центросоюзом»;
- молочні кооперативи, об'єднані спілкою «Маслосоюз», яка експортувала масло до Австрії, Чехо-Словаччини, Швеції й Палестини;
- торговельні кооперативи, представлені спілкою «Народна торгівля».

— Зростання кількості українських кооперативів у Східній Галичині (з 580 у 1921 р. до 4000 у 1939 р.), які об'єднували до 700 тис. членів.

— Штучне стримування польською владою розвитку української кооперації шляхом надання пільг польським кооперативам та обмеження діяльності українських кооперативів другорядними господарськими сферами.

### **Аграрні відносини.**

— Домінування великого приватного, державного і церковного землеволодіння близько 43,9 % загальної площі.

— Аграрне перенаселення й безземелля (армія сільських пролетарів і дрібних орендарів — 5 млн. осіб.)

— Нерегламентований робочий день с/г робітників.

— Система натуральної оплати праці (повністю або частково).

- Поширення системи відробітків за випас худоби, за зимові позички.
- Розгортання масового селянського руху.
- **1919 р.** — схвалення польським сеймом «Основ земельної реформи», що започаткували аграрну реформу в Польщі, згідно з якою лише незначна частина поміщицьких земель підлягала конфіскації та розподілу між селянами.
- Припинення поступок на користь селян в умовах спаду селянського руху.
- Виділення значної кількості земель до колонізаційного фонду Східної Галичини, з якого виділялись земельні наділи для вихідців з корінних польських територій — осадників.

**У результаті:** аграрна реформа, здійснювана в Польщі, не ліквідувала безземелля в краї, посилила соціальну диференціацію; близько половини орної землі, майже всі ліси, значна кількість лук залишилися за поміщиками, державою та церквою; для більшості селян, які змушені були господарювати на невеликих клаптиках землі, реформа нічого не змінила; а їх господарства залишалися нерентабельними або малорентабельними.

### **Погіршення економічного становища населення під час кризи 1929-1933рр.**

1929-1933 рр. — руйнівні наслідки світової економічної кризи:

- катастрофічні розміри безробіття;
- зменшення заробітної платні;
- падіння рівня життя населення;
- стрімке падіння цін на с/г продукти, що стало однією з причин скорочення посівних площ;
- різке зменшення поголів'я худоби.

### **Створення Української військової організації (УВО).**

**1920 р.** — створення заходами старшин різних українських армій: Січових стрільців (ідеологічно-політичний внесок), УГА, в основному її VI бригади (бойовий та організаційний елемент) — нелегальної військової революційно-політичної формації під назвою **Української військової організації (УВО).**

**Мета:** продовження збройної боротьби за українську державність.

**Лідер:** Є. Коновалець.

### **Ідейні засади та діяльність:**

- створення української самостійної соборної держави шляхом загальнонаціонального повстання українського народу;
- 1920-1921 рр. — організаційне оформлення УВО: реєстрація військовиків, оформлення їх в організовані формації;
- методи боротьби: бойкот, саботаж, експропріації майна, індивідуальний терор;
- широка діяльність з бойовими виступами (саботажна акція восени 1922 р. у відповідь на утиски польською владою прав українського населення; здійснення атентатів: 1921 р. - невдалий замах на керівника Польщі маршала Ю. Пілсудського, вчинений членом УВО С. Федаком у Львові; 1922 р.-убивство українського письменника - лояліста С. Твердохліба, вчинене бойовиками УВО у Кам'янці - Струміловій; 1924 р.- невдалий замах на президента Польщі С.Войцеховського, вчинений членом УВО Ольшанським у Львові; 1926 р.-убивство польського шкільного куратора-шовініста С. Собінського, вчинене членом УВО Р. Шухевичем);

## **Поняття:**

**Атентат (замах на вбивство)** — один з терористичних методів діяльності УВО та ОУН: убивства відповідальних за антиукраїнські дії чиновників або українців, що пропагували лояльне ставлення до окупаційної влади.

— опікування політичним вихованням українців (видання власного органу «Сурма», фінансування видання «Червона калина», відновлення й підтримка «Літературно-наукового вісника»).

## **Пацифікація.**

**Вересень-жовтень 1930 р.** — пацифікація у Східній Галичині — репресивна акція, проведена польською владою за наказом Ю. Пілсудського, із застосуванням поліції та армії проти українського цивільного населення Галичини.

## **Поняття:**

**Пацифікація** (від лат. умиротворення, замирення, заспокоєння) — урядова політика, спрямована на замирення (певною мірою, пацифізм, що впроваджується насильницькими методами) злокалізованих етносів (національних меншин).

— Проведення пацифікації у відповідь на «саботажну акцію» ОУН.

— Супроводження пацифікації масовими арештами, побиттям людей, закриттям і руйнуванням українських установ у Галичині.

**У результаті:** подальша значна радикалізація українського руху опору на західноукраїнських землях проти польського панування.

## **Політичні партії у Східній Галичині.**

**1925 р.** — створення **Українського національно-демократичного об'єднання (УНДО)** найбільшої української політичної партії в Східній Галичині.

**Мета:** створення незалежної соборної України мирним шляхом.

**Лідери:** Д. Левицький (голова), С. Баран, В. Мудрий, М. Рудницька.

## **Ідейні засади та діяльність:**

— соборність і незалежність України;

— демократичний розвиток;

— антикомунізм;

— захист інтересів українського населення у варшавському сеймі й сенаті;

— культурно-просвітницька діяльність.

**Друга половина 30-х рр. XX ст.** — зближення УНДО з правлячими колами Польщі; спроба українсько-польського діалогу:

• укладення між польським урядом і УНДО угоди під назвою «нормалізація», суть якої полягала у відмові УНДО від антиурядової боротьби, а польський уряд мав припинити переслідування українських демократичних організацій;

• відмова Польщі від примусової національної асиміляції;

• дозвіл на викладання української мови в гімназіях і школах Східної Галичини та Волині;

• припинення переслідування православного духовенства;

• зростання інвестицій в українські землі; надання грошових позик українським банкам і кооперативам;

• збільшення українського представництва в українському сеймі.

## **Утворення Організації українських націоналістів (ОУН).**

**1929 р.** — заснування **Організації українських націоналістів (ОУН)** шляхом об'єднання УВО та студентських націоналістичних спілок: Групи української національної молоді, Легії українських націоналістів, Союзу української націоналістичної молоді.

**Мета:** встановлення незалежної соборної національної держави на всій українській етнічній території шляхом всенародного збройного повстання.

**Лідери:** Є. Коновалець, С. Бандера, А. Мельник.

### **Ідейні засади та діяльність:**

— ідеологія — інтегральний (дієвий, чинний) націоналізм Д. Донцова;

— поєднання приватної, націоналізованої та кооперативної форм власності;

— засудження всіх легальних українських партій Галичини як колабораціоністських;

— зростання впливу ОУН (у 1939 р. ОУН налічувала близько 20 тис. членів і мала численні групи співчуваючих);

— діяльність під контролем ОУН студентських, молодіжних, освітніх та інших громадських організацій; видання газет, журналів, брошур.

**Методи боротьби:** демонстрації, студентські страйки, бойкоти, терористичні акти, експропріації, саботаж.

**Найвідоміші жертви терористичних актів ОУН** — польські чиновники Т. Голувко та Б. Перацький (особисто відповідальний за так звану «пацифікацію», що призвела до масових арештів та знущань над українцями), чиновник радянського консульату О. Майлов (убитий як помста за голодомор 1932-1933 рр. в УРСР), колишній сотник УГА І. Бабій, звинувачений у співпраці з поляками.

**Наслідки:** терористичні акції ОУН спровокували поляків на репресії проти мирного населення («пацифікація» 1930 р.).

**1934 р.** — арешт польською поліцією кількох провідних діячів ОУН, у тому числі С. Бандери, їх засудження на тривалі терміни ув'язнення, які вони відбували до початку Другої світової війни.

### **Інтегральний націоналізм.**

#### **Основні засади інтегрального (чинного, дієвого) націоналізму:**

— нація — абсолютна цінність;

— політичні партії, класи повинні об'єднатися заради Вищої мети;

— вища мета — незалежність держави; визволення України та створення української самостійної держави;

#### **Поняття:**

**Інтегральний націоналізм** — теорія Д. Донцова, ідеологія ОУН, що заперечувала ліберальні цінності й проповідувала рішучі дії заради національних інтересів.

— аморальність — мета виправдовує всі засоби; національна ідея вища за загальнолюдські цінності, вона понад усе;

— майбутню державу повинен очолити вождь, керманіч із необмеженою владою;

— соціально-економічні питання — другорядні; скоріш за все держава буде аграрною, з розвинутою кооперацією і капіталістичною промисловістю;

— необхідно діяти, відкинувши будь-які політичні дискусії.



6. Українські землі у складі Румунії.

### **Анексія Румунією українських земель.**

Перебування до Першої світової війни Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів, населених переважно українцями, у складі Російської імперії, а Північної Буковини — у складі Австро-Угорщини.

— **1918 р.** — окупація цих територій Румунією.

— **11 вересня 1919 р.** — передача представниками Антанти за Сен-Жерменським договором Буковини до складу Румунії.

— **1920 р.** — визнання та затвердження великими державами так званим Бессарабським протоколом захоплення Румунією Бессарабії, у тому числі Хотинського, Аккерманського та Ізмаїльського повітів.

### **Характер політики румунського уряду щодо українців.**

— Проведення класичної колоніальної політики, спрямованої на зміцнення контролю над українськими територіями.

— Адміністративна уніфікація загарбаних земель, поширення на них румунського законодавства.

— Ліквідація самоврядування громад.

— Розгортання політики румунізації:

- оголошення румунської мови державною;
- **1919 р.** — прийняття закону, за яким на роботу в державні установи приймалися лише ті, хто володів румунською мовою;
- заборона української мови в державних і муніципальних органах;
- зміна назв міст і сіл, імен та прізвищ на румунські;
- закриття українських шкіл, гімназій; ліквідація української кафедри в Чернівецькому університеті; заборона на ввезення українських книжок;
- закриття українських культурно-освітніх товариств.

— Переселення румунських колоністів на землі Північної Буковини.

— Перетворення Північної Буковини та українських земель Бессарабії на джерела дешевої сировини й дешевої робочої сили. Розвиток сировинних галузей: лісова та деревообробна промисловість Буковини, рибне господарство Південної Бессарабії.

— Панування в промисловості дрібного кустарного виробництва з ручною й напівручною працею; зосередження зусиль українських підприємств на розвитку дрібної та домашньої промисловості: обробка шкур, миловаріння, виробництво тканин, олій.

— Погіршення економічного становища в умовах світової економічної кризи 1929-1933 рр.: скорочення числа підприємств майже наполовину, зупинення роботи ткацьких і трикотажних фабрик Чернівців, занепад лісової та деревообробної промисловості, рибного господарства.

— Масове безробіття, яке особливого розмаху набуло під час кризи 1929-1933рр.

— **1919-1921 рр.** — аграрна реформа, що не враховувала інтересів українських селян, які наділялися мізерними наділами малоприсадними для обробки.

— Зниження попиту на сільськогосподарську продукцію в умовах економічної кризи 1929-1933 рр., що стало однією з причин скорочення посівних площ, зменшення поголів'я худоби.

## **Татарбунарське повстання.**

**16-25 вересня 1924 р.** — Татарбунарське повстання.

### **Причини:**

— політика румунського уряду на українських землях;  
— незадоволення селян аграрною політикою, яку проводив румунський уряд, зокрема аграрною реформою 1921 р.

### **Перебіг подій:**

— участь у повстанні — близько 6 тис. осіб;  
— керував повстанням ревком на чолі з О. Ключніковим; на боці повсталих виступила Комуністична партія Румунії; повстання не підтримали молдавські селяни й німецькі колоністи;  
— **18 вересня 1924 р.** — проти повстанців кинуто регулярні румунські війська;  
— неспроможність, погано озброєних повстанців протистояти румунській армії; поразка повстання;  
— **1925 р.** — судовий процес («Процес 500») над учасниками повстання (85 осіб було засуджено на різні терміни — від 5 років до довічного ув'язнення); судові переслідування тривали аж до 1929 р.

### **Діяльність політичних партій.**

— Несприятливі умови для активної роботи політичних партій та громадських організацій.

— Заборона діяльності політичних партій в умовах дії облогового стану від **1918 до 1928 рр.**

— Нелегальне положення з 1918 р. **Комуністичної партії Буковини**, лідерами якої були С. Канюк, В. Гаврилюк (злиття з Комуністичною партією Румунії у 1926 р.);

— **1928-1938 рр.** — період порівняно ліберального правління, що характеризувався активізацією політичної діяльності.

— **1927 р.** — створення політичними колами, орієнтованими на відстоювання національних інтересів, Української національної партії (УНП) на чолі з В. Залозецьким, для якої були характерні схильність до компромісів з владою та виключно легальні методи боротьби; здобуття цією партією кількох місць у румунському парламенті.

— **1929 р.** — розгортання на Буковині легальної діяльності прокомуністичної організації «Визволення», що як і інші організації подібного спрямування, не мала масової підтримки населення; програма цієї організації передбачала:

- одержавлення економіки;
- аграрні перетворення;
- приєднання до Радянської України.

— **Середина 30-х рр. XX ст.** — виділення з УНП радикального крила під керівництвом О. Зибачинського, І. Григоровича та Д. Квітковського, яке розгорнуло нелегальну діяльність конспіративних груп за зразком оунівських; вплив цієї радикальної національної групи на молодіжні та спортивні товариства.

**1938 р.** - установлення військової диктатури в Румунії, заборона діяльності всіх політичних партій.

## 7. Закарпаття у складі Чехословаччини.

### **Входження Закарпаття до складу Чехословаччини.**

— Перебування Закарпаття до Першої світової війни у складі Австро-Угорщини.

— Курс населення Закарпаття на об'єднання з українською державою після розпаду Австро-Угорської імперії.

— **21 січня 1919 р.** — проголошення на Всенародному конгресі усіх українців Угорщини в Хусті злуки Закарпаття з Україною.

— Прагнення Угорщини, до влади в якій прийшли комуністи, поширити свій контроль над Закарпаттям.

— **8 травня 1919 р.** — проголошення за цих складних умов Центральною руською радою — представницьким органом населення краю — злуки Закарпаття з Чехо-Словаччиною.

— **Вересень 1919 р.** — передача Закарпаття Чехо-Словаччині за умовами Сен-Жерменського договору з гарантуванням автономного статусу краю; передбачення гарантій автономії Карпатської України (офіційна назва — Підкарпатська Русь) Конституцією ЧСР.

### **Політичне й економічне становище Закарпаття.**

— Невиконання керівництвом ЧСР своєї обіцянки про надання Закарпаттю автономного статусу.

— Проведення щодо українських земель політики, яка поєднувала елементи колоніалізму з економічною підтримкою краю.

— Намагання чеської влади вирішити проблеми в аграрному секторі шляхом передачі селянам окремих земель угорських поміщиків.

— Розгортання урядом програми будівництва сучасних доріг, мостів.

— Здійснення електрифікації краю.

— Вкладання центральною владою в розвиток краю більше коштів, ніж вилучалося з нього.

— Розширення мережі українських шкіл, гімназій.

— Діяльність «Просвіт».

— Створення українських театральних осередків, хорів та ін.

### **Особливості політичної боротьби в Закарпатті: русофільство, русинство, українофільство.**

— Відсутність суто українських політичних партій.

— Існування у Закарпатті кількох політичних течій.

### **Русофільство.**

Суспільно-політична течія серед українського населення Закарпаття, яка відстоювала національно-культурну, а пізніше — державно-політичну єдність із російським народом і Росією; її прихильники гуртувалися навколо культурно-освітнього товариства ім. О. Духновича, створеного 1923 р.; вони вважали русинів частиною єдиного російського народу і закликали слов'янське населення Закарпаття «почувствовать свою глибокую внутреннюю связь с русским народом, с Россией»; виступали за надання краю автономії

Суспільно-політична течія серед українського населення Закарпаття, прихильники якої, абсолютизуючи місцеві особливості, вважали русинів самотнім слов'янським народом, відмінним як від українців, так і від росіян;

помітної підтримки серед населення не мали; виступали за автономію, а в майбутньому — за незалежність Закарпаття.

### **Українофільство.**

Суспільно-політична течія серед українського населення Закарпаття, яка відстоювала інтереси українського населення краю; її представники вважали русинів частиною єдиного українського народу; виступали за возз'єднання всіх українських земель у єдиній незалежній державі; гуртувалися навколо Українського національного об'єднання (УНО), яке стояло на платформі створення суверенної держави; українофільський рух спирався на традиції народовців XIX ст., його підтримувала національна інтелігенція, яка швидко зростала у сприятливих умовах демократичного ладу; українофіли боролися за пробудження національної самосвідомості русинів, для цього використовували осередки заснованого ними товариства «Просвіта», скаутську організацію «Пласт», Асоціацію українських вчителів тощо; авторитетний лідер українофілів — доктор теології А. Волошин

### **Надання автономії Карпатській Україні. Створення Карпатської Січі.**

— **30 вересня 1938 р.** — Мюнхенська змова, яка поклала початок розчленуванню Чехословаччини.

— **23 жовтня 1938 р.** — надання автономії Підкарпатській Русі.

— Початок розбудови у Закарпатті автономної української держави.

— Голова автономного уряду — А. Волошин.

— **2 листопада 1938 р.** — Віденський арбітраж, за рішенням якого частина території Закарпаття (Ужгород, Мукачево та кілька українських сіл) передавалася Угорщині.

— **10 листопада 1938 р.** — угорські війська зайняли відступлені області; український уряд переїхав до Хуста.

— **Листопад 1938 р.** — створення націоналістами «Української національної оборони» — Карпатської Січі. Це була парамілітарна організація, яку очолював Степан Росоха. У п'яти постійних гарнізонах Карпатської Січі провадився військовий вишкіл, а частина січовиків виконувала допоміжну службу в поліції чи прикордонній сторожі; здійснювалася культурно-освітня робота серед населення (артистична група «Летюча естрада»), видавався тижневик «Наступ» за редакцією С. Росохи.

— **Січень 1939 р.** — заснування з ініціативи А. Волошина політичної організації закарпатського населення — Українське національне об'єднання (УНО), яке стояло на платформі створення суверенної держави.

— **13 лютого 1939 р.** — вибори до парламенту - Союму Карпатської України (законодавчий орган), які завершилися перемогою прихильників суверенітету Закарпаття.

### **Проголошення незалежності Карпатської України. А. Волошин.**

**14 березня 1939 р.** — початок окупації Закарпаття румунськими військами.

**15 березня 1939 р.** — проголошення незалежності Карпатської України. Обрання президентом Карпатської України А. Волошина.

— Перетворення Карпатської Січі на національну армію Карпатської України (начальник штабу — полковник М. Колодзінський).

— Збройний опір Карпатської Січі угорській армії; відступ перед переважаючою угорською силою бійців Карпатської Січі до Румунії та Чехо-Словаччини; видача їх румунами угорцям.

— **Кінець березня 1939 р.** — остаточна окупація території Закарпаття угорськими військами.

## **Тема 9. Україна в роки Другої світової війни (1939-1945 рр.), та перші повоєнні роки.**

### Зміст

1. Розподіл сфер інтересів між СРСР і Німеччиною.
2. Перший етап війни.
3. Вторгнення військ Німеччини та її союзників у СРСР. Перші невдачі Червоної армії.
4. Україна в роки окупації.
5. Нацистський новий порядок.
6. Визвольний рух.
7. Визрівання корінного зламу в ході війни.
8. Україна на завершальному етапі війни.
9. Внесок громадян України в розгром ворога. Українці в Червоній армії.
10. Берлінська (Потсдамська) конференція глав урядів СРСР, США і Великої Британії.
11. Завершальний етап Другої світової війни.
12. Україна в першому повоєнному десятилітті ( 1945 -1955 рр.).
13. Грошова реформа. Ліквідація карткової системи.
14. Становище України після смерті ІІ. Сталіна.
15. Україна в умовах десталінізації 1956 – 1964рр.
16. XX з'їзд КПРС — початок офіційної десталінізації.
17. Державний переворот 1964 р.
18. Спроби економічних реформ.
19. Зародження опозиційного руху.
20. Україна в період загострення кризи радянської системи.
21. Суспільно-політичне життя. Прихід Л. Брежнєва до влади в СРСР.

1. Розподіл сфер інтересів між СРСР і Німеччиною.

— **Серпень 1939 р.** — курс на зближення СРСР із Німеччиною.

— **23 серпня 1939 р.** — підписання у Москві пакту про ненапад між Німеччиною та СРСР терміном на 10 років, який отримав назву «**пакт Молотова - Ріббентропа**»; до нього додавався таємний протокол щодо розмежування сфер інтересів обох держав у Східній Європі по лінії річок Нарев - Вісла - Сян.

— У сфері впливу СРСР опинялася переважна частина західноукраїнських земель.

### **Поняття:**

**Пакт Молотова – Ріббентропа** — назва таємного додаткового протоколу до договору про ненапад між СРСР та Німеччиною, підписаний у Москві наркомом закордонних справ СРСР В. Молотовим та міністром закордонних справ Німеччини Й. фон Ріббентропом.

**Початок німецько-польської війни, її перетворення в Другу світову війну.**

— **1 вересня 1939 р.** — вторгнення нацистських військ у межі Польщі; початок німецько-польської війни.

— **3 вересня 1939 р.** — оголошення Великою Британією та Францією війни Німеччині.

— Переростання німецько-польської війни у Другу світову.

**Включення до складу СРСР анексованої у Польщі території Західної України.**

— **17 вересня 1939 р.** — вступ Червоної армії на територію Польщі згідно з попередніми домовленостями з Німеччиною.

— Наступ на Галичину та Волинь військ Українського фронту під командуванням С. Тимошенка.

— **18 вересня 1939 р.** — переїзд польського уряду та головного командування армії до Румунії.

— **22 вересня 1939 р.** — вступ радянських військ у Львів.

— Зайняття радянськими військами Західної України протягом 12 днів майже без боїв.

— Ідеологічне оформлення радянського вторгнення в Польщу як крок до здійснення споконвічного прагнення західних українців до єднання зі своїми східноукраїнськими братами.

— Формування радянською пропагандою у свідомості українців розуміння анексії Західної України радянськими військами як «золотого вересня», чому сприяло і тривале польсько-українське протистояння в цьому регіоні.

— **22 жовтня 1939 р.** — вибори до Народних зборів Західної України (під контролем радянських військових та політпрацівників), які наприкінці жовтня ухвалили Декларацію про входження Західної України до складу УРСР.

— **Листопад 1939 р.** — сесії союзної та української Верховних Рад затвердили закони про возз'єднання Західної України з УРСР у складі Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

**Радянсько-німецький договір про дружбу та кордон.**

**28 вересня 1939 р.** — підписання «Договору про дружбу та державний кордон» і чергового секретного таємного протоколу між Німеччиною та СРСР:

— зникнення Польщі як держави з мапи світу;

— встановлення кордону між сторонами по «**лінії Керзона**» (умовна демаркаційна лінія, запропонована Джорджем Керзоном як можливий кордон перемир'я у війні між більшовицькою Росією і щойно відновленою другою Польською республікою під час польсько-радянської війни 1919—1920 рр.): Східна Галичина й Західна Волинь відійшли до СРСР Лемківщина, Холмщина, Підляшшя опинилися під німецькою окупацією;

— згода Німеччини на приєднання до СРСР Західної Білорусі, Литви, Латвії та Естонії;

— згода Радянського Союзу на «повну свободу» дій Німеччини в Європі;

— постачання воєнно-стратегічних матеріалів і продовольства з СРСР до Німеччини.

## **Установлення німецької окупаційної влади на території Холмщини, Підляшшя, Лемківщини.**

— Упровадження німецького контролю над Лемківщиною, Холмщиною та Підляшшям, переважно з українським населенням, які увійшли до складу Польського генерал-губернаторства.

— Установлення на цих територіях окупаційної адміністрації.

— Толерантне ставлення німецької влади до українського культурного життя.

— Перехід на українську мову навчання в народних і фахових школах Холмщини й Підляшшя (у Холмі діяла українська гімназія, де навчалося 625 учнів).

— 1940-1941 рр. — зміни в складі населення Холмщини й Підляшшя (німецька влада переселила всіх німців Холмщини й Підляшшя на землі західної Польщі, натомість багато поляків, виселених із західних земель, було переселено на Холмщину й Підляшшя, внаслідок чого збільшилась частка польського населення; на підставі німецько-радянського договору про репатріацію, з Холмщини й Підляшшя виїхало до УРСР близько 5 000 українців).

— Утиски поляків та українців з боку німецької адміністрації.

## **«Визвольний похід» Червоної армії в Бессарабію і Північну Буковину.**

— **26 червня 1940 р.** — нота Раднаркому СРСР до уряду Румунії з вимогою повернути Бессарабію та передати Північну Буковину на підставі того, що в листопаді 1918 р. Народне віче Буковини ухвалило рішення про возз'єднання з Радянською Україною. Звернення Румунії до Німеччини з проханням про допомогу; запевнення Німеччиною Румунії в тимчасовості територіальних поступок СРСР.

— **28 червня 1939 р.** — Коронна рада Румунії, реально оцінивши стан держави в цих обставинах, 21 голосами «за», при 6 «проти» та одному, що утримався, вирішила поступитися вимогам Радянського Союзу.

— **28 червня — 3 липня 1940 р.** — військова операція, яка була проведена Червоною армією з метою примусової передачі Румунією Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР і яка отримала назву «визвольний похід».

— **2 серпня 1940 р.** — рішення Верховної Ради СРСР про прийняття Бессарабії та Північної Буковини до складу СРСР; Північна Буковина, Хотинський, Аккерманський та Ізмаїльський повіти увійшли до УРСР; утворення на більшій частині Бессарабії Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки, до складу якої було також приєднано половину території **Молдавської Автономної Радянської Соціалістичної Республіки** зі складу УРСР; а друга половина МАРСР включена до складу Одеської області УРСР.

## **УРСР напередодні агресії (1939 — перша половина 1941 рр.).**

Курс на радянізацію Західної України.

### **Поняття:**

**Радянізація** — це система заходів, спрямованих на установлення радянської влади, побудову соціалістичного суспільства за економічною та політичною моделлю СРСР у західноукраїнських землях.

— Поширення радянського законодавства.

— Заміна чиновників-поляків новоприбулими службовцями, часто російськомовними, зі східних районів України.

— Заборона всіх політичних партій, громадських, кооперативних, культурно-освітніх товариств, створених раніше; дозволено діяльність лише КП(б)У, комсомолу, радянських профспілок.

— Розширення мережі навчальних закладів усіх рівнів; заснування бібліотек, клубів.

— Українізація освіти, преси.

— Уведення безкоштовного навчання, медичного обслуговування.

— Суворий контроль партійно-радянського керівництва усіх сфер життя.

— Командно-адміністративні методи впровадження радянської політики; нехтування місцевих особливостей та традицій.

— Утиски церкви, особливо греко-католицької.

### **Утворення нових областей.**

**1939-1940 рр.** — зміна політичної карти УРСР у зв'язку з приєднанням західноукраїнських земель. Уніфікація адміністративно-територіального устрою (скасування поділу на воєводства, упровадження поділу на області, райони).

**4 грудня 1939 р.** — утворення шести нових областей:

- Волинська область (центр — Луцьк, 28 районів);
- Дрогобицька область (30 районів);
- Львівська область (37 районів);
- Рівненська область (30 районів);
- Станіславська область (34 райони);
- Тернопільська область (38 районів).

— **7 серпня 1940 р.** — утворення двох нових областей у зв'язку з приєднанням до складу УРСР Північної Буковини та частини Бессарабії, населеної українцями:

- Чернівецька область (утворена з Хотинського району Бессарабії та Північної Буковини);
- Аккерманська область (центр — місто Аккерман (Білгород-Дністровський) — з південних україномовних районів Бессарабії).

### **Здійснення масових репресій органами державної безпеки.**

— Розгортання в новоутворених областях жорсткого політичного терору, метою якого було максимально швидке здійснення «соціалістичних перетворень».

— Нагнітання страху та підозрливості серед населення.

— Розгром органами НКВС усіх політичних партій і громадських об'єднань, у тому числі й «Просвіт»; оголошення «ворогами народу» та ув'язнення їх керівників.

— Розгортання репресій щодо власників фабрик і заводів, адвокатських контор, банків, кооперативних об'єднань, чиновників, священиків, відставних офіцерів, представників інтелігенції (студенти, вчителі), великих і середніх землевласників й усіх тих, кого влада визнала «куркулями».

— Депортація населення у східні райони СРСР.

### **Соціально-економічна політика радянської влади в новоутворених областях.**

— Створення під керівництвом політорганів робітничих загонів і селянської міліції, які встановлювали «революційний порядок».



— Націоналізація промислових підприємств.

— Передача влади на підприємствах робітничим комітетам. Встановлення 8-годинного робочого дня.

— Конфіскація поміщицьких та інших великих землеволодінь і передача землі селянам.

— Створення «селянських комітетів», які розподіляли між селянами поміщицьку землю, реманент, худобу, посівний матеріал.

— **Весна 1940 р.** — початок примусової колективізації (на 1 червня 1941 р. було створено 2,6 тис. колгоспів, які об'єднували 140 тис. селянських господарств).

**Підготовка СРСР до війни. Заходи зі зміцнення обороноздатності.**

— Розуміння керівництвом СРСР неминучості війни з Німеччиною.

— **1 вересня 1939 р.** — прийняття закону «Про загальний військовий обов'язок», за яким збільшувався термін служби, а призовний вік зменшувався з 21 до 19 років.

— Надання владним структурам повноважень на перекидання з місця на місце робітників і службовців без їхньої згоди, що пояснювалося необхідністю зміцнення оборони.

— Збільшення асигнувань на оборону: 1939 р. — 25,6 % державного бюджету, 1940 р. — 32,6 %, 1941 р. — 43 %.

— **1939-1940 рр.** — звільнення з-під арешту та з місць відбування покарань чверті з 44 тисяч командирів і генералів, засуджених у 1937-1938 рр.

— Посилення потенціалу військових округів на території України (протягом 1939-1941 рр. лише в Київському особливому військовому окрузі додатково було сформовано 18 стрілецьких та авіаційних дивізій, 8 механізованих корпусів).

**Особливості економічного розвитку УРСР.**

— Концентрація зусиль на розвитку військової промисловості.

— Збільшення видобутку вугілля, нарощення потужностей машинобудівної промисловості, хімічних підприємств, електроенергетики.

— Введення в дію в УРСР 600 нових промислових підприємств.

**(1938 р. — червень 1941 р.).**

— Значне місце України в загальносоюзному виробництві (видобуток та виготовлення: 50,5 % вугілля, 67 % залізної руди, 64,7 % чавуну, 48,8 % сталі, 49,7 % прокату).

— Відставання легкої та харчової промисловості; загострення дефіциту продуктів харчування й товарів масового споживання.

— Використання села як донора для промисловості.

— **26 червня 1940 р.** — Указ Президії Верховної Ради СРСР, згідно з яким замість семигодинного встановлювався восьмигодинний робочий день, замість шестиденного — семиденний робочий тиждень (вихідні — за змінним графіком).

**Заходи з посилення трудової дисципліни.**

— **26 червня 1940 р.** — Указ Президії Верховної Ради СРСР, за яким:

• самовільне залишення робочого місця каралося тюремним ув'язненням від двох до чотирьох місяців;

• прогул без поважної причини карався засудженням до виправно - трудових робіт на строк до 6 місяців з утриманням 25 % зарплати.

— Встановлення для кожного працездатного колгоспника обов'язкового мінімуму трудовнів на рік, невиконання якого було підставою для репресій, включаючи арешт.

## 2. Перший етап війни.

**18 грудня 1940 р.** — затвердження Гітлером плану «Барбаросса» — плану нападу на Радянський Союз, що передбачав «бліцкриг», у ході якого мало відбутися швидке просування військ вермахту (в першу чергу — танкових дивізій) углиб СРСР, прорив фронту радянських військ, їх оточення й знищення в прикордонних районах; планувалося розгромити СРСР за 7-8 тижнів.

### Поняття:

**План «Барбаросса»** — кодова назва плану воєнної операції фашистської Німеччини проти СРСР, згідно з яким війна проти СРСР повинна була стати «блискавичною», тобто закінчитися перемогою в дуже короткий термін, до того як супротивник зможе мобілізувати та розгорнути свої головні сили.

**Бліцкриг** — створена на початку ХХ ст. теорія ведення короткочасної війни, відповідно до якої перемога здобувається в короткі терміни (протягом днів або місяців), перш ніж противник зуміє змобілізувати й розгорнути свої основні військові сили.

**Вермахт** — назва збройних сил Третього рейху (гітлерівської Німеччини) в 1935-1945 рр.

**Згідно з планом «Барбаросса» гітлерівські війська утворювали три групи армій у складі 190 дивізій, що налічували 5,5 млн. осіб:**

Група армій	Головнокомандувач	Напрямки удару
«Північ»	В. Й. фон Лееб	Даугавпілс, Псков, Ленінград, Прибалтика, порти на Балтійському морі.
«Центр»	Ф. фон Бок	Мінськ, Смоленськ, Москва.
«Південь»	Г. фон Рундштедт	Західна Україна, Київ, Харків, Донбас, Крим.

### Україна в планах окупантів.

На початку війни серед гітлерівської верхівки не було єдності щодо долі України. Існували такі точки зору щодо використання українських земель:

— після розгрому СРСР і повалення більшовицького режиму створити нову Російську державу, до складу якої увійшла б і Україна;

— сприяти створенню автономної української держави, виходячи з тактичних міркувань та інтересів Німеччини;

— перетворити Україну на німецьку колонію — джерело сировини, трудових ресурсів, родючих земель (саме цю думку поділяли А. Гітлер і Г. Гімлер).

### Німеччина та її союзники у війні проти Радянського Союзу.

**3 лютого 1941 р.** — початок розміщення німецьких військ уздовж кордону СРСР. Союзники Німеччині у війні проти СРСР:

- Італія;
- Румунія;
- Угорщина;

- Словаччина;
- Фінляндія.

#### **Співвідношення сил:**

- Німеччина та її союзники — 190 дивізій, що налічували 5,5 млн. осіб; використання Німеччиною потужного потенціалу розгромлених країн;
- СРСР — 170 дивізій і 2 бригади, що налічували 2,9 млн. осіб; при цьому значна частина бойової техніки була конструктивно застарілою.

3. Вторгнення військ Німеччини та її союзників у СРСР. Перші невдачі Червоної армії.

— **22 червня 1941 р.** — порушення Німеччиною Договору про ненапад на СРСР, початок Великої Вітчизняної війни; бомбардування німецькою авіацією українських міст (Рівне, Львів, Житомир, Київ, Севастополь та ін.); запеклі бої на кордонах.

— **23-29 червня 1941 р.** — найбільша танкова битва початкового періоду війни в районі Луцьк — Броди — Рівне, в якій узяли участь з обох сторін близько 2 тис. танків (на тиждень затримала просування німців).

— **30 червня — 11 липня 1941 р.** — відступ Червоної армії на обох фронтах: на Півдні німецько-румунські війська захопили Північну Буковину й Бессарабію та підійшли до Дністра; на Заході України взяли Дрогобич, Львів, Луцьк, Рівне, Житомир і наблизилися до Києва.

#### **Створення нового співвідношення сил у Другій світовій війні: СРСР у складі антигітлерівської коаліції.**

**12 липня 1941 р.** — укладання угоди між урядами СРСР та Великої Британії, яка передбачала спільні дії у війні проти Німеччини, взаємодопомогу та підтримку, відмову від сепаратного миру з противником.

#### **Поняття:**

**Антигітлерівська коаліція** — воєнне та політичне, об'єднання держав і народів, які під час Другої світової війни боролися проти нацистської Німеччини, фашистської Італії, мілітаристської Японії та їхніх сателітів.

— **Листопад 1941 р.** — поширення США на СРСР закону про ленд-ліз.

#### **Поняття:**

**Ленд-ліз** — система передання в оренду або позику зброї, боєприпасів, стратегічної сировини, продовольства.

— **1 січня 1942 р.** — оформлення антигітлерівської коаліції у складі 26 держав світу, які назвали себе Об'єднаними націями.

#### **Поняття:**

**Денонсація** — втрата міжнародним договором своєї юридичної сили за умов, визначених самим міжнародним договором, або за вольовим рішенням сторін.

#### **Денонсація радянсько - німецьких договорів 1939 р.**

— **1941 р.** — денонсація СРСР радянсько-німецьких договорів 1939 р. у зв'язку з порушенням їх німецькою стороною. Приєднання СРСР до Атлантичної хартії:

— **14 серпня 1941 р.** — Атлантична хартія США та Великої Британії, в якій країни формулювали свої спільні цілі у війні й після її переможного завершення.

— **14 вересня 1941 р.** — приєднання до Атлантичної хартії СРСР.

## Трагедія Південно-Західного фронту. М. Кирпонос.

**11 липня — 22 вересня 1941 р.** — Київська оборонна операція, яка через некомпетентне керівництво з боку Й. Сталіна та його оточення закінчилася катастрофою для Південно-Західного фронту:

- заборона Ставки Верховного головнокомандування відступати;
- оточення 665 тис. червоноармійців, із них 60 тис. командирів;
- загибель біля урочища Шумейки на Полтавщині командувача Південно-Західним фронтом М. Кирпоноса, члена військової ради М. Бурмистренка, начальника штабу фронту В. Тупикова та сотень командирів.

— Поразка Південно-Західного фронту (найбільша невдача Червоної армії 1941 р.).

— Втрати німецької армії — 100 тис. осіб.

— **19 вересня 1941 р.** — гітлерівці зайняли Київ.

**У результаті:** оборона Києва тривала 71 день, вона надовго затримала німців і дала змогу провести евакуацію на схід людей і великих підприємств Лівобережжя та Донбасу.

## 4. Україна в роки окупації.

### Поділ України на німецьку, румунську та угорську окупаційні зони.

Зони окупації		
Назва	Територія	Центр
Румунська провінція «Трансністрія».	Чернівецька та Ізмаїльська області УРСР, а також землі між Бугом і Дністром, які за німецько-румунським договором від 19 серпня 1941 р. передавались Румунії.	Тирасполь, згодом — Одеса.
Дистрикт «Галичина» (у складі Польського генерал-губернаторства).	Львівська, Дрогобицька, Станіславська й Тернопільська області УРСР.	Львів.
Рейхскомісаріат «Україна».	Більша частина українських земель (окрім прифронтових), Крим, Орловська область Росії, деякі райони Білорусії.	Рівне.
Прифронтові райони, підпорядковані військовому командуванню.	Донбас, Чернігівська, Сумська, Харківська області.	

— На чолі усієї окупованої території стояло рейхміністерство у справах окупованих східних областей під керівництвом рейх міністра **А. Розенберга**.

— **Німецька адміністрація:** рейхскомісар, генеральні комісари, окружні комісари, міські комісари, коменданти.

— Місцева адміністрація (переважно з місцевих мешканців): у містах — бургомістри, у районах — голови, у селах — старости.

— **Поліцейські органи:** гестапо (державна таємна поліція); СС (охоронні загони нацистів); СД (служба безпеки); жандармерія.

### Плани Гітлера щодо включення українських земель до складу Великої Німеччини.

— Для послаблення Росії від неї треба відірвати Україну, яка стане самостійною державою, орієнтованою на Німеччину, і завжди служитиме противагою Росії.

— Можливість створення у складі Великої Німеччини сатрапії України, яка мала доходити аж до Волги, охоплюючи територію автономної республіки німців Поволжя.

— Використання України як сировинного придатку Німеччини.

## 5. Нацистський новий порядок.

### **Винищення населення за планом «Ост».**

**Травень 1940 р.** — розробка німцями плану «Ост», який передбачав:

— германізацію та колонізацію території Східної Європи, у тому числі й українських земель;

— фізичне знищення частини слов'янського населення;

— перетворення найвитриваліших і здорових представників слов'янства на рабів;

— масова депортація населення Західної України до Сибіру;

— згідно з планом «Ост» на окупованій території України німці встановили «новий порядок».

### **Поняття:**

**«Новий порядок»** — жорстокий режим, установлений німецько-фашистськими загарбниками на окупованій території України та в інших частинах СРСР, що супроводжувався масовими розстрілами й депортацією місцевого населення.

### **Основні заходи «нового порядку»:**

— скасування чинності радянського законодавства;

— введення німецького кримінального права і судів;

— запровадження комендантської години;

— дискримінація українського населення;

— економічне визискування (привласнення результатів праці, економічних здобутків, досягнень) України;

— використання примусової праці місцевого населення.

### **Початок ліквідаційних акцій. Бабин Яр. Український голокост.**

— Тотальний терор.

— Застосування нацистами жаклих способів страти: отруєння у газових камерах, спалення у крематоріях, голодомор, цькування собаками.

— Масовий терор проти євреїв і циган.

— Початок голокосту в Україні.

### **Поняття:**

**Голокост** — загибель значної частини єврейського населення Європи в ході систематичного переслідування і знищення його нацистами та їхніми посібниками в Німеччині й на захоплених територіях у 1933-1945 рр.

— **29 вересня 1941 р.** — початок масових розстрілів представників єврейської громади у Бабиному Яру в Києві.

— Створення концентраційних таборів і гетто для євреїв (усього в Україні існувало 180 великих концтаборів і 50 гетто).

— Масове знищення євреїв: у Києві (Бабин Яр) — понад 220 тис. осіб; Харкові (Дробицький Яр) — більш як 60 тис. осіб; Львові (Янівський концтабір) — близько 160 тис. українських громадян переважно єврейської національності; Бердичеві, Одесі.

— Влаштування публічних страт комуністів, комсомольців, представників радянської влади.

**У результаті:** в період окупації в Україні було вбито 3,9 млн. осіб мирного населення, серед яких 1,6 млн. євреїв.

### **Терор голодом у містах. Спалені села.**

— Обмеження постачання міст продовольством.

— Жертви організованого окупантами голоду — сотні тисяч мешканців великих українських міст,

— Жорстокі репресії щодо сільського населення.

— Знищення 215 сіл у ході каральних заходів (одним із перших було знищено селище Яців, що під Черніговом: людей було зігнано у велику клуню й спалено; восени 1941 р. на Полтавщині були повністю спалені села Обухівка, Олефіровка, Панасівна, Соколівка; за час окупації в Чернігівській області знищено 23 села; на згарище перетворили окупанти велике село Козари, а 4268 його жителів розстріляли).

### **Економічне пограбування України. Остарбайтери.**

— Здійснення окупаційною владою широкомасштабної програми пограбування України.

— Відправлення до Німеччини устаткування, сировини, металу.

— Вивезення продовольства і навіть родючих українських чорноземів (протягом 1943-1944 рр. німці вивезли з України 9200 тис. т зерна, 622 тис. т м'яса та м'ясних виробів, 950 тис. т олії, 208 тис. т вершкового масла, 400 тис. т цукру, 2500 тис. т фуражу, 3500 тис. т картоплі).

— Привласнення творів мистецтва та музейних експонатів.

— Перетворення колгоспів на державні маєтки з примусовою працею селян і передачею вирощеного врожаю окупаційній владі.

— Налагодження роботи підприємств, електростанцій, залізниць із упровадженням 12-14-годинного робочого дня й мізерної зарплати.

— Вивезення до Німеччини на примусову роботу в промисловості та с/г остарбайтерів.

### **Поняття:**

**Остарбайтери** — німецький термін для означення осіб, які були вивезені гітлерівцями зі східних окупованих територій, переважно з Рейхскомісаріату «Україна», протягом Другої світової війни на примусові роботи до Німеччини.

### **Проблема колабораціонізму. Дивізія СС «Галичина».**

Створення на підтримку окупаційній владі допоміжної адміністрації з представників місцевого населення, які виявили бажання співпрацювати з окупантами:

- бургомістри в містах;
- голови в районах;
- старости в селах;
- допоміжна поліція;
- добровольчі військові з'єднання.

### **Поняття:**

**Колабораціонізм** — це співробітництво з нацистською Німеччиною та її союзниками в роки Другої світової війни.

— **1941 р.** — формування з українців батальйонів «Нахтігаль» і «Роланд» (присягали на вірність Україні) у складі вермахту.

— **28 квітня 1943 р.** — формування дивізії Ваффен - СС «Галичина» (Першої української), яка проіснувала до закінчення війни у 1945 р. (11 тис. осіб); дивізія була організована за участі громадського Українського центрального комітету на чолі з В. Кубійовичем.

Використання німцями українських військових формувань як «гарматного м'яса».

## 6. Визвольний рух.

### **Формування визвольного руху.**

Невдоволення населення окупованих територій німецьким «новим порядком». Розгортання в Україні масового Руху Опору.

#### **Поняття:**

**Рух Опору** — антифашистський національно-визвольний рух у роки Другої світової війни проти німецьких, італійських і японських окупантів та їхніх союзників. Розгортання радянської партизансько-підпільної боротьби на території України. Активізація боротьби ОУН-УПА в умовах німецької окупації.

### **Партійне підпілля.**

**29 червня 1941 р.** — наказ ЦК ВКП(б) про створення партійного підпілля на окупованій німцями території.

#### **Поняття:**

**Партійне підпілля** — сукупність створених ВКП(б) організацій опору на окупованій гітлерівцями території України в роки Другої світової війни.

— Учасники підпілля — понад 100 тис. осіб, об'єднаних у 3,5 тис. організацій і груп.

— Розгортання на початку окупації України роботи 13 обкомів і 390 міськкомів, райкомів та партійних осередків з числа сформованих на той час 23 підпільних обкомів і 5 тис. міськкомів, райкомів та партійних осередків.

— Відрядження радянським керівництвом на окуповані території спецгруп для налагодження в тилу ворога дієвої мережі підпільних організацій.

— Створення для загального керівництва боротьбою населення окупованих територій нелегального ЦК КП(б)У.

— Охоплення мережею партійного підпілля майже всієї території України (від травня 1942 р. і до кінця 1944 р. за лінію фронту було направлено 40 тис. комуністів й 11,5 тис. комсомольців).

— Спрямування діяльності партійного підпілля в перший період війни на організацію саботажів і диверсій, на останньому етапі — крім цього, ще й на бойову взаємодію з радянськими військами.

### **Формування партизанських загонів і з'єднань регулярного типу.**

#### **Форми боротьби:**

- збирання розвідувальних даних;
- диверсії на комунікаціях ворога, знищення ліній зв'язку, доріг, мостів;
- розгром ворожих штабів, гарнізонів, комендатур;
- розповсюдження листівок, газет із закликами до боротьби проти окупантів;

- визволення військовополонених і порятунк людей від вивезення на каторжні роботи до Німеччини;
- рейди в тил ворога.

— **Кінець 1941 р.** — виникнення перших великих загонів партизанів під Черніговом, Сумами та Брянськом під керівництвом **М. Попудренка та С.Ковпака.**

— Приєднання до них групи радянських військ, які проривалися з оточення на схід від Києва у вересні 1941 р. (наприклад, група О. Сабурова).

— **Червень-грудень 1941 р.** — діяльність на території України 2,5 тис. партизанських загонів і диверсійних груп.

— **З кінця 1942 року** — набуття партизанським рухом в УРСР масового характеру.

#### **Поняття:**

**Радянський партизанський рух** — партизанський рух проти німецьких окупантів та їх союзників на теренах України у 1941-1944 рр., підпорядкований органам ВКП(б) та НКВС.

— Зміцнення зв'язків між керівним центром та окремими загонами (забезпечення партизанів зброєю, продовольством, медикаментами з центру).

— Узгодження дій партизанів з операціями Червоної армії.

— **Червень-жовтень 1943 р.** — карпатський рейд С. Ковпака (з Путивля через Волинь у Карпати) з метою перешкоджання експлуатації нафтопромислів та зміцнення політичного впливу радянської влади в Західній Україні.

— **1943 р.** - рейди загонів радянських партизанів: М. Наумова (на півдні України), Н. Мельника та О. Федорова (Правобережжя й Волинь) та інших.

— Загальна кількість партизан на території України: 1941- 1943 рр. — від 5 до 30 тис. бійців, 1944 р. — від 30 до 50 тис. бійців.

#### **Створення Українського штабу партизанського руху.**

**30 травня 1942 р.** — створення постановою Ставки Верховного Головнокомандування СРСР Українського штабу партизанського руху (УШПР).

— Підпорядкування УШПР Центральному штабу партизанського руху, а в оперативному плані — Військовій раді Південно-Західного напрямку.

— Начальник УШПР — заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. Строкач, його заступник — секретар ЦК КП(б)У М. Співак.

— **З середини березня 1943 р.** — оперативне підпорядкування УШПР ДКО СРСР,

— Надання після звільнення України Українським штабом партизанського руху допомоги партизанам Польщі, Чехословаччини, Угорщини та Румунії.

— **23 грудня 1945 р.** — розформування УШПР.

#### **«Рейкова війна».**

**1943 р.** — розгортання рейкової війни.

#### **Поняття:**

**«Рейкова війна»** — операція радянських партизанів у тилу німецьких військ на території Росії, Білорусії та частини України з метою одночасного масового зруйнування залізничного полотна та станційних споруд.

— Ініціатор — **П. Пономаренко.**



— Охоплена площа — близько 1000 км уздовж фронту й 750 км углиб окупованої території.

— Участь в операції близько 100 тис. бійців

— Руйнування комунікацій; підбив 25 тис. рейок, багатьох мостів і станційних споруд, що значно утруднило перегрупування військ противника в період вирішальних битв на Курській дузі.

— Пуск українськими партизанами протягом 1943 р. під укіс 3688 поїздів (у 15 разів більше, ніж у 1942 р.).

### **Проголошення у Львові Акта відновлення Української держави і реакція Німеччини.**

**1940 р.** — розкол оунівського руху на ОУН-М на чолі з А. Мельником та ОУН-Б на чолі з С. Бандерою; члени ОУН не зійшлися в поглядах на методи досягнення мети — створення незалежної України: бандерівці робили ставку на власні сили й активні методи боротьби, а мельниківці покладали великі надії на Німеччину.

— Спроба оунівців налагодити співробітництво з німецькою окупаційною адміністрацією.

— **30 червня 1941 р.** — скликання у Львові керівниками ОУН-Б Українських національних зборів, які ухвалили **Акт відновлення Української держави.**

— Благословення митрополита А. Шептицького з цієї нагоди.

— Формування національного уряду на чолі з Я. Стецьком (невдовзі був розігнаний німцями).

— **7 липня 1941 р.** — спроба мельниківців налагодити співробітництво з німецькою окупаційною адміністрацією: лист А. Мельника до А. Гітлера з проханням дозволити створити власний уряд, відповіді на який не було отримано.

— **5-9 липня 1941 р.** — арешт гестапівцями С. Бандери, Я. Стецька, а також близько 300 членів ОУН, із яких 15 було розстріляно.

— У відповідь на акції гітлерівців відмова батальйонів «Роланд» і «Нахтігаль» виконувати німецькі накази (розпуск німцями цих підрозділів та арешт їх офіцерів).

— **Вересень 1941 р.** — перехід націоналістів у підпілля.

### **Утворення Української повстанської армії.**

— Розростання національного підпілля.

— **Червень-липень 1941 р.** — створення з ініціативи ОУН Української народної революційної армії (УНРА), яка налічувала близько 4 тис. осіб; перехід згодом під тиском німців більшості бійців УНРА до відділів Народної міліції.

— **Серпень 1941 р.** — організація Т. Бульбою - Боровцем загонів «Поліської Січі», які діяли на території Полісся й Волині.

— **14 жовтня 1942 р.** — створення **Української повстанської армії (УПА)** шляхом об'єднання дрібних загонів оунівців, які діяли на Волині та Поліссі.

### **Поняття:**

**Українська повстанська армія (УПА)** — військово-політичне формування, що діяло в Україні в 1942-1950-х рр.; у ході війни вела боротьбу проти німців, проти польської Армії Крайової та проти радянської влади.

— **Весна 1943 р.** — розгортання масового повстанського руху на Західній Україні: організація повстанських загонів ОУН-М, які незабаром були приєднані до УПА; приєднання до УПА загонів «Поліської Січі».

### **Форми боротьби:**

- створення органів місцевого самоврядування;
- участь в організації й діяльності українських органів друку, культурно-освітніх закладів, через які поширювалися самостійницькі настрої;
- формування підпільних, партизанських і регулярних військових структур.

Командир УПА - **Р. Шухевич.**

Перетворення УПА на серйозну військову силу (на 1944 р. вона налічувала 60-90 тис. бійців).

### **Боротьба УПА з радянськими партизанами, Армією Крайовою та німецькою окупаційною адміністрацією.**

### **Противники УПА:**

- радянські партизанські загони; підрозділи Червоної армії;
- Армія Крайова;
- німецькі окупаційні війська та їх союзники.

### **Діяльність:**

— Вбачання в радянських партизанах ворогів ідеї незалежної України; прагнення ОУН витіснити партизанські загони та розвідувально-диверсійні групи, підконтрольні Москві, з району своєї дислокації.

— Спроба верховного командування УПА налагодити контакти з радянськими партизанами: звернення у жовтні 1943 р. до радянських партизанів із закликом приєднатися до спільної боротьби пригнічених народів за створення незалежних держав, а не за відновлення СРСР.

— Розгортання у відповідь антиоунівської пропагандистської кампанії.

— Конфлікт із польською адміністрацією, який вилився у взаємні «етнічні чистки».

— Виникнення після окупації Польщі радянськими та німецькими військами Армії Крайової (АК), що поставила собі за мету відновлення Великої Польщі в її довоєнних кордонах.

— Підписання угоди про співпрацю між польським урядом у вигнанні та урядом СРСР, що мала велике значення для радянських партизанів С. Ковпака, які могли використовувати польські села як плацдарм; проведення спільних військових акцій Армії Крайової та радянських партизанів проти УПА (першим великим зіткненням між об'єднаними польсько-радянськими та українськими націоналістичними військами став бій під селом Бутейки в квітні 1943 р.).

— Трагедія Волині.

— Розгортання УПА систематичних бойових дій проти німецької армії.

— Розгром німецьких таборів для військовополонених, теракти проти гітлерівського командування.

— Диверсії на німецьких комунікаціях.

— Розгром німецьких господарств «лігеншафтів».

— Визволення значної території Полісся, Волині, Галичини, створення тут української адміністрації («українських республік»).

— Спроби німців знищити УПА масовими акціями (найвідоміша з них — наступ генерала фон дем Баха).

— **Липень 1944 р.** — проведення установчих зборів представників політичних сил, метою яких було проголошення самостійної України та обрання Української головної визвольної ради (УГВР) — вищого керівного органу національно-визвольної боротьби українського народу та Генерального секретаріату, який очолив Р. Шухевич.

7. Визрівання корінного зламу в ході війни.

#### **Вплив Сталінградської битви на перебіг воєнних дій.**

**19 листопада 1942 р. - 2 лютого 1943 р.** Сталінградська битва, яка поклала початок корінному зламу у війні на користь СРСР.

#### **Періоди Сталінградської битви:**

— **23 серпня — 18 листопада 1942 р.** — наступ німецьких військ (план «Блау»);

— **19 листопада 1942 р. — 2 лютого 1943 р.** — контрнаступ радянських військ (операція «Уран»),

#### **Результати та наслідки:**

— початок Червоною армією нового великого наступу проти німців та їх союзників у межиріччі Дону й Сіверського Дінця, який завершився в березні битвою за Харків;

— втрата нацистською Німеччиною великої кількості військової техніки, запасів палива, а також престижу серед своїх союзників; німецькій військовій промисловості було важко задовольняти зростаючі потреби фронту;

— втрати Німеччини під час радянського контрнаступу (після 19 листопада 1942 р.): близько 2000 танків і штурмових гармат, близько 3000 винищувачів, бомбардувальників і транспортних літаків, більш ніж 10 000 гармат і мінометів — проти 4341 танків і 2769 літаків, втрачених радянською стороною;

— початок визволення території УРСР.

#### **Наступальні дії Червоної армії.**

— **Грудень 1942 р.** — початок вигнання гітлерівців з території України.

— **8 грудня 1942 р.** — звільнення першого населеного пункту УРСР — с.Півнівки Ворошиловградської області (в ході Сталінградської битви).

— **Середина лютого 1943 р.** — наступ військ Південно-Західного фронту в напрямку Дніпропетровська та Запоріжжя.

— **16 лютого 1942 р.** — перше визволення Харкова.

— **19 лютого 1943 р.** — контрнаступ німецько-фашистських військ із району Краснограда та Красноармійська Харківської області.

— **15 березня 1942 р.** — повторне захоплення Харкова німцями.

— **Квітень-липень 1942 р.** — відносне затишшя на фронті, спричинене підготовкою до нових військових операцій.

#### **Курська битва.**

**5 липня — 23 серпня 1943 р.** Курська битва одна з ключових битв Другої світової війни.

#### **Періоди битви:**

— **5-23 липня 1943 р.** — Курська оборонна операція;

— **12 липня — 18 серпня 1943 р.** — Орловська наступальна операція: операція «Кутузов», що мала на меті розгром орловського угруповання супротивника;

— **3-23 серпня 1943 р.** — Белгородсько-Харківська наступальна операція: радянські сухопутні війська, підтримані з повітря ударами сил 2-ї і 17-ї Повітряних армій, а також авіацією дальньої дії, до 23 серпня 1943 року відкинули супротивника на захід на 140-150 км, звільнили Орел, Белгород і Харків.

#### **Результати та наслідки:**

— втрати вермахт: 30 дивізій, зокрема 7 танкових, понад 500 тис. солдатів та офіцерів, 1,5 тис. танків, більш як 3,7 тис. літаків, 3 тис. гармат;

— втрати радянських військ (перевищили німецькі): 863 тис. осіб, близько 6 тис. танків;

— зміна співвідношення сил на фронті на користь Червоної армії, що забезпечило їй сприятливі умови для розгортання загального стратегічного наступу.

#### **Воєнні дії в Донбасі й на Лівобережній Україні.**

**11 березня 1943 р.** — наказ німецького командування про будівництво «східного валу» по річках Дніпро та Молочна.

#### **Поняття:**

**Східний вал** — німецький оборонний рубіж, міцна лінія фортифікації для вповільнення наступу Червоної армії, при будівництві якої особлива увага приділялася природним перешкодам, з яких найважливішими були великі річки, зокрема Дніпро.

— **Осінь 1943 р.** — надання радянським керівництвом першочергового значення розгрому німців на Лівобережжі Дніпра і в Донбасі, виходу до Дніпра й захопленню плацдарму на його правому березі.

— **2 вересня 1943 р.** — визволення Сум радянськими військами.

— **8 вересня 1943 р.** — звільнення Сталіне (Донецьк).

— **21 вересня 1943 р.** — визволення Чернігова.

— **21-22 вересня 1943 р.** — вихід Червоної армії до Дніпра в районі Прип'яті.

— **23 вересня 1943 р.** — звільнення Полтави.

— **Кінець вересня 1943 р.** — визволення радянськими військами Донбасу і вихід на рубіж Новомосковськ — Запоріжжя — р. Молочна; створення плацдармів на південь і північ від Києва.

— **14 жовтня 1943 р.** — звільнення Запоріжжя.

— **25 жовтня 1943 р.** — визволення Дніпропетровська і Дніпродзержинська.

#### **Визволення Києва.**

— **29 вересня 1943 р.** — завдання Ставки Верховного головнокомандування перед Воронізьким (1-м Українським) фронтом і його командуючим генералом М. Ватутіним — зосередити зусилля на київському напрямку.

— **Вересень-листопад 1943 р.** — битва за Дніпро — серія операцій з форсування Дніпра; великі людські жертви.

— **3 листопада 1943 р.** — несподіваний для німців наступ радянських військ на Лютізькому плацдармі на півночі від Києва.

**6 листопада 1943 р.** — визволення Києва.

**У результаті:** за чотиримісячну кампанію Червоної армії проти вермахту вся Лівобережна Україна була відвойована у німецьких сил, радянські війська захопили декілька плацдармів на правому березі Дніпра та повернули собі Київ; під час битви за Київ німці втратили 124 тис. осіб, Червона армія — 417 тис.

осіб, за форсування Дніпра 2438 солдатів і офіцерів Червоної армії отримали звання Героя Радянського Союзу.

8. Україна на завершальному етапі війни.

### **Звільнення Правобережжя і Півдня України.**

**1944 р.** основне завдання остаточно витіснення німецьких військ із території СРСР, повний розгром Німеччини та її союзників.

— **Січень 1944 р.** — Житомирсько-Бердичівська та Кіровоградська операції, в наслідок яких утворилася значна виступаюча ділянка фронту німецьких військ у районі Корсунь-Шевченківського.

— **24 січня — 29 лютого 1944 р.** — Корсунь-Шевченківська операція, в результаті якої в кільці оточення було вбито 41 200 і взято в полон понад 15 тис. солдатів і офіцерів вермахту, знищено 430 літаків, 155 танків, 376 гармат, 59 самохідних гармат, 269 мінометів, 900 кулеметів; на зовнішньому фронті оточення ворог втратив 27 тис. солдатів і офіцерів убитими й пораненими. Було знищено 329 літаків, 827 танків, 1 638 автомашин, 446 гармат; великі втрати Червоної армії; близько 100 воїнів удостоєно звання Героя Радянського Союзу.

— **27 січня — 11 лютого 1944 р.** Рівенсько - Луцька операція: успішний наступ, у результаті якого були звільнені міста Луцьк, Рівне та Шепетівка, війська правого крила фронту вийшли на рубіж Луцьк — Млинів, що забезпечило вигідні умови для дальшого наступу; в ході операції значну роль відіграла підтримка великих партизанських з'єднань, які діяли під керівництвом УШПР.

— **30 січня — 22 лютого 1944 р.** Нікопольсько-Криворізька операція: наступ радянських військ в умовах бездоріжжя, викликаного раптовою відлигою і дощами; прорив укріпленої оборони противника на північному сході від Кривого Рогу і на півночі від Нікополя; 5 лютого — оволодіння важливим залізничним вузлом Апостолове, 8 лютого — містом Нікополь; до 16 лютого радянські війська вийшли на річку Інгулець, а 22 лютого оволоділи значним промисловим центром України — містом Кривий Ріг.

— **4 березня - 17 квітня 1944 р.** Проскурово - Чернівецька операція: наступальна операція радянських військ, проведена з метою розгрому основних сил німецької групи армій «Південь» на Правобережній Україні.

— **5 березня - 17 квітня 1944 р.** Умансько - Батошинська операція: наступальні дії військ 2-го Українського фронту, метою яких було відвоювання у німецьких військ південно-західних областей України; унаслідок операції радянські війська оволоділи значними територіями Правобережної України та Молдавії і вийшли в північно-східні райони Румунії.

— **6 -18 березня 1944 р.** Березнегувато - Снігурівська операція: наступальна операція військ 3-го Українського фронту на півдні Правобережної України; наступ на Миколаївсько-Одеському напрямку з метою розгрому противника між річками Інгулець та Південний Буг; опинившись у районі Березнегувате - Снігурівка під загрозою оточення, гітлерівці залишили значну частину бойової техніки і прорвалися за Південний Буг у напрямку Миколаєва.

— **27-28 березня 1944 р.** Одеська операція, в результаті проведення якої радянські війська звільнили Одесу і вийшли на Чорноморське узбережжя, що

створило сприятливі умови для розгрому кримського угруповання ворога й визволення півострова.

— **8 квітня -12 травня 1944 р.** Кримська операція: наступальна операція радянських військ у результаті якої був повністю визволений Кримський півострів; радянський флот став панувати у Чорному морі.

#### **Військові операції в західних областях. Цілковите визволення території України.**

— **13-29 липня 1944 р.** Львівсько-Сандомирська операція: стратегічна наступальна операція Червоної армії проти об'єднаних німецько-угорських військ, метою якої було захоплення Західної України та Південної Польщі; в ході операції група німецьких армій «Північна Україна» понесла значні втрати і пізніше була реорганізована.

— **20-29 серпня 1944 р.** Яссько-Кишинівська операція: стратегічна наступальна операція південного крила радянських військ, у результаті якої були розгромлені основні сили групи армій «Південь», виведена з війни Румунія, були звільнені Молдавська РСР та Ізмаїльська область УРСР.

— **9 вересня до 28 жовтня 1944 р.** Карпатсько - Ужгородська операція, у ході якої війська 4-го Українського фронту завдали серйозної поразки німецькій 1-й танковій армії, повністю розгромили угорську 1-шу армію й завершили визволення УРСР в її довоєнних кордонах; було звільнено частину Словаччини та створено передумови для розвитку наступу на війська противника на будапештському напрямку.

**28 жовтня 1944 р.** визволення радянськими військами Закарпатської України; цілковите визволення території України.

#### **Відбудова залізниць і промислового потенціалу України під час війни.**

— **Серпень 1943 р.** постанова Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) «Про невідкладні заходи з відбудови господарства в районах, визволених від німецької окупації».

— Ухвалення ДКО низки постанов, які передбачали конкретні заходи щодо відбудови основних галузей промисловості України, зокрема вугільної, залізничної, металургійної, а також найбільших машинобудівних заводів, Дніпрогесу та інших підприємств.

— Виділення урядом для відбудови промисловості України понад 18 млрд. крб., що становило 24 % від загальної суми, наданої урядом СРСР на відновлення радянських територій.

— **1945 р.** Україна дала 18 % загальносоюзного виробництва чавуну і 11,2 % сталі.

— Відбудова до **травня 1945 р.** і введення в дію близько 3 тис. великих промислових підприємств України.

— Ремонтвання під час війни 20 тис. км залізниць і 615 залізничних мостів.

— Відновлення найголовніших ліній зв'язку.

#### **Внесок українських громадян у перемогу над ворогом у тилкових регіонах СРСР.**

— Основним гаслом працівників тилу було «Все для фронту! Все для перемоги!».

— Організація роботи евакуйованих підприємств у тилу.

— Збільшення випуску воєнної продукції.

— Організація соціалістичних змагань (боротьба бригад за звання фронтових).

— Самовіддана праця жінок, підлітків, старих людей.

— Героїчна праця трудівників села, які забезпечували Червону армію продовольством.

### **Депортація кримських татар, вірменів і греків із Криму.**

— **18 травня 1944 р.** примусове виселення кримськотатарського населення з Кримської АРСР, проведене НКВС.

#### **Поняття:**

**Депортація** — вигнання, висилка з постійного місця проживання або з держави окремих осіб чи народів.

— Офіційна причина депортації співпраця деяких кримських татар із нацистською Німеччиною під час Другої світової війни.

— Виселення в Середню Азію 238,5 тис. осіб кримськотатарської національності, 86 % яких становили жінки і діти.

— Ліквідація Кримської АРСР і перетворення її на область.

— Депортація з Криму грецького, вірменського, а згодом і болгарського населення.

— Скорочення кількості населення Криму з 1196 до 351 тис. осіб.

**1989 р.** визнання Верховною Радою СРСР депортацій 1944 р. незаконною і злочинною.

## **9. Внесок громадян України в розгром ворога. Українці в Червоній армії.**

### **Вагомий внесок народу України у перемогу СРСР у Великій**

#### **Вітчизняній війні:**

- 7 млн. українців служили у лавах Червоної армії (кожен другий із них загинув на фронті, кожен другий із тих, хто залишився живим, став на все життя інвалідом);
- з 11 633 Героїв Радянського Союзу було 2 072 українця;
- з 115 двічі Героїв Радянського Союзу 32 були українцями та уродженцями України;
- з 7 млн. нагород Радянського Союзу, вручених його громадянам, українці отримали 2,5 млн. орденів і медалей;
- український народ дав збройним силам СРСР понад 300 полководців і воєначальників;
- 8 фронтів, що діяли в період війни, очолювали маршали та генерали — українці за походженням: **Й. Апанасенко, М. Кирпонос, С. Тимошенко, А.Єременко, І. Черняхівський, Р. Малиновський, Ф. Костенко, Я. Черевиченко.**

#### **Матеріальні й людські втрати українців у Другій світовій війні.**

Загальні демографічні втрати України за час Другої світової війни становили близько 14,5 млн. осіб: 2,5 млн. загиблих у боях, 5,5 млн. знищених військовополонених і цивільних осіб, а також депортовані, мобілізовані, емігранти та втрати в природному прирості.

10 млн. жителів України залишилося без даху над головою, які змушені були мешкати в непристосованих приміщеннях і землянках.

#### **Повна розруха промисловості та с/г.**

Знищено під час війни: 16 150 підприємств, 27 910 колгоспів, 872 радгоспів і 1300 МТС.

Матеріальні збитки в Україні досягли майже 286 млрд. крб. (42 % від загальних збитків, завданих СРСР).

Зруйновано 714 міст і селищ, 28 тис. сіл, 16,5 тис. промислових підприємств.

10. Берлінська (Потсдамська) конференція глав урядів СРСР, США і Великої Британії.

**17 липня -2 серпня 1945 р. Берлінська (Потсдамська) конференція** лідерів трьох держав антигітлерівської коаліції: Й. Сталіна (СРСР), Г. Трумена (США), У. Черчилля, згодом — К. Еттли (Велика Британія).

— Підтвердження рішень Ялтинської конференції.

— Вирішення питання про демілітаризацію й демократизацію Німеччини.

— Установлення розмірів і джерел репарацій Німеччини.

— Створення Міжнародного військового трибуналу для суду над головними військовими злочинцями.

— Передача СРСР міста Кенігсберг з прилеглими територіями.

— Установлення кордонів Польщі.

#### **Вирішення питання про Закарпатську Україну.**

— **Жовтень 1944 р.** — звільнення Закарпаття радянськими військами та виникнення питання про його подальшу долю.

— **21 листопада 1944 р.** — ухвалення першим з'їздом народних комітетів Закарпатської України Маніфесту про возз'єднання Закарпаття з УРСР.

— **29 червня 1945 р.** — підписання договору між СРСР та чехословацьким урядом про злиття Закарпатської України з Радянською Україною.

**У результаті:** після закінчення війни вперше за багато століть фактично всі українські землі були об'єднані у складі УРСР.

11. Завершальний етап Другої світової війни.

**Квітень-травень 1945 р.** Берлінська операція, в результаті якої було завершено розгром гітлерівської Німеччини.

**2 травня 1945 р.** капітуляція Берлінського гарнізону. У ніч із 8 на 9 травня 1945 р. підписання у Карлсхорсті (біля Берліна) представниками поваленої Німеччини з одного боку і військовими керівниками СРСР, США, Великобританії та Франції з другого Акта про беззастережну капітуляцію німецьких військ.

Завершення воєнних дій у Європі перемогою сил антигітлерівської коаліції.

**6 та 9 серпня 1945 р.** атомне бомбардування США японських міст Хіросіма та Нагасакі (загинуло близько 500 тис. осіб).

**9 серпня 1945 р.** вступ СРСР у війну з Японією.

**2 вересня 1945 р.** капітуляція Японії; завершення Другої світової війни.

12. Україна в першому повоєнному десятилітті ( 1945 -1955 рр.).

**Міжнародне становище після закінчення Другої світової війни. Початок «холодної війни».**

**Нова розстановка сил на міжнародній арені:**

• Німеччина, Італія та Японія вибули з числа великих держав;



- Велика Британія і Франція були значно послаблені;
- США перетворилися на наддержаву.

Перетворення СРСР та США із союзників на противників у суперництві за світове лідерство; розкол світу і створення «соціалістичного табору» та «капіталістичного оточення».

Початок «холодної війни».

### **Поняття:**

**«Холодна війна»** — глобальна геополітична, економічна та ідеологічна конфронтація між СРСР і його союзниками з одного боку і США та Західною Європою і їх союзниками з іншого, що тривала з середини 1940-х до початку 1990-х рр.

### **Складові «холодної війни».**

Формування військово-політичних блоків:

- **1949 р.** — створення з ініціативи США НАТО (Північноатлантичного альянсу);
  - **1955 р.** — створення з ініціативи СРСР ОВД — Організації Варшавського договору.
- Мілітаризація економіки, гонка озброєнь.  
 — Заснування військових баз по всьому світі.  
 — Боротьба за вплив у країнах «третього світу».

### **Створення і характер діяльності Міністерства закордонних справ УРСР.**

- Прийняття керівництвом СРСР на завершальному етапі війни рішення про відновлення зовнішньополітичного представництва УРСР.
- Ставлення Й. Сталіна до рішення про зовнішньополітичне представництво України як до суто пропагандистської акції.
- **1944 р.** — створення Наркомату закордонних справ (НКЗС) на чолі з **О.Корнійчуком**, який спробував реалізувати рішення вищого радянського керівництва, зокрема негайно встановити дипломатичні відносини України з Великою Британією, Польщею, Чехо - Словаччиною і Румунією.
- Заміщення на посаді народного комісара зовнішніх справ УРСР ініціативного О. Корнійчука Д. Мануїльським.
- НКЗС УРСР не надано права самостійно встановлювати дипломатичні зв'язки з іншими країнами; відсутність українських посольств у зарубіжних країнах.
- Погодження українськими дипломатами своєї позиції з установами відповідних зовнішньополітичних служб Наркомату, а пізніше Міністерства закордонних справ СРСР.
- Вирішення питань про вступ України в міжнародні відносини союзним центром.
- **1946 р.** участь УРСР у роботі Паризької мирної конференції з питань розробки й підписання договорів із колишніми союзниками Німеччини; підпис української делегації під мирними договорами з Болгарією, Італією, Румунією, Угорщиною, Фінляндією.
- Позитивні наслідки виходу України на міжнародну арену, підтримання серед населення України державницьких настроїв.

## **Участь України в діяльності ООН та інших міжнародних організацій.**

**1945 р.** включення України до складу 47 країн-засновників ООН разом із Білоруссю та СРСР; участь української делегації в розробці та прийнятті статуту ООН.

### **Поняття:**

**Організація Об'єднаних Націй (ООН)** — міжнародна організація, декларованою метою діяльності якої є підтримання і зміцнення миру й міжнародної безпеки та розвиток співробітництва між державами світу.

— **1946 р.** обрання УРСР до складу Економічної і Соціальної Рад терміном на 1 рік.

— **1947 р.** УРСР, стала членом Економічної комісії ООН у Європі.

— **1948-1949 рр.** Україна непостійний член Ради Безпеки ООН.

### **Вступ України у перше післявоєнне десятиліття до складу:**

- Всесвітньої організації охорони здоров'я;
- Міжнародного союзу електрозв'язку;
- Всесвітньої метеорологічної організації;
- Всесвітнього поштового союзу;
- ЮНЕСКО — організації ООН з питань освіти, науки та культури.

**У результаті:** до 1950 р. Україна стала членом 20 міжнародних організацій, а в наступні п'ять років увійшла до складу ще 16 організацій.

### **Економічні й культурні зв'язки України.**

— Участь України у розширенні економічних і культурних зв'язків із країнами, що традиційно називалися соціалістичними.

— Поставка УРСР країнам — членам РЕВ (Ради Економічної Взаємодопомоги) промислового обладнання, металопрокату, вугілля, чавуну, залізної руди.

— Надання Україною технічної допомоги східноєвропейським країнам у спорудженні сотень н/г об'єктів.

— Направлення в УРСР країнами «соціалістичного табору» різноманітного технічного устаткування, виробів хімічної та електротехнічної промисловості, товарів народного споживання, с/г продукції.

— Взаємообмін фахівцями для участі в пусконаладжувальних роботах, підвищенні кваліфікації.

— Розвиток співробітництва у сфері с/г.

— Зміцнення зв'язків науковців: Інститут електрозварювання ім. Є. О. Патона АН УРСР став своєрідною школою нових методів електрозварювання для вчених багатьох країн Центральної та Східної Європи; співробітництво між ученими інших академічних інститутів — кібернетики, проблем матеріалознавства, надтвердих матеріалів та ін.

— Співробітництво УРСР з країнами Східної і Центральної Європи в галузі культури (обмін студентами та викладачами; обмін мистецькими силами: виїзд на гастролі музичних і хорових колективів, народних ансамблів, провідних артистів; взаємне знайомство з літературними надбаннями одне одного).

### **Реалізація Україною і Польщею угоди про обмін населенням.**

— **9 вересня 1944 р.** укладення між урядом УРСР і Польським комітетом національного визволення Люблінської угоди, згідно з якою частина українських земель (Холмщина, Лемківщина, Надсяння, частина Підляшшя) з населенням майже 800 тис. українців передавалася Польщі (у такий спосіб

сталінське керівництво намагалося підтримати прорадянський польський уряд та поліпшити ставлення польського населення до радянської влади, яке було виразно негативним після подій 1939 р.).

— **16 серпня 1945 р.** — укладення договору про радянсько-польський кордон, який установлювався по «лінії Керзона» з відхиленням на схід (тобто на користь Польщі) на 5-8 км, а в окремих районах навіть на 17-30 км.

— **1951 р.** — завершення процесу українсько-польських територіальних домовленостей, коли на прохання Польщі відбувся обмін прикордонними ділянками (до Львівської області відійшли землі в районі м. Кристинополя, а до Польщі — територія довкола м. Нижні Устрики Дрогобицького району).

### **Масштабні переселення українських поляків і польських українців протягом 1944-1946 рр.**

Супроводження нового розмежування кордонів масовим насильством щодо мирного населення. Здійснення у повоєнний період масштабних переселень українських поляків і польських українців:

<b>I етап</b> (вересень 1944 — серпень 1945 рр.).	<b>«Добровільне переселення»:</b> — Початок роботи переселенських комісій, створених з представників УРСР та Польщі, які проводили агітацію за переселення. — Небажання місцевих жителів залишати обжиті місця та зароблене важкою працею майно; острах перед колективізацією та сталінськими репресіями. — Переважання серед переселенців тих, чиї господарства були знищені війною, малозаможних та тих, хто зазнав чи побоювався репресивних дій з боку підпільних польських формувань. — Переселення в Україну із Закарпаття до 1 березня 1945 р. лише 81 тис. осіб.
<b>II етап</b> (вересень 1945 — серпень 1946рр.).	<b>«Насильницька депортація»:</b> — Фактичне припинення добровільного переселення. — Початок процесу нелегального повернення українців, які відчували важку руку сталінського режиму, на старі місця проживання. — Розгортання польською стороною відкритого терору проти українців: спалення українських сіл, вбивства їхніх жителів. — Осінь 1945 р. — клопотання головного уповноваженого уряду УРСР у справах евакуації перед польським урядом про «надання військової допомоги в прискоренні масової депортації населення». — Наказ трьом польським дивізіям примусово відселити українське населення з 50-кілометрової прикордонної смуги на територію УРСР. — Примусове відселення українців уразі відмови від переселення углиб Польщі, за ріку Сян. — Супроводження процесу депортації вбивствами, пограбуваннями, мародерством. — Переселення в УРСР з Польщі 482 тис. осіб — 96,8 % українського населення Закарпаття.

**1944-1946 рр.** депортація з Галичини, Волині та Рівненщини до Польщі майже 1 млн. осіб. Розселення значної частини українців із Польщі у зрусіфікованих південних та східних областях з метою недопущення можливих проявів «буржуазного націоналізму». Жорсткі санкції з боку польської влади проти тих українців, які залишилися на теренах Польщі й не бажали переїжджати до України.

13. Грошова реформа. Ліквідація карткової системи.

- **14 грудня 1947 р.** — постанова Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) про проведення грошової реформи з одночасною ліквідацією карткової системи забезпечення продовольчими і промисловими товарами.
- Перетворення розподільників на магазини, де населення могло купувати товари за власним бажанням, а точніше — відповідно до наявних у нього грошових знаків.
- Яскраво виражений конфіскаційний характер грошової реформи 1947 р.: розв'язання державою своїх проблем (зокрема проблеми інфляції воєнного часу) за рахунок населення.
- Обмін нових рублів у співвідношенні 1:10; знецінення всіх заощаджень, що перебували на руках у населення; ті, хто тримав свої заощадження в ощадних касах, теж втрачали, але набагато менше.
- Обмін вкладів у сумі до 3 тис. руб. здійснювався у співвідношенні 1:1; вкладів, що не перевищували 10 тис. руб., — у співвідношенні 1:3.
- Одночасне здійснення конверсії всіх викуплених населенням облігацій державних позик (за винятком позики 1947 р.), але у співвідношенні 1:3.
- Супроводження грошової реформи вилученням значної кількості грошей і скороченням купівельної спроможності населення, що створювало умови для зниження цін на товари (у 1948 р. державні роздрібні ціни були на 17 % нижчими за дореформені).
- Поступове зростання товарообороту.
- Реалізація заходів з налагодження торгівлі, громадського харчування, побутового обслуговування.

#### **Становище в західних областях:**

- Відновлення радянської влади в західних областях України після закінчення війни.
- **Грудень 1945 р.** — створення при ЦК КП(б)У спеціального відділу з питань західних областей.
- Продовження політики радянзації.
- Формування за короткий час радянського, партійного, господарського і карально-репресивного апаратів, які контролювали усі сфери життя західних українців.
- Недовіра більшовицького центру до місцевих керівних кадрів.
- Направлення зі східних регіонів України на постійну роботу фахівців, партійних функціонерів.
- Депортація західноукраїнського населення до віддалених районів СРСР.

#### **Індустріалізація: масштаби і результати.**

#### **Націоналізація промисловості та транспорту. Проведення індустріалізації:**

- відбудова, реконструкція й удосконалення традиційних галузей — нафтогазової та лісозаготівельної;
- розвиток нових галузей — машинобудівної, металообробної, приладобудівної та ін.;
- перевезення до Західної України з різних районів СРСР та з Німеччини обладнання, технологічних ліній і навіть цілих підприємств;
- великі капіталовкладення та швидкі темпи розвитку промисловості;

- повільний розвиток харчової та легкої промисловості.

**У результаті:** 1949 р. в західних областях України діяло 2 500 великих і середніх промислових підприємств; кількість робітників за роки повоєнної п'ятирічки збільшилася у 7 разів, а валова продукція промисловості зросла у 10 разів.

### **Колективізація сільського господарства.**

- Конфіскація великих маєтків, передача конфіскованих земель безземельним та малоземельним селянам.
- Проведення суцільної примусової колективізації.
- Організація політвідділів на МТС.
- Застосування примусових методів — шантаж, залякування, а також нехтування місцевою специфікою.
- Зростання незадоволення селянства політикою примусової колективізації, антинародною податковою політикою та командними методами хлібозаготівель.

**У результаті:** на середину 1950 р. число колгоспів на Західній Україні досягло 7 200 (ще наприкінці 1945 р. колгоспів налічувалося лише 145), у яких було об'єднано 1,5 млн. селянських дворів, або 93 % від їх загальної кількості.

14. Становище України після смерті І. Сталіна.

### **Прихід до влади М. Хрущова.**

- **5 березня 1953 р.** — смерть Й. Сталіна.
- Утомленість суспільства й партійного керівництва від жорстокості сталінського режиму; необхідність змін.
- Тимчасове «колективне керівництво» — розподіл найвищих посад між найближчими соратниками Й. Сталіна:
  - **Г. Маленков** — Голова Ради Міністрів СРСР;
  - **М. Хрущов** — Перший Секретар ЦК КПРС;
  - **Л. Берія** — Голова Міністерства внутрішніх справ і держбезпеки.
- Нетривалість такого компромісу через недовіру колишніх соратників один одному; пошук слушної нагоди позбутися конкурентів:
  - **26 червня 1953 р.** — арешт Л. Берії за звинуваченням у шпигунстві й підготовці державного перевороту та його таємна страта; згодом арешт і страта міністра внутрішніх справ УРСР П. Мешика та його заступника;
  - **червень 1953 р.** — звільнення з посади першого секретаря ЦК КП(б) У Л. Мельникова, обрання на його місце — О. Кириченка (вперше українець за походженням обійняв таку високу посаду);

**1955 р.** звільнення Г. Маленкова з посади Голови Ради Міністрів СРСР та обрання М. Булганіна. Перемога у боротьбі за владу в Кремлі М. Хрущова, що стала можливою, зокрема, і завдяки підтримці українського керівництва.

### **Лібералізація політики Кремля щодо України та її причини.**

- Початок десталінізації.
- Створення комісій щодо перегляду справ засуджених у 1934-1953 рр.
- Початок реабілітації невинно засуджених.

### **Поняття:**

**Десталінізація** — процес ліквідації наслідків сталінізації, що почався після смерті Й. Сталіна.

**Реабілітація** — виправдання, поновлення доброго імені чи репутації несправедливо обвинуваченої, обмовленої або засудженої особи.

— Ліквідація позасудових органів, воєнних трибуналів, військ МВС (1953 р.), скасування надзвичайних законів і постанов, спрямованих на боротьбу з «ворогами народу».

— Чистка органів держбезпеки і значне скорочення числа їх співробітників.

— **1955 р.** — введення в УРСР прокурорського нагляду за дотриманням законності.

— Припинення ідеологічних кампаній проти інтелігенції, виявив націоналізму.

— Уповільнення процесу русифікації.

— Зростання ролі українського чинника в різних сферах суспільного життя (висування місцевих кадрів на керівні посади в регіонах, поява вихідців з України в найближчому оточенні М. Хрущова).

— Розширення прав республік (в Україні з союзного на республіканське підпорядкування переведено декілька тисяч підприємств та організацій).

— Процеси лібералізації суспільства 1953-1964 рр. отримали назву «**відлига**».

#### **Поняття:**

**«Відлига»** — неофіційна назва періоду історії СРСР, що розпочався після смерті Й. Сталіна (друга половина 1950-х — початок 1960-х рр.), характерними рисами якого був певний відхід від жорсткої сталінської тоталітарної системи, спроби її реформування в напрямку лібералізації, відносна демократизація, гуманізація політичного та громадського життя.

#### **Передача УРСР Кримської області.**

— Тісний зв'язок Криму з Україною протягом усієї його історії.

— Перетворення Кримської Автономної Республіки в Кримську область РРФСР після виселення з території півострова кримських татар, німців, греків, болгар та вірменів.

— Параліч господарського життя Криму внаслідок масових депортацій.

— Переселення в гірські та степові райони Криму жителів з території Російської Федерації; таємне повернення частини переселенців.

— **19 лютого 1954 р.** — указ Президії Верховної Ради СРСР на честь 300-річчя возз'єднання України з Росією «Про передачу Кримської області зі складу РРФСР до складу УРСР», «враховуючи спільність економіки, територіальну близькість і тісні господарські зв'язки між Кримською областю й УРСР».

— Покладання на Україну частини моральної відповідальності за виселення з півострова кримськотатарського населення.

— Перекладання на бюджет УРСР питань, пов'язаних із відновленням господарського та культурного життя Криму.

#### 15. Україна в умовах десталінізації 1956 – 1964рр.

##### **Міжнародне становище «Холодна війна»:**

— Участь СРСР у «холодній війні».

— Створення в Радянському Союзі в середині 1950-х рр. міжконтинентальних балістичних ракет.

— Закінчення епохи «невразливості території США».

— Розвиток стратегічного підводного флоту і стратегічної бомбардувальної авіації.

### **Спроби радянського керівництва налагодити діалог із країнами Заходу.**

— **27 липня 1953 р.** — підписання перемир'я в Кореї.

— **1954 р.** — принципово важлива заява Г. М. Маленкова про неможливість ядерної війни, тому що вона означала б загибель для всього людства.

— **26 січня 1955 р.** — підписання протоколу про дострокове повернення Фінляндії військово-морської бази в Порккала - Удд; майже одночасно Фінляндія продовжила договір про дружбу з СРСР і всіляко підкреслювала свій нейтралітет на міжнародній арені.

— **25 січня 1955 р.** — ухвалення Президією Верховної Ради СРСР в односторонньому порядку Указу про припинення стану війни з Німеччиною.

— **15 травня 1955 р.** — підписання у Відні делегаціями СРСР, Великобританії, США та Франції Державного договору з Австрією про припинення стану війни і постійний нейтралітет Австрії; виведення радянських військ з Австрії.

— **19-23 липня 1955 р.** — зустріч «великої четвірки» (США, СРСР, Великобританія, Франція) у Женеві; початок процесу виходу соціалістичного табору з ізоляції.

### **Економічні зв'язки України з країнами РЕВ і країнами «третього світу».**

— Близько 1/3 всієї зовнішньої торгівлі УРСР (включаючи й торгівлю з рештою республік СРСР) припадало на країни РЕВ поза СРСР.

— **1965 р.** — експорт України до країн РЕВ (здебільшого до НДР, Чехословаччини й Польщі) перевищував імпорт на 42,5 %.

— Україна — головний ринок збуту країн РЕВ до СРСР.

— Участь українських підприємств у торговельних зв'язках СРСР із 30 країнами Азії, Африки, Латинської Америки.

### **Міжнародні зв'язки України.**

— Надання Україною технічної допомоги в будівництві промислових і н/г об'єктів за кордоном, надання кваліфікованих технічних кадрів.

— **3 1953 р.** — щорічне внесення Україною понад 500 тис. доларів у фонд ООН для країн, що розвивалися.

— **50-ті — початок 60-х рр. XX ст.** — участь УРСР у виборних органах ООН була мінімальною.

— Основний зміст діяльності України на міжнародній арені — боротьба за мир і безпеку народів, мирне співіснування держав із різним суспільним ладом.

— **Жовтень 1957 р.** — заява на XII сесії Генеральної Асамблеї ООН голови української делегації Л. Паламарчука про необхідність радикального розв'язання проблеми роззброєння, повної заборони атомної та водневої зброї, припинення її виробництва, істотного скорочення збройних сил і військових бюджетів з метою послаблення міжнародної напруженості.

16. XX з'їзд КПРС — початок офіційної десталінізації.

Процеси лібералізації суспільства в СРСР 1953-1964 рр. отримали назву «відлига». Добу «відлиги» в СРСР пов'язують з діяльністю **М. Хрущова**.

**14-25 лютого 1956 р. XX з'їзд КПРС**, на якому М. Хрущов виступив із закритою доповіддю «Про культ особи **Й. Сталіна та його наслідки**» такого змісту:

- критика сталінської політики як хибної та злочинної за організацію масових репресій, депортацію народів під час війни, використання незаконних методів слідства;
- критика особи, а не системи, яка її породила (причинами появи культури Й.Сталіна називали його риси характеру, гостру боротьбу з капіталістичним оточенням);
- початком злочинної політики визначався 1934 р., тобто не ставилися під сумнів методи проведення колективізації, голодомор 1932-1933 рр.;
- небажання правлячої верхівки розділити відповідальність за вчинені злочини; незмінність партійних засад.

— **30 червня 1956 р.** постанова ЦК КПРС «Про подолання культу особи та його наслідків».

— Початок офіційної десталінізації.

— Створення комісії щодо перегляду справ засуджених у 1934-1953 рр.

— Початок реабілітації невинно засуджених.

— Ліквідація позасудових органів, воєнних трибуналів військ МВС, відміна надзвичайних законів і постанов, спрямованих на боротьбу з «ворогами народу».

— Чистка органів держбезпеки і значне скорочення їх кількості.

— Припинення ідеологічних кампаній проти інтелігенції, націоналізму.

— Уповільнення процесу русифікації.

— Зростання ролі українського чинника в різних сферах суспільного життя (висування місцевих кадрів на керівні посади в регіонах, поява вихідців з України в найближчому оточенні М. Хрущова).

— Розширення прав республік (в Україні з союзного до республіканського підпорядкування переведено декілька тисяч підприємств та організацій).

**У результаті:** всю свою м'якість і непослідовність, критика культу особи справила величезний вплив на всі сторони життя суспільства й, головне, розтопила страх у душах людей; вони знову вчилися чинити опір неправді, несправедливості, насиллю; тоталітаризму було нанесено удар, від якого він уже ніколи не зміг отямитися.

### **Розформування ГУТАБу.**

— **27 березня 1953 р.** — указ Президії Верховної Ради СРСР про амністію, за яким протягом наступних трьох місяців вийшла на свободу майже половина ув'язнених таборів (приблизно 1,2 млн. осіб з 2,5 млн.).

— **Березень 1959 р.** — реорганізація Тюремного відділу та включення до системи Головного управління місць ув'язнення МВС СРСР.

— Розформування ГУТАБу відповідно до наказу МВС СРСР № 020 від 25 січня 1960 р. згідно з Постановою Ради Міністрів СРСР № 44-16 від 13 січня 1960 р. й у зв'язку з Указом Президії Верховної Ради СРСР від 13 січня 1960 р. «Про скасування МВС СРСР».

### **Третя програма КПРС.**

— Поєднання у свідомості М. Хрущова і партійно-державного керівництва спрощеного марксизму і конкретний державний досвід; неспроможність піддати критичному аналізу пройденого країною шляху, водночас намагання теоретично обґрунтувати її подальший розвиток.



**17 жовтня - 31 жовтня 1961 р.** XXII з'їзд КПРС, на якому було прийнято третю програму КПРС — програму побудови комунізму, у зв'язку з цим передбачалося протягом найближчих 20 років вирішення радянським народом під керівництвом партії ряду задач:

- створення матеріально-технічної бази комунізму;
- перетворення соціалістичних суспільних відносин в комуністичні;
- підвищення матеріального добробуту народу;
- виховання «нової людини, що гармонійно поєднує в собі духовне багатство, моральну чистоту і фізичну досконалість».

#### **Ліквідація антихрущовської опозиції в Кремлі.**

Тимчасове «колективне керівництво» — розподіл найвищих посад між найближчими соратниками Сталіна:

- **Г. Маленков** — Голова Ради Міністрів СРСР;
- **М. Хрущов** — Перший Секретар ЦК КПРС;
- **Л. Берія** — Голова Міністерства внутрішніх справ і держбезпеки.

— Нетривалість такого компромісу: колишні соратники не довіряли один одному, боялися та шукали слушної нагоди позбутися конкурентів.

— **26 червня 1953 р.** — арешт Л. Берії за звинуваченням у шпигунстві й підготовці державного перевороту та його таємна страта.

#### **Центр і українське керівництво.**

— **Червень 1953 р.** — звільнення з посади першого секретаря ЦК КП(б)У Л.Мельникова, обрання — О. Кириченка (вперше українець за походженням обійняв таку високу посаду).

— **1953 р.** — арешт і страта міністра внутрішніх справ УРСР П. Мешика разом з першим заступником Л. Берії Б. Кобуловим.

— Посилення впливу української номенклатури в СРСР (у новообраному складі ЦК КПУ питома вага українців зросла зі 62 % до 72 %, усі 8 членів Політбюро були українцями).

— Призначення вихідців із України на найвищі посади у Москві — в ЦК КПРС, в союзному уряді, серед військових, в органах державної безпеки.

#### **Наростання опору десталінізації.**

— **Червень 1957 р.** — виступ групи колишніх активних учасників сталінської політики (**Г. Маленков, В. Молотов, Л. Каганович, К. Ворошилов, М.Булганін** та ін.) проти підриву «керівної ролі партії»; постановка питання на засіданні Президії ЦК КПРС про відставку М. Хрущова про зміщення М. Хрущова.

— Важлива роль у протиборстві, що тривало 4 дні, керівників силових структур — **Г. Жукова** (армія) та **І. Серова** (КДБ).

— **22-29 червня 1957 р.** — засудження Пленумом, що відбувся, після тривалих і гострих дискусій засудив діяльність опозиціонерів (згодом вони були зміщені з високих державних посад).

— Послідовна підтримка керівництвом України у цьому протистоянні М.Хрущова.

— Здійснення М. Хрущовим для остаточного зміцнення свого становища низки кадрових перестановок:

- **Листопад 1957 р.** — звільнення **Г. Жукова** від обов'язків міністра оборони (М. Хрущов в особі Г.Жукова й армії серйозну загрозу монополії партійної

диктатури); призначення на цю посаду уродженця України маршала Р.Малиновського.

• **Грудень 1957 р.** — переведення до Москви на посаду секретаря КПРС О.Кириченка; призначення першим секретарем ЦК КПУ М. Підгорного.

— **Березень 1958 р.** — усунення М. Хрущовим з посади Голови Ради Міністрів СРСР М. Булганіна; цю посаду обійняв М. Хрущов, одночасно за лишаючись першим секретарем ЦК КПРС.

— **1960 р.** — заміщення на посаді голови Президії Верховної Ради СРСР замість 79-річного К. Ворошилова Л. Брежнєвим.

**У результаті:** М. Хрущов зосередив у своїх руках майже всю владу в державі.

17. Державний переворот 1964 р.

**Початок 1960-х рр.** зростання невдоволення політикою М. Хрущова серед різних верств населення у зв'язку з ростом цін, замороження зарплатні, дефіцитом товарів, наступом на особисте господарство селян, формуванням нового «культу особи». Хвиля робітничих виступів у Краматорську, Черкасах, Харкові, Києві; найбільші виступи: 1962 р. — у Донецьку, Жданові (тепер — Маріуполь) та Новочеркаську (тут 7-тис. демонстрацію розстріляли війська), 1963 р. — у Кривому Розі. Невдоволення партійним керівництвом, «волюнтаризмом» М. Хрущова, скороченням партійного апарату та втратою привілеїв, поглибленням демократичних процесів.

**Поняття:**

**Волюнтаризм** — соціально-політична діяльність, що характеризується ігноруванням об'єктивних законів історичного розвитку, суб'єктивними бажаннями, рішеннями окремих осіб (чи груп осіб).

— **Літо 1963 р.** — відкликання М. Хрущовим із Києва до Москви М.Підгорного; призначення останнього на посаду секретаря ЦК КПРС.

— **1963 р.** — обрання першим секретарем ЦК КПУ П. Шелеста.

— Приєднання М. Підгорного та П. Шелеста, які своєю політичною кар'єрою цілковито завдячували М. Хрущову, до учасників змови, що готувалася керівництвом КДБ та ще одним хрущовським висуванцем Л. Брежнєвим.

— **12 жовтня 1964 р.** — офіційна постановка питання членами Президії ЦК КПРС питання про свою недовіру М. Хрущову, скориставшись відсутністю першого секретаря, який перебував на відпочинку.

— **14 жовтня 1964 р.** — звільнення пленумом ЦК КПРС М. Хрущова з усіх посад «у зв'язку з похилим віком і погіршенням стану здоров'я»; обрання першим секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєва, а Головою Ради Міністрів СРСР **О.Косигіна.**

**У результаті:** жовтневий Пленум ЦК КПРС (1964 р.) ознаменував собою початок нового етапу радянської історії; до влади в державі й партії приходять представники так званого «третього покоління» радянських керівників; кар'єра цих людей була тісно пов'язана зі сталінською кривавою кадровою революцією кінця 30-х рр., коли формувався новий керівний апарат замість попереднього, жорстоко знищеного в 1937 році.

18. Спроби економічних реформ.

**Особливості економічної політики в добу «відлиги».**

**50-ті рр. XX ст. Україна мала значний економічний потенціал:**

- перетворення республіки на один із центрів машинобудування;
  - висунення на перший план металургії, електромашинобудування.
- Технічне відставання промисловості України, як і всього СРСР, у більшості галузей; повільне впровадження новітніх досягнень науки і техніки.
- **Кінець 50-х рр.** — уповільнення розвитку промисловості.
- Курс на здійснення реформ.

**Мета реформ:**

- виведення промисловості і с/г з кризи;
  - розширення прав республік і місцевих органів влади в економічних питаннях;
  - розширення прав трудових колективів з метою зацікавлення їх у результатах праці;
  - прискорення науково-технічного прогресу;
  - скорочення розриву в економічному розвитку з західними країнами;
  - сприяння поліпшенню кооперації та поділу праці в межах економічного регіону.
- **1956 р.** — розробка на XX з'їзді КПРС програми створення єдиного н/г комплексу, який мав охопити всі ланки суспільного виробництва, розподілу й обміну в межах усієї країни.

**Складові цієї економічної програми:**

- безупинний технічний прогрес;
  - швидке зростання продуктивності праці;
  - подальший розвиток усіх галузей промисловості;
  - підвищення матеріального і культурного рівня життя народу.
- **1959-1965 рр.** — семирічний план розвитку СРСР; в Україні головними ділянками семирічки мали стати:
- збільшення видобутку залізних руд, початок видобутку урану, титану й нікелю;
  - значне збільшення продукції спеціальних сталей для ракетної, реактивної й електронної техніки;
  - освоєння близько 2 000 нових видів машин, приладів та інструментів;
  - значне збільшення видобутку нафти й газу;
  - велике збільшення продукції зерна, зокрема кукурудзи;
  - житлове і комунальне будівництво.

**У результаті:** передбачалося забезпечити вирішення головного економічного завдання СРСР у стислі строки наздогнати й випередити економічно найрозвинутіші країни світу.

**Участь України в освоєнні цілинних і перелогових земель.**

- Перша половина 50-х рр. — здійснення державою політики екстенсивного розвитку с/г.
- Введення в господарський обіг нових земель шляхом освоєння перелогових земель Сибіру, Алтаю, Поволжя, Ставропілля, Казахстану.
- Пропаганда освоєння цілинних та перелогових земель у газетах, журналах, на телебаченні та радіомовленні.

— **Лютий-березень 1954 р.** — початок освоєння цілих земель направлення з України до Казахстану та Сибіру значної кількості людських і матеріальних ресурсів.

— Спроба децентралізації управління промисловістю та будівництвом шляхом створення раднаргоспів та ліквідації низки галузевих міністерств.

### **Поняття:**

**Раднаргоспи (Ради народного господарства)**— територіальні органи управління, створені в 1957 р. замість галузевих міністерств, які помітно поліпшили керування економікою регіонів, але призвели до розриву зв'язків між окремими галузями.

— **1957 р.** — створення в УРСР 11 територіальних рад н/г (раднаргоспів), серед яких найбільшими були Київська, Харківська та Львівська ради н/г, що склалися з декількох областей).

— **1960 р.** — формування додатково 3-х нових раднаргоспів — Кримського, Полтавського й Черкаського.

— Об'єднання у раднаргоспи 2,8 тис. підприємств України, що виробляли переважну більшість промислової продукції республіки.

<b>Наслідки створення раднаргоспів</b>	
<b>Позитивні</b>	<b>Негативні</b>
— Розширення господарчих прав на місцях; — наближення управління до виробництва; — скорочення управлінського апарату.	— Ускладнення зв'язків між підприємствами окремих раднаргоспів, так зване «місництво»; — незацікавленість у комплексному розвитку всієї галузі.

— Збереження старих важелів адміністративно-командної системи, реформа не була підкріплена введенням госпрозрахунку та наданням самостійності підприємствам, що призвело до повернення старої централізованої схеми управління:

• **1960 р.** — створення Української ради н/г та зменшення кількості українських раднаргоспів до 7.

• **1963 р.** — заснування Вищої ради н/г СРСР та низки державних комітетів з окремих галузей промисловості.

### **Політика М. Хрущова в галузі промисловості.**

— Виникнення питання модернізації, структурної перебудови традиційних галузей промисловості УРСР — металургії, вуглевидобування, важкого машинобудування.

— Нарощування виробництва чорних металів; будівництво нових доменних печей і мартенів.

— **1955 р.** — вихід на проектну потужність Каховської ГЕС, спорудження Кременчуцької, Дніпродзержинської та Київської гідроелектростанцій.

— Приділення радянським керівництвом із середини 50-х років значної уваги розвитку машинобудування, нових засобів автоматизації.

— Поява нової галузі промисловості — легкового автомобілебудування (Запоріжжя).

— Значні успіхи в галузі авіабудування: налагодження випуску нових типів пасажирських і транспортних літаків високого класу.

— Впровадження здобутків науково-технічної революції (НТР) у виробництво:

**Поняття:**

**Науково-технічна революція (НТР)** — процес якісного перетворення продуктивних сил на основі досягнень науки і техніки.

- Створення Державного комітету Ради Міністрів СРСР у справах нової техніки.
- Заснування Всесоюзного товариства винахідників і раціоналізаторів; відкриття в УРСР 5 тис. організацій цього товариства.
- Впровадження перших кібернетичних машин.
- Досягнення у галузі космонавтики: **1957 р.** запуск першого штучного супутника Землі; **1961 р.** політ Ю. Гагаріна в космос (велику роль у забезпеченні цих успіхів відіграла Україна, зокрема її машинобудування та приладобудування).
- Використання атомної енергії в мирних цілях.
- Заміна паровозів тепловозами й електровозами, пароплавів — теплоходами, використання нових машин та технологій.
- Повільні темпи НТР; перекіс у бік оборонної галузі, недостатні асигнування на науку, відсутність конкурентної боротьби виробників на ринку.

— Збільшення обсягів випуску товарів народного вжитку (за роки семирічки в УРСР було споруджено понад 300 нових і реконструйовано 400 підприємств легкої та харчової промисловості), внаслідок чого зріс добробут народу, але при цьому зберігався значний перекіс у бік важкої промисловості, недостатня кількість і низька якість споживчих товарів.

**У результаті:** з одного боку, підвищення продуктивності праці на 42 % й 65 % загального приросту промислової продукції УРСР у 1959-1965 рр., а з іншого — помітне відставання від країн із ринковою економікою.

**Курс на хімізацію господарства.**

**Поняття:**

**Хімізація** — система внесення органічних і мінеральних добрив.

— **1963 р.** — рішення пленуму ЦК КПРС, які помітно вплинули на прискорення темпів хімізації с/г.

— Відведення значного місця хімізації с/г на лютневому пленумі ЦК КПРС 1964 р.

— Асигнування значних коштів на будівництво об'єктів мінеральних добрив: протягом 1960-х рр. близько 13 % загальних капітальних вкладень у хімічну промисловість пішло на розвиток азотних, фосфатних та калійних добрив.

**Підприємства воєнно-промислового комплексу.**

— Формування в Україні потужного військово-промислового комплексу (ВПК), основу якого становило керівництво армії і оборонні підприємства.

**Поняття:**

**Військово-промисловий комплекс (ВПК)** — сукупність взаємопов'язаних та взаємозалежних промислових підприємств, науково-дослідних центрів, підрозділів збройних сил та державних установ і організацій, які забезпечують військові потреби держави, виготовляють озброєння і все необхідне для їхнього виробництва.

— Нарощування потужностей підприємств ВПК у зв'язку з участю СРСР у «холодній війні».

— Створення нових підприємств із можливістю переведення на військове виробництво.

Україна один із найважливіших виробників зброї та різноманітних видів військової техніки. Виконання замовлень військовиків кращими підприємствами, де концентрувалися найкваліфікованіші робітники, інженерно-технічні працівники, вчені, туди йшла найбільш якісна сировина і матеріали.

### **Нові тенденції в розвитку с/г.**

**Вересень 1953 р.** пленум ЦК КПРС, який констатував кризовий стан с/г та започаткував низку реформ у аграрному секторі:

- збільшення капіталовкладень у с/г;
- забезпечення кадрами МТС;
- списання заборгованості колгоспів;
- збільшення заготівельно-закупівельних цін на с/г продукцію;
- заохочення особистого підсобного господарства (зменшення податків, їх тверда сума та відповідність розмірам господарства);

— **1953-1964 рр.** — приділення великої уваги розвитку аграрного сектора (відбулося 14 пленумів ЦК КПУ з питань с/г); до 1958 р. приріст продукції с/г в УРСР становив 7 % щорічно.

— Новий наступ на особисті присадибні господарства, спричинений впровадженням у життя ідеї про стирання різниці між містом і селом та будівництвом так званих агроміст:

- **1956 р.** — встановлення високого податку за утримання худоби в міській місцевості, обмеження власників худоби у пасовищах і заготівлі кормів;
- **1959 р.** — заборона утримувати худобу в містах і робітничих селищах, встановлення ліміту на утримання живності на селі; зменшення продажу продуктів тваринництва, підвищення цін на них.

**«Кукурудзяна кампанія»** — спроба вирішити проблему з кормами, збільшивши обсяги виробництва; зменшення посівів пшениці та інших цінних культур в Україні.

— Надпрограма у тваринництві (за 3-4 роки наздогнати США у виробництві м'яса, молока та масла на душу населення); завищені плани здачі продукції тваринництва, зменшення поголів'я худоби.

### **Кампанія укрупнення колгоспів.**

— **1957-1960 рр.** — проведення нової кампанія по укрупненню колгоспів, у результаті якої посівні площі одного колгоспу збільшувалися в три рази.

— Скорочення кількості колгоспів до 9,5 тис.

— Поширення кампанія по перетворенню колгоспів на радгоспи.

— Створення замість сіл «агроміст» із населенням 5 тис. жителів (перше таке «агромісто» було створено в Київській області); супроводження цієї кампанії ліквідацією неперспективних сіл (швидка відмова від ідеї «агроміст», продовження кампанії з ліквідації неперспективних сіл у наступні десятиліття).

### **Реорганізація МТС.**

**1958 р.** реорганізація МТС: перетворення МТС на ремонтно - технічні станції з обслуговування колгоспної техніки шляхом примусового викупу колгоспами старої техніки МТС за завищеними цінами. Перетворення слушної ідеї про можливість для колгоспів вільно розпоряджатися власною технікою на

їх чергове обкрадання (надзвичайно високі ціни на техніку, відсутність достатніх коштів у господарствах для викупу останньої, втрата кваліфікованих кадрів, які працювали в МТС і не хотіли працювати в колгоспах).

**У результаті:** зросли борги колгоспів державі, кваліфіковані механізатори, шофери не бажали переїздити з міста до села; відсутність у більшості колгоспів умов для зберігання і кваліфікованого утримання техніки.

### **Економічні дискусії.**

— **1961 р.** — поява в періодиці статей, що започаткували економічну дискусію 60-х років.

— Формування суспільної думки про необхідність здійснення глибоких економічних перетворень.

— Зосередження основної уваги економічної дискусії на проблемах недосконалої системи планування та оцінки діяльності підприємств за «валовими» показниками.

— **1963 р.** — пропозиція ученим-економістом Харківського університету О. Ліbermanом у листі до М. Хрущова взяти на озброєння принципів матеріальної зацікавленості, госпрозрахунку та товарно-грошових відносин.

— Ігнорування урядом та більшістю економістів раціональних думок ученого.

### **Соціальна політика.**

**1956 р.** скасування Верховною Радою СРСР кримінальної відповідальності робітників і службовців за самовільне залишення підприємств.

Відновлення права працівників на звільнення з роботи за власним бажанням; необхідно було тільки попередити про це адміністрацію за два тижні.

Перегляд тарифної системи оплати праці, що забезпечило її відчутне підвищення.

— Скорочення робочого тижня (протягом 1958-1960 рр. відбулося переведення всіх робітників і службовців на семигодинний робочий день; для працівників, зайнятих на підземних роботах, та деяких інших категорій встановлювався шестигодинний робочий день).

**1961 р.** — грошова реформа, внаслідок якої:

- вартість карбованця збільшувалась у 10 разів;
- в обіг були випущені нові банкноти;
- зросли ціни на товари.

### **Перехід на грошову оплату праці колгоспників.**

— Помітні зрушення в оплаті праці колгоспників:

- запровадження помісячного, подекуди — поквартального грошового та натурального авансування (замість оплати один раз на рік);
- стабілізація видачі продукції на трудодні;
- зростання грошової оплати більше ніж у 4 рази.

### **Ліквідація державних позик.**

**1957 р.** ліквідація практики державних позик, які забирали майже 10 % заробітків трудящих і були прихованою формою додаткового оподаткування населення; проте виплата державного боргу населенню за придбані облігації відкладалася на 20 років.

## **Пенсійна реформа.**

**1956 р.** закон «Про державні пенсії», який встановлював порядок призначення і виплати пенсій; право на пенсію за віком мали:

- чоловіки, які досягали 60 років і їхній трудовий стаж становив не менше 25 років;
- жінки, які досягали 55 років і мали 20 років трудового стажу.

**1956 р.** збільшення розміру пенсій.

## **Послаблення паспортного режиму в містах внаслідок прискореної урбанізації.**

**60-ті рр.** видача паспортів селянам, які отримали можливість вільно пересуватись у межах держави, виїжджати на навчання чи на роботу до міст.

## **Масштаби житлового будівництва.**

— Прискорена урбанізація.

— Високі темпи розвитку житлового будівництва:

- **1951-1958 рр.** будівництво у республіці 2 млн. квартир площею 85,7 кв. м.;
- **1958-1965 рр.** введення в експлуатацію 60 млн. кв. м житла.

— Будівництво переважно малогабаритних помешкань, так званих «хрущовок».

— Впровадження нових будівельних матеріалів, зокрема залізобетону.

— Безкоштовне отримання житла.

**У результаті:** в соціально-економічному житті суспільства відбулися важливі позитивні зрушення, але неспроможність М. Хрущова та його оточення вийти за межі існуючої системи породжували непродумані, суперечливі, волюнтаристські заходи, які зводили нанівець усі реформи.

19. Зародження опозиційного руху.

### **Поняття:**

**Дисидентство**— це опозиційний рух проти панівного державного ладу, протистояння офіційній ідеології та політиці.

### **Причини виникнення дисидентського руху:**

— Поліпшення внутрішньополітичного клімату за часів «відлиги», що призвело до нової хвилі національно-визвольної боротьби.

— Антикомуністичні виступи в країнах Східної Європи (в Угорщині, Польщі, Чехословаччині).

— Активний правозахисний рух, спричинений прийняттям Декларації прав людини (1948 р.).

— Монопольна влада партійно-радянської бюрократичної верхівки.

— Постійні утиски та обмеження національного та культурно-духовного життя.

— Політика русифікації.

### **Форми боротьби дисидентів:**

— Протести, звернення на адресу керівників країни, «відкриті листи» до ООН («відкритий лист» до ООН українських політв'язнів мордовських концтаборів, у якому узагальнювалися головні вимоги українського дисидентства, висловлювався рішучий протест проти дискримінації українства).

— Поширення нелегальної літератури (так званий «самвидав»).

— Створення дисидентських організацій.

### **Особливості дисидентського руху в Україні:**

— Національно-демократичне забарвлення.



— Мирні, ненасильницькі форми боротьби.

— Дисидентство — загальноукраїнське явище, поширене в усіх регіонах України.

— Охоплення дисидентським рухом різних соціальних прошарків населення — інтелігенції (письменники, журналісти, вчителі, юристи), студентства, робітництва.

— Чітко визначені організаційні форми (гуртки, спілки, об'єднання, комітети).

Діяльність дисидентської організації УРСС	
Визначення поняття	Українська робітничо-селянська спілка (УРСС) — перша підпільна організація партійного типу в Україні повоєнного періоду, що вдалася до ненасильницьких, правових методів здобуття незалежності.
Роки існування	1959-1961 рр.
Лідери	Л. Лук'яненко, І. Кандиба.
Мета	— Ненасильницька боротьба за громадські права в Україні, за національні та культурні права, за економічні права. — Незалежна Україна з радянським ладом і соціалістичною економікою.

### Політична та ідеологічна реакція в першій половині 60-х рр.

**25 грудня 1958 р.** схвалення закону СРСР «Про кримінальну відповідальність за державні злочини»; збереження в новій редакції Кримінального кодексу УРСР статті 62 «антирадянська агітація та пропаганда». «Викриття» КДБ 46 антирадянських груп із числа молоді та інтелігенції, які налічували 245 учасників. **Травень 1961 р.** — судовий процес у Львові над Українською робітничо-селянською спілкою (УРСС), та засудження її членів до різних строків ув'язнення.

— Проведення аналогічних процесів у Рівному, Тернополі, Чернівцях, Києві та ін.

— Відповідь на арешти дисидентів — стаття Івана Дзюби «**Інтернаціоналізм чи русифікація**» (1965 р.), в якій автор проаналізував основні причини, що обумовили акції протесту української інтелігенції, засудив політику ігнорування громадських прав українського народу, піддав критиці національну політику КПУ.

### Шістдесятники в літературі і мистецтві.

— Реабілітація українських поетів та письменників **О. Олеса, Т. Вороного, В.Еллана-Блакитного, Г. Косинки, В. Чумака, О. Досвітнього** та ін.

— Виступ на захист української мови письменників **М. Рильського, М.Бажана, С. Крижанівського** та ін.

— Пожвавлення літературного життя (поштовхом стала стаття **О.Довженка** «Мистецтво живопису і сучасність» (1955 р.).

— Поява нових творів **В. Сосюри** «Розстріляне безсмертя» та «Мазепа» (не надруковані), **Л. Первомайського** «Дикий мед», **Г.Тютюнника** «Вир», **М.Стельмаха** «Кров людська — не водиця», «Хліб і сіль», **О.Гончара** «Тронка» та ін.

— Виникнення плеяди молодих літераторів (**В. Симоненко, Л.Костенко, М.Руденко, Д. Павличко, М. Вінграновський, Ю. Мушкетик, І. Драч** та ін.); діяльність шістдесятників.

## **Поняття:**

**Шістдесятники** — покоління молодих літераторів та митців 60-х років, учасників руху за оновлення радянського суспільства, які протестували проти заідеологізованості в зображенні дійсності, боролися за відродження рідної мови, піднесення національної самосвідомості й людської гідності.

**1960 р.** створення Клубу творчої молоді у Києві першого осередку «шістдесятників» на чолі з Лесем Танюком (його учасники **І. Драч, М.Вінграновський, І. Світличний, А. Горська** та ін.), який займався пропагуванням українських народних традицій, організацією різних мистецьких гуртків, пошуком місць масових поховань жертв.

— Збагачення музичного мистецтва новими творами **С. Людкевича, А. Кос-Анатольського, братів Гергія та Платона Майбород, А. Штогаренка** та ін.

— Плідна праця композиторів-піснярів **О. Білаша, А. Філіпченка, І. Шамо.**

— Пошук нових форм творчості українськими художниками (**М. Божій, М.Дерегус, В. Касіян, Т. Яблонська, В. Зарецький**). Нові ідеї у творчості українських скульпторів: спорудження пам'ятника Великому Кобзареві в Москві (**М. Грисюк, Ю. Сінкевич, А. Фуженко**), відкриття пам'ятника І.Франку у Львові (**В. Борисенко, Е. Мисько** та ін.).

— Зростання інтересу до театрального мистецтва (плідна робота режисерів **Г. Юри, М. Крушельницького, В. Скляренка** та ін.; талановита гра акторів **А. Бучми, В. Добровольського, Ю. Лаврова, Н. Ужвій**).

Створення нових кінофільмів (роботи **О. Довженка** «Антарктида», «Зачарована Десна», «Поема про море», **С. Параджанова** «Перший хлопець», «Українська рапсодія», **В. Денисенка** «Сон» та ін.).

## **Парадокси «відлиги».**

Найбільший парадокс «відлиги» супроводження процесу реабілітації жертв сталінських репресій новими політичними репресіями.

— **Січень 1959 р.** — заява М. Хрущова на XXI з'їзді КПРС про те, що в СРСР немає фактів притягнення до судової відповідальності за політичні злочини, що не відповідало дійсності.

— **1954-1959 рр.** — притягнення до судової відповідальності в Україні близько 3,5 тис. осіб; продовження репресій.

— **1961 р.** — нова хвиля засудження злочинів Й. Сталіна, винесення його мумії з мавзолею, при цьому в Україні було репресовано групу львівських юристів, які збиралися агітувати за конституційний вихід України зі складу РС (відповідні статті Конституцій СРСР та УРСР давали таке право); звинувачення членів групи (**Л. Лук'яненко, І. Кандиби, С. Віруна** та ін.) у «зраді Батьківщини» і засудження їх на максимальні терміни ув'язнення.

— **1961 р.** — «викриття» КДБ у Львові підпільної організації «Український національний центр», керівника якої розстріляли, іншим учасникам дали величезні терміни ув'язнення.

## **Посилення контролю держави за діяльністю церкви.**

— **Середина 1950-х - середина 1960-х рр.** - нове посилення антирелігійної кампанії.

— Посилення атеїстичної пропаганди.

— Створення атеїстичних музеїв і планетаріїв.

— Відкриття кафедр наукового атеїзму у вузах.

— **1962 р.** — законодавче обмеження відкриття церков та молитовних будинків.

**(Якщо 1954 р. в Україні було закрито 64 церкви, то в 1962 р. їхня кількість досягла 1144).**

— Державні податки на релігійні громади, які сягали 80 %.

— Бюрократизація діяльності церковних установ.

### **Зміни в повсякденному житті.**

— Поява недорогих кафе зі стандартними назвами «Вітерець», «Хвилинка», «Посмішка» та ін.

— Проникнення західної культури через кінофестивалі, виставки.

— Поява «стиляг» та звинувачення їх у низькопоклонстві перед Заходом.

### **Поняття:**

**Стиляги** — молодіжна субкультура в СРСР, що отримала широке поширення у великих радянських містах з кінця 1940-х — на початку 1960-х рр., що мала як еталон переважно американський спосіб життя; стильг відрізняла навмисна аполітичність, певний цинізм у судженнях, негативне (або байдуже) ставлення до деяких норм радянської моралі; стильги виділялися яскравим одягом, визначеною манерою розмови (особливий сленг); їм був властивий підвищений інтерес до музики і танців із-за кордону.

— Входження в моду косметики.

— Проникнення інновацій у село (їх привозили сюди студенти під час канікул або односельчани, які працювали в містах).

— Масова купівля мешканцями села велосипедів і мотоциклів.

— Поширення та доступність радіол та магнітофонів.

20. Україна в період загострення кризи радянської системи.

### **Економічні відносини з країнами західної Європи, Азії та Африки:**

— Розширення та поглиблення економічних та культурних зв'язків УРСР з різними країнами світу виключно у рамках міжнародних відносин СРСР.

— Слабкість економічних зв'язків підприємств УРСР з країнами Західної Європи, у зв'язку з тим, що там наша продукція не мала попиту.

— Надання Україною допомоги в будівництві національної економіки багатьом країнам Азії та Африки; участь українських підприємств у кожному третьому проекті, який здійснював СРСР у країнах Азії та Африки, зокрема :

- Поставка 88 підприємствами УРСР обладнання та матеріалів для Бхілайського металургійного комбінату (Індія).

- Участь України в будівництві Асуанської греблі висотної в Об'єднаній Арабській Республіці (нині Арабська Республіка Єгипет).

- Участь у будівництві політехнічного інституту у Гвінеї.

### **Україна в ООН і світових спеціалізованих організаціях.**

— Підтримка делегацією УРСР в ООН радянських пропозицій про загальне і повне роззброєння; у числі перших УРСР поставила підпис під Московським договором (1963 р.) про заборону ядерних випробувань в атмосфері, космосі і під водою.

— Підтримка УРСР схваленої за ініціативи РС сесією Генеральної Асамблеї ООН резолюції про незастосування сили в міжнародних відносинах і заборону навічного застосування ядерної зброї; договорів СРСР, Польщі та НДР з ФРН;

чотиристоронньої угоди по Західному Берліну; підписаного СРСР і США документа «Основи взаємин між СРСР та США» (1972 р.); Паризької хартії про припинення війни і відновлення миру у В'єтнамі, договору про запобігання ядерної війни (1973 р.).

— Спрямування дипломатичних кроків України в ООН у відносинах із країнами третього світу на підтримку політики радянського керівництва, яке боролось з американською адміністрацією за сфери впливу, що не сприяло досягненню стабільності у світі.

— Виступ українських представників у різних організаціях ООН, на сесіях Генеральної Асамблеї проти расової дискримінації та політики неоколоніалізму, за соціальний прогрес країн, що розвиваються; схвалення делегаціями та представниками УРСР в ООН Декларації про надання незалежності колоніальним країнам; висунення вимоги до колоніальних держав щодо виконання рішень про надання свободи і права на самовизначення народів усіх колоніальних володінь; виступ за ліквідацію всіх видів расової дискримінації.

— Засудження вторгнення на Кубу, чилійської реакції, що повалила народно-демократичний уряд; засудження збройної інтервенції США до В'єтнаму, Камбоджі, Лаосу; домагання припинення агресії в Заїрі, Анголі і на Близькому Сході.

— **1970 р.** призначення УРСР членом Спеціального комітету ООН проти апартеїду.

— **1976 р.** УРСР член Комітету з прав людини.

— **1983-1985 рр.** обрання республіки членом Комісії з прав людини (ЕКОСОС).

— Значний вклад України як члена ЮНЕСКО у розвиток міжнародних зв'язків у галузі освіти, науки і культури.

### **Співробітництво в рамках РЕВ.**

Припадання найбільшого обсягу зовнішньоекономічних проектів СРСР на соціалістичні країни. **60-ті рр. ХХ ст.** розгортання активної діяльності Ради економічної взаємодопомоги РЕВ.

#### **Поняття:**

**Рада Економічної Взаємодопомоги (РЕВ)** — міждержавна організація соціалістичних країн, створена у 1949 р. для економічної інтеграції та взаємодопомоги, створена на противагу Європейському Союзу.

— Питома вага УРСР в торгівельному обігу із соціалістичними країнами (23-25%).

— Співпраця УРСР з соціалістичними країнами в рамках РЕВ УРСР:

- постачання до країн РЕВ через Україну експортними газопроводами та нафтопроводом «Дружба» природного газу та нафти;
- взаємовигідна торгівля: надходження з України до країн РЕВ через систему загальносоюзних зовнішньо-торгівельних зв'язків вугілля, залізної руди, чавуну, сталі, електроенергії; постачання зарубіжними соціалістичними країнами в Україну прокатних станів, шахтного устаткування, верстатів, морських суден, автобусів, електровозів;
- обмін технічною документацією, науковими спеціалістами;
- **1976 р.** участь України у спорудженні 320 промислових об'єктів за кордоном;

• відкриття у Києві у зв'язку з розширенням економічних, політичних і культурних зв'язків генеральних консульств Польщі, Чехословаччини, Румунії, Угорщини, Югославії, а в Одесі — консульств Болгарії та Куби.

— **1960 р.** активна діяльність добровільної громадської організації — Товариства дружби і культурних зв'язків з українцями за кордоном разом з раніше створеним Українським товариством дружби і культурних зв'язків із зарубіжними країнами.

### **Кризовий стан у країнах «соціалістичної співдружності» та його вплив на українське суспільство.**

— Наростання економічної і політико-ідеологічної кризи в соціалістичних країнах, яка вилилась у 1968 р. у «Празьку весну».

#### **Поняття:**

«**Празька весна**» — період політичної лібералізації в Чехословаччині з 5 січня до 20 серпня 1968 р., що закінчився введенням у країну радянських військ і військ країн Організації Варшавського договору.

— **Кінець 1960-х рр.** — відгомін подій у Чехословаччині в Україні; констатування Комітетом держбезпеки УРСР спалаху інтересу до цієї країни і готовність багатьох українців (інтелігенції, студентів) взяти приклад у сусідів.

— Пояснення радянської збройної інтервенції побоюванням Москви щодо можливості впливу «Празької весни» на сусідні республіки СРСР.

— Падіння міжнародного престижу СРСР внаслідок придушення «Празької весни»; поглиблення кризи в соціалістичному таборі

— **Перша половина 80-х рр.** — вихід на арену боротьби польської «Солідарності»; суттєвий вплив польських подій на настрої в СРСР, у тому числі й в Україні.

### **Діяльність північноамериканської діаспори.**

— **1964 р.** відкриття у столиці США м. Вашингтоні пам'ятника Т. Шевченку.

— Приділення великої уваги української громадськості до національного музейництва (з-поміж найбагатших і цікавих музеїв виділяється Музей «Село української культурної спадщини» в Едмонтоні, заснований у 1971 р.).

— Вихід після закінчення Другої світової війни у США 29 українських газет і журналів; у 1964 р. майже 300 (найвідоміші видання — «Свобода», «Америка», «Народна воля», «Українські вісті», «Національна трибуна», «Українське життя», «Нова зоря»).

— Ідеологічна кристалізація, шукання концепцій взаємин між українською діаспорою й Україною.

— Загальне переважання погляду, що українська діаспора повинна бути в моральній, національній і культурній єдності з Україною.

— Виразне розуміння того, що головна мета політичної еміграції це антирадянське і антиросійське (у антиімперіалістичному розумінні) ставлення до СРСР; усі спроби радянських органів нейтралізувати таке ставлення не увінчувалися успіхом.

21. Суспільно-політичне життя. Прихід Л. Брежнєва до влади в СРСР.

**1964 р.** обрання першим секретарем ЦК КПРС Л. Брежнєва. Період брежнєвської політики отримав назву «застій».

**Поняття:**

**«Застій»** — період правління Л. Брежнєва (1964-1982 рр.), який характеризувався політикою, що заперечувала будь-які спроби оновлення суспільства, консервувала існуючий режим, наслідком чого стало наростання кризи радянського ладу.

- Відновлення ЦК КПРС вищого та всевладного органу партійної ієрархії.
- Відновлення посади Генерального секретаря ЦК КПРС (її посів Л. Брежнєв).
- Скасування рішення про періодичне оновлення складу партійних органів.
- Зміцнення монополії КПРС на владу, підміна державних органів та інститутів партійними; процес злиття партійного і державного апаратів: на практиці тільки комуніст міг обіймати високі адміністративні й господарські посади, внаслідок чого зростала кількість членів правлячої партії (з 1,2 млн. осіб на початку 1960-х рр. до 2,7 млн. осіб наприкінці 1970-х рр.).
- Розростання партійно-державного апарату, бюрократизм, формалізм, кар'єризм.
- Всеваддя «номенклатури».

**Поняття:**

**Номенклатура** — панівна партійна еліта в СРСР, що цілком контролювала всі сфери життя суспільства.

- **1967 р.** створення у структурі КДБ спеціального «п'ятого управління» по боротьбі з «ідеологічними диверсіями».

**Неосталінізм і Україна. П. Шелест та його книга «Україна наша радянська».**

- Відведення ключового місця в ієрархії влади в Україні посаді першого секретаря ЦК КПУ.

- Липень 1963 р. обрання на посаду першого секретаря ЦК КПУ П. Шелеста.

**Основні заходи політики П. Шелеста:**

- Підтримка П. Шелестом на початковому етапі реформ М. Хрущова.
- Відстоювання інтересів республіки у визначенні інвестицій в економіку, у мовній і культурній сфері.
- Підтримка поміркованої українізації (переведення вищої школи на українську мову викладання, спроба українізувати управлінський апарат).
- Намагання П. Шелеста зберегти поміркований і контрольований центром український автономізм.
- **1970 р.** — видання книги «Україна наша радянська» з екскурсом у героїчне минуле країни; в книзі П. Шелест багато уваги приділяв важливості вивчення історії України і робив акцент на самобутність українського народу.
- Участь П. Шелеста в усуненні М. Хрущова від влади.
- Засудження політики десталінізації.
- Участь у боротьбі з дисидентським рухом.
- Активна підтримка збройної інтервенції військ Варшавського Договору в Чехословаччину (серпень 1968 р.).
- Авторитарний стиль керівництва П. Шелеста.
- **Травень 1972 р.** — звільнення П. Шелеста з посади першого секретаря ЦК КПУ й усунення з України під приводом переведення на іншу роботу, а згодом відправлення на пенсію.

## **Прихід до влади В. Щербицького.**

**1972 р.** обрання першим секретарем КПУ В. Щербицького.

### **Основні заходи політики В. Щербицького:**

- Жорстка централізація, підпорядкованість республіки центру.
- Орієнтація економіки України на народне господарство СРСР.
- Посилення русифікації (проведення всіх державних і партійних заходів російською мовою).
- Усунення від влади прибічників П. Шелеста.
- Підбір кадрів за принципом особистої відданості («люди Щербицького»: В.Маланчук — секретар ЦК КПУ з ідеології, О. Ляшко — Голова Ради Міністрів УРСР, В. Федорчук — голова КДБ УРСР та ін.).
- Партійна чистка, прихована обміном партійних квитків.
- Нещадна боротьба з будь-якими проявами інакомислення.

### **Конституція УРСР 1978 р.**

**20 квітня 1978 р.** прийняття нової Конституції УРСР, розробленої на основі Конституції СРСР від 7 жовтня 1977 р.

Її основні положення:

- УРСР — суверенна держава у добровільному союзі радянських республік;
- УРСР зберігає за собою право вільного виходу з СРСР (механізм реалізації цього права не обговорювався);
- в УРСР побудовано розвинуте соціалістичне суспільство, в якому створені могутні продуктивні сили, неухильно підвищується добробут і культура народу;
- влада в УРСР належить народу, який здійснює її через ради народних депутатів;
- керівною і спрямовуючою силою радянського суспільства, ядром його політичної системи є КПРС (сумнозвісна 6-та стаття);
- економіка УРСР є складовою частиною єдиного н/г комплексу СРСР;
- гарантія прав (на працю, житло, безкоштовну освіту, медицину) і свобод (слова, зборів, віросповідання та ін.) громадян.

**У результаті:** конституція 1978 р. закріплювала підлегле становище УРСР, чимало її статей мали декларативний характер і не відповідали реаліям суспільного життя.

### **Основні засади суспільно-політичного життя.**

- Поворот від лібералізації до консерватизму в усіх сферах життя.
- Розвиток України в умовах неосталінізму.

### **Поняття:**

**Неосталінізм** — часткова реанімація сталінської адміністративно-командної системи.

— Відмова від критики культу особи Й. Сталіна, висока оцінка його діяльності в соціалістичному будівництві, створення мудрого та скромного образу вождя в фільмах і художній літературі.

— Порушення громадянських прав і свобод; навішування ярлика злочинного інакомислення демократичній активності людей; здійснення незаконних репресій.

— Згортання гласності, відновлення боротьби з інакомисленням. Наполегливі заходи адміністративно-командної система в напрямку усунення із суспільних відносин національного фактору.

— Розрив між гаслами та реальними справами.

— Зростання корупції та хабарництва.

### **Косигінська економічна реформа 1965 р.**

#### **Позитивні чинники:**

— Розширення господарчої самостійності підприємств (госпрозрахунок).

— Посилення економічних стимулів праці залежно від її результатів.

— Створення фондів матеріального стимулювання на підприємствах.

— Оцінка діяльності підприємств не за валовою, а за реалізованою продукцією.

#### **Негативні чинники:**

— Ліквідація раднаргоспів, поновлення галузевих міністерств. Посилення централізації (прерогативою центру був розподіл виробленої продукції, формування і розміщення виробництва).

— Відсутність конкуренції, збільшення обсягів реалізації продукції не за рахунок якості та дешевизни товару, а за рахунок приписок чи зниження плану.

**У результаті:** реформа стала спробою вмонтувати елементи економічного стимулювання в існуючу систему, в умовах адміністративно-командного управління економікою вона була приречена на невдачу.

### **Чехословацькі події 1968 р. та їх вплив на економіку СРСР.**

— Оформлення так званої доктрини Брежнєва — політики «обмеженого суверенітету», **патерналізму** (система політичних відносин, принцип державного управління або політична практика, при якій одні політичні суб'єкти поводять себе до інших як «батько» до «дітей» в патріархальній сім'ї. Для цього СРСР довелося неодноразово вдаватися до сили й загрози застосування сили).

— 1968 р. прийняття рішення СРСР під час «празької весни» про введення в ЧССР військ країн-учасниць Варшавського Договору; припинення реформ, усунення реформаторів з керівних посад.

— Тимчасова стабілізація радянським керівництвом ситуації в Східній Європі після придушення «празької весни», але в рамках РЕВ складається несприятлива ситуація.

— Посилення утриманських настроїв і відособленості від світового ринку, від конкуренції: в результаті сильних коливань світових цін на сировину більшість соціалістичних країн виявилось в боржниках у СРСР, а потім СРСР заборгував по товарообігу соціалістичних країнам близько 20 млрд. рублів.

### **Провал економічної реформи.**

**Початок 1970-х рр.** поява симптомів, які свідчили про те, що реформа зазнала краху.

#### **Причини провалу реформи:**

— реформа не торкалася основ адміністративно-командної системи;

— відсутність комплексного підходу;

— реформа не змінювала структурної та інвестиційної політики;

— небажання партійно-державного апарату відмовлятися від звичних методів управління економікою;



- відставання в науково-технічному і технологічному прогресі від розвинених країн Заходу, яке набуло хронічного необоротного характеру;
- неефективність заходів щодо матеріальної зацікавленості трудящих;
- низька продуктивність праці та якість вітчизняних товарів;
- розвиток економіки екстенсивним шляхом;
- неконкурентна спроможність вітчизняних товарів на світовому ринку.

### **Енергетична криза 70-х рр.**

- **1973 р.** — дефіцит енергоносіїв, викликаний війною на Близькому Сході.
- Відмова ОАПЕК, до складу якої входили всі арабські країни-члени ОПЕК, а також Єгипет і Сирія поставляти нафту країнам, що підтримали Ізраїль у конфлікті з Сирією та Єгиптом (це стосувалось передусім США та їхніх союзників у Західній Європі).
- Збільшення упродовж наступного року цін на нафту із трьох до дванадцяти доларів за барель.
- Головне завдання цієї акції — створення політичного тиску на світову спільноту з метою зменшення підтримки Ізраїлю з боку західних країн.
- Результат економічного тиску ОПЕК — декларація ради міністрів країн Спільного ринку, що підтримала позицію арабів, окрім того, майже всі держави Африки розірвали дипломатичні стосунки з Ізраїлем.
- Посилення залежності Ізраїлю від США; демонстрація істинних масштабів залежності розвинених країн світу від ціни на нафту.
- Посилення експорту нафти на Захід із Радянського Союзу.
- Початок залежності СРСР, а згодом і Росії від «нафтової труби» і нафтодоларів.

### **Орієнтація на екстенсивні чинники зростання.**

- Наступ центру на інтереси союзних республік.
- Проявлення в Україні рис, притаманних колоніальній системі економіки, що характеризувалася перевагою паливних і сировинних галузей.
- Робота на споживчий ринок менше 30 % потужностей української промисловості.
- Нарощування економічного потенціалу України без урахування екологічних факторів: на території республіки будувалося вісім АЕС; Україна, яка складала 2,6 % території СРСР, одержувала більше чверті всіх забруднень.
- Націлення економіки на збільшення обсягів виробництва, а не на якість виробленої продукції.

### **Економічне становище УРСР в кінці 70-х — на початку 80-х рр.**

- **70- 80 рр.** подальший наступ центру на національні інтереси союзних республік, посиленням централізму в управлінні н/г СРСР; перетворення України на широке поле безконтрольних дій центральних відомств, які на свій розсуд використовували її багатства і трудові ресурси.
- Відновлення старої структури промислового виробництва, усталеної ще в довоєнні п'ятирічки, котра ґрунтувалася на наявних природних ресурсах і кадрах робітників та інженерно-технічних працівників.
- Приділення першочергової уваги розвитку вугільної промисловості, чорної металургії, важкого та електротехнічного машинобудування.
- Здійснення «надіндустріалізації» України в той час як провідні країни світу будували постіндустріальну економіку; спорудження в Україні нових гірничо-

збагачувальних, трубних, металургійних заводів та інших промислових гігантів, які нерідко будувалися за застарілими проектами і технологіями, забруднювали природне середовище.

— Будівництво в Україні підприємств «великої хімії», причому форсована «хімізація» більшості регіонів не відповідала потребам України.

— **60-80 рр.** — Україна залишалася одним з найважливіших виробників військової техніки та зброї.

— Повільний розвиток промисловості, що займалася виробництвом товарів народного вжитку.

### **Особливості індустріального розвитку України.**

#### **Досягнення:**

— Високі темпи розвитку електроенергетики; введення в дію великої кількості електростанцій — Придніпровську, Бурштинську, Зміївську, Запорізьку, Чорнобильську АЕС та ін.

— Бурхливий розвиток вугільної, нафтової, газової, хімічної промисловості, металургії, машинобудування.

— Будівництво нових великих підприємств, комплексів, цехів.

— Зростання кількісних показників випуску промислової продукції. Кризові явища.

— Переважання виробництва засобів праці над виробництвом предметів споживання.

— Низька якість продукції.

— Поступове уповільнення темпів росту.

— Зменшення рентабельності підприємств;

— Недостатня механізація та автоматизація виробництва.

— Спрацьованість засобів виробництва, вичерпання трудових і матеріальних ресурсів.

— Невраховання центром економічних можливостей України, безвідповідальне ставлення до її природного середовища (будівництво величезної кількості хімічних та інших екологічно небезпечних підприємств у густонаселених районах; створення «штучних морів» на Дніпрі, в результаті чого на дні опинились родючі чорноземи).

#### **Розвиток атомної енергетики:**

— За короткий період в Україні, без належного обґрунтування, за рішенням центральних і відповідно республіканських органів влади, ударними темпами без урахування геологічних особливостей місцевості було споруджено й будувалося 8 атомних електростанцій.

— Доведення центральними міністерствами і відомствами концентрації атомних електростанцій в Україні до небезпечного рівня.

— Відсутність необхідності в цьому з точки зору інтересів н/г України.

— Будівництво АЕС близько від великих міст.

— Будівництво Чорнобильської АЕС в зоні тектонічних розломів, що не відповідало жодним міжнародним стандартам.

### **Стан колгоспно-радгоспної системи.**

#### **Досягнення:**

— Зростання капіталовкладень в аграрний сектор.

— Зростання цін на с/г продукцію при державних закупках.

- Встановлення твердих цін для державних закупок на 6 років і надбавка 50 % до закупівельної ціни на позапланову продукцію.
- Введення гарантованої оплати праці колгоспників за тарифними ставками.
- Зменшення податку з колгоспів.
- Механізація с/г виробництва (посівні та збиральні машини, автодоїлки).
- Зниження цін на с/г техніку та запчастини до неї.
- Завершення електрифікації колгоспів та радгоспів, зменшення тарифів на електроенергію для виробничих потреб села.
- Послаблення адміністративних заходів проти підсобних господарств.

### **Кризові явища:**

- Розростання апарату управління с/г.
- Жорстка централізація управління, некомпетентне втручання центру в місцеві справи.
- Нераціональне використання капіталовкладень; низька віддача від вкладених коштів (на поч. 1980-х рр. 40 % колгоспів і радгоспів УРСР були нерентабельними або збитковими).
- Недостатня кількість і низька якість с/г техніки; нестача мінеральних добрив, захисних хімічних засобів.
- Низький рівень впровадження в аграрному секторі нових наукових розробок.
- Нераціональне використання земельних ресурсів (непродумана меліорація, віддача найкращих чорноземів під забудову, прокладання на родючих землях шляхів, створення водосховищ); скорочення посівних площ.
- Недбала переробка та зберігання врожаю; результатом була щорічна втрата третини овочів і фруктів, 10 % зерна.
- Недостатній розвиток соціальної сфери села, відтік молоді в міста; поява неперспективних «умираючих» сіл (з 1966 р. до 1985 р. із мапи УРСР зникло понад 1,5 тис. сіл).
- Загалом низькі матеріальні стимули с/г праці.
- Падіння темпів виробництва (на 1985 р. приріст с/г продукції в УРСР складав лише 0,5 %, тобто менше, ніж приріст населення).

**У результаті:** керівництво країни намагалося спинити загрозливі тенденції в економіці (постанови численних пленумів про поліпшення ефективності промисловості та с/г, нові гасла на кшталт «Економіка повинна бути економічною», прийняття Продовольчої програми), але колгоспно-радгоспна система й адміністративно-командні методи управління економікою вичерпали себе; необхідні були докорінні соціально-економічні зміни.

### **Демографічні та соціальні зміни.**

**60-80 ті рр.** період суттєвих демографічних змін.

#### **Приріст населення України, в тому числі українців у СРСР.**

Приріст населення	1959 р.	1970 р.	1979 р.	1989 р.
Українців у СРСР	37 252,9	40 753,2	42 347,4	44 186,0
Українців в Україні	32 158,5	35 283,9	36 489,0	37 419,1

Приріст кількості українців у 1970, 1979 і 1989 рр., порівняно з даними попереднього перепису в СРСР, був відповідно 8,40%, 3,91% і 4,34%. **70-х рр.** падіння рівня народжуваності. Депопуляція.

**Поняття:**

**Депопуляція** — систематичне зменшення абсолютної кількості населення як наслідок звуженого відтворення населення, коли наступні покоління чисельно менше за попередніх (смертність перевищує народжуваність, висока еміграція, існують обставини, що викликають великі втрати людей, наприклад, війна).

— Перевищення наприкінці 1970-х рр. у деяких районах України рівня смертності над рівнем народжуваності.

— Зниження кількості працездатного населення та збільшення чисельності пенсіонерів.

— Урбанізація.

— Високі темпи росту кількості мешканців міст (на 1984 рік 2/3 населення).

— Зростання кількості робітничого класу та інтелігенції при зменшенні кількості сільських працівників.

— Проживання 8,9 млн. осіб станом на 1989 р. за межами України.

— Зростання в Україні кількості росіян, представників різних національностей Закавказзя, Середньої Азії.

**Наростання проблем у соціальній сфері.****Досягнення:**

— Зростання життєвого рівня населення України.

— Збільшення мінімальної та середньомісячної зарплатні, пенсій, стипендій; призначення пенсій колгоспникам.

— Збільшення майже в 5 разів загальної суми виплат та пільг за рахунок громадських фондів.

— Введення в експлуатацію великої кількості житлових будинків, шкіл, будинків культури.

— Безкоштовні медицина та навчання.

— Призначення грошової допомоги малозабезпеченим сім'ям із неповнолітніми дітьми.

— Можливість безкоштовного користування підручниками у середній школі.

— Поліпшення транспортного обслуговування населення (дешевий проїзд, нові маршрути, відкриття метрополітену в Харкові). Кризові явища:

— Відставання за якістю життя від сусідніх європейських країн.

— Невідповідність обсягів виробництва та реалізації товарів народного споживання потребам населення; дефіцит споживчої продукції.

— Недостатні розміри пенсій навіть після їх підвищення.

— Великий розрив між рівнями соціального забезпечення села та міста.

— Залишковий принцип фінансування соціальної сфери.

— Прихована інфляція.

— Зростання розриву між життєвими рівнями звичайних громадян та «номенклатури».

— Уповільнення темпів зростання прибутків населення.

**Житлове будівництво:**

— Виділення на житлове будівництво кожного року мільярди карбованців.

— **1965-1980 рр.** будівництво в Україні 5,6 млн. квартир; 25,2 млн. осіб одержало житло.

— Низькі ціни на житло та комунальні послуги.

— Будівництво нових міст: Вільногорськ, Енергодар, Світловодськ та ін.

— Зведення у великих містах нових житлових мікрорайонів (у Києві — Оболонь, Нивки, Теремки; у Харкові — Салтівський; у Запоріжжі — Космічний).

— Неспроможність ефективно вирішити житлову проблему: низька якість житла, великі черги на його отримання (черга на житло становила 1,5 млн. осіб і мала тенденцію на зростання), хибна практика розподілу квартир в умовах відсутності дійсного громадського контролю.

— Складне становище комунального господарства міст.

#### **Стан медичного обслуговування:**

— Наприкінці 80-х рр. у медичних закладах республіки працювало 180 тис. лікарів і 500 тис. медпрацівників середньої кваліфікації.

— Зростання кількості лікарняних ліжок у 1970-1985 рр. на третину.

— Низька технічна оснащеність установ охорони здоров'я.

— Скорочення тривалості життя; зростання рівня смертності (з 7,6 випадку на 1000 населення у 1965р. до 12,1 в 1980 р).

— Низька якість медичних послуг, нестача медикаментів.

#### **Причини активізації опозиційного руху в другій половині 60-х — на початку 70-х років:**

— Інтервенція радянських військ у Чехословаччину в 1968 р., яка викликала хвилю протестів.

— Видання у Львові В. Чорноволом самвидавничого журналу «Український вісник», що сприяло консолідації дисидентського руху.

— Нарада з безпеки та співробітництва в Європі в 1975 р., на якій керівники Радянського Союзу підписали Гельсінський Акт, що передбачав гарантію громадянських прав і свобод на територіях країн-учасниць наради.

— Ігнорування конституційних прав людини в СРСР.

— Репресії проти інакомислячих.

#### **Форми діяльності дисидентів:**

— Створення підпільних і легальних груп та організацій.

— Розповсюдження нелегальних видань, у яких друкувалися заборонені цензурою твори («самвидав»).

— Порушення національної проблеми на різноманітних наукових симпозиумах і конференціях.

— Організація шевченківських свят, вечорів пам'яті Лесі Українки, Івана Франка.

— Створення гуртків вивчення вітчизняної історії, клубів творчої молоді.

— Організація мітингів протесту, демонстрацій, пікетувань.

— Надсилання письмових заяв («відкритих листів») до вищих органів влади СРСР та УРСР, до міжнародних організацій.

#### **Видатні представники українського дисидентського руху**

— М. Горинь;

— В. Чорновіл;

— В. Марченко;

— М. Руденко;

— В. Стус;

— І. Світличний;

— Л. Лук'яненко;

— С. Хмара та ін.

#### **Політичні процеси 60-х рр.**

— **1965 р.** арешт за вільнодумство в УРСР понад 20 осіб.

- Виступ проти цього необґрунтованого акту І. Дзюби, В. Стуса, В.Чорновола, І. Драча, М. Стельмаха та інших; багатьох із них було звільнено з роботи.
- **1967 р.** створення 5-управління КДБ по боротьбі з ідеологічними диверсіями.
- Залякування (спеціальні «бесіди» в органах КДБ, організація різноманітних «кампаній» у пресі).
- Застосування адміністративних санкцій (догани, звільнення з роботи, виключення з партії, позбавлення радянського громадянства).
- Ізоляція у психіатричних лікарнях.

### **Поширення «самвидаву».**

#### **В'ячеслав Чорновіл.**

Поширення «самвидавської» літератури — нелегальне видання публіцистичних праць дисидентів, які засуджували радянський режим:

- «Правосуддя чи рецидиви терору?», «Лихо з розуму» (**В. Чорновіл**);
- «Хроніка опору», «Репортаж із заповідника ім. Беріг», «Серед снігів» (В.Мороз) та ін.

#### **Поняття:**

**«Самвидав»** — видавані поза цензурою, зокрема в СРСР, підпільні листівки, брошури, книжки й періодичні видання — один з виявів руху опору.

— **Січень 1970 р.** початок виходу «самвидавського» журналу **В.Чорновола** «Український вісник», який став найвідомішим органом незалежного слова в радянській Україні.

#### **І. Дзюба. «Інтернаціоналізм чи русифікація?»**

— **1965 р.** вихід друком в УРСР роботи І. Дзюби «**Інтернаціоналізм чи русифікація?**» про загрозливі проблеми національних відносин у соціалістичному суспільстві:

- у роботі містився детальний аналіз основних причин, що обумовили акції протесту української інтелігенції;
- праця стала своєрідним підсумком діяльності дисидентів у період хрущовської «відлиги»;
- робота суттєво вплинула на формування ідеологічної концепції національно-визвольного руху.

— Спеціальна комісія ЦК КПУ назвала цей твір «пасквілем на радянську дійсність, на національну політику КПРС і практику комуністичного будівництва в СРСР».

— **1970-ті рр.** гоніння І. Дзюби за погляди, висловлені в окремих публікаціях.

#### **Репресії проти правозахисників в 1972-1973 рр.**

Створення власної ідеологічної платформи яка ґрунтувалася на:

- конституційному праві українського народу на самовизначення;
- використання рідної мови, національної культури;
- формування елементів громадського суспільства;
- дотримання прав людини.

— Розгортання репресій з боку неосталінстського режиму у зв'язку зі зростанням масштабів інакодумства.

**1972 р.** арешт понад 100 представників інтелігенції: В. Чорновола, Є.Сверстюка, І. Світличного, І. Дзюби, М. Осадчого, Ю. Шелеста, В. Стуса,

І.Калинця та ін.; практично всі вони були засуджені до тривалих термінів ув'язнення.

### **Утворення та діяльність Української Гельсінської групи (УГГ).**

**9 листопада 1976 р.** оголошення М. Руденком на прес - конференції, скликаній на квартирі Андрія Сахарова в Москві про створення Української Гельсінської Групи (УГГ).

#### **Поняття:**

**Українська Гельсінська група (УГГ)** — українська громадська група сприяла виконанню Гельсінських угод; об'єднання діячів українського правозахисного руху.

— Цілком незалежна діяльність УГГ від своїх московських колег, при цьому інтенсивне використання їхніх контактів із західними журналістами.

— Члени-засновники УГГ: Руденко Микола Данилович (керівник групи), Бердник Олександр Павлович, Григоренко Петро Григорович, Кандиба Іван Олексійович, Лук'яненко Левко Григорович, Мешко Оксана Яківна, Матусевич Микола Іванович, Маринович Мирослав Франкович, Строката Ніна Антонівна, Тихий Олексій Іванович.

**Методи боротьби УГГ** легальні (у межах радянської конституції та підписаних СРСР міжнародних угод).

#### **Проголошення УГГ у своїй першій декларації мети УГГ:**

- добиватися того, щоб в основу взаємовідносин особи і держави було покладено принципи Загальної Декларації прав людини (встановлення реальної свободи слова, волевиявлення, вільного поширення своїх ідей, створення творчих, мистецьких, наукових асоціацій);
- вимагати, щоб на всіх міжнародних нарадах, де мали обговорюватися підсумки Гельсінських угод, Україна була представлена окремою делегацією як суверенна держава член ООН;
- домагатися акредитування в Україні представників зарубіжної преси та створення незалежних прес-агентств для вільного обміну інформацією;
- досягнення суверенітету України;
- боротьба за звільнення політв'язнів;
- ліквідація цензури.

— Швидкий перехід членів УГГ від Декларації до меморандумів, які поширювались у засобах масової інформації світу: заява про перетворення України з перших років сталінської диктатури на арену геноциду, враховуючи голодомор 1932-1933 рр., репресії 30-х років, знищення УПА, репресії проти шістдесятників.

— Оприлюднення списку політичних таборів і в'язнів.

— Наведення прикладів тотального стеження КДБ за громадянами, використання психіатрії з каральною метою.

## **Тема 10. Розпад Радянського Союзу і відродження незалежності України 1985 -1991рр.**

### **Зміст**

1. Утворення незалежної України.
2. Л. Кравчук — Президент України
3. Становлення незалежної України ( 1991 – 1994рр.)

#### 4. Україна в сучасну добу 1994 -2010рр.

##### 1. Утворення незалежної України.

##### **Формування багатопартійності.**

##### **Передумови:**

- Демократизація суспільно-політичного життя.
- Діяльність опозиційних організацій.
- Перехід до політичного плюралізму.

##### **Поняття:**

**Політичний плюралізм** — свобода діяльності політичних партій, багатопартійність у країні.

• Вилучення із Конституції СРСР та УРСР ст. 6 про керівну і спрямовуючу роль КПРС.

• Прийняття Верховною Радою України постанови «Про порядок реєстрації громадських об'єднань».

— **Квітень 1990 р.** — створення на базі УГС першої політичної партії — Української республіканської партії (УРП). Лідер: Л. Лук'яненко.

— **1990-1991 рр.** виникнення понад 20 опозиційних партій, переважна більшість з яких були малочисельними, не мали чітко визначеної ідеології та соціальної бази.

<b>Політичні партії</b>	<b>Програмні засади</b>	
Праві	УНП (Українська національна партія) УНДП (Українська народно-демократична партія) УХДП (Українська християнсько- демократична партія).	Незалежність України. Ринкова економіка. Затвердження демократичних принципів.
Соціал-демократичні	СДПУ (Соціал-демократична партія України) СДПУ(о) (Соціал-демократична партія України (об'єднана)).	Розширення повноважень УРСР у межах СРСР. Ринкові реформи, що мають соціальне спрямування.
Центристські	УРП (Українська республіканська партія) ДПУ (Демократична партія України).	Незалежність України. Ринкові реформи.
Ліві	КПУ (Комуністична партія України) ПДВУ (Партія демократичного відродження України)	Збереження СРСР. Збереження соціалістичної економіки.

##### **Політична структуризація суспільства.**

— Складання умов за яких зближувались інтереси різних соціальних груп:

- українська партійно-державна номенклатура прагнула самостійності;
- українське селянство згадуючи колективізацію, депортацію та голодомор, пов'язували це з політикою Москви;



- робітники пов'язували надії на покращення свого становища з розширенням прав України;
- інтелігенція та представники дисидентства вбачали в незалежності головну мрію українського народу.

### **Референдум 17 березня 1991 р.**

**17 березня 1991 р.** проведення референдуму щодо збереження СРСР.

#### **Поняття:**

**Референдум** — усенародне опитування з найважливіших питань державного життя, в якому беруть участь усі громадяни, що мають виборчі права.

#### **Особливості березневого референдуму 1990 р. в Україні:**

— У першому питанні, винесеному на референдум, йшлося про необхідність збереження СРСР як оновленої федерації рівноправних суверенних республік, у якій повною мірою гарантуватимуться права і свободи людини будь-якої національності (схвалили 70,5 % виборців).

— У другому питанні йшлося про згоду бути в Союзі на засадах Декларації про державний суверенітет України (схвалили 80,2 % виборців).

— Внесення до бюлетенів у Львівській, Тернопільській та Івано-Франківській областях третього питання — щодо створення незалежної Української держави, яка самостійно вирішуватиме всі питання внутрішньої та зовнішньої політики (схвалили 88 % виборців).

**У результаті:** український народ довів, що не хоче повернення до старої унітарної форми правління, а прагне створити суверенну Українську державу.

#### **Акт проголошення незалежності України.**

— **24 серпня 1991 р.** прийняття Акту проголошення незалежності України терміново скликаного позачерговою сесією Верховної Ради.

#### **Передумови:**

— Спроба державного перевороту в серпні 1991 р.

— Право на самовизначення, передбачене Статутом ООН та іншими міжнародно-правовими документами.

— Декларація про державний суверенітет України.

#### **Основні положення:**

— Проголошення незалежності України та створення самостійної української держави України.

— Неподільність і недоторканність території України.

— Чинність на території України виключно Конституції та законів України.

**У результаті:** одвічна мрія багатьох поколінь українського народу здійснилася; українці нарешті здобули власну державу й отримали могутній поштовх для подальшого розвитку національного життя.

#### **Припинення діяльності КПУ.**

— **30 серпня 1991 р.** оприлюднення указу президії Верховної Ради України «Про заборону діяльності Компартії України».

— Підстава висновки комісії президії Верховної Ради України з перевірки діяльності на території України посадових осіб органів влади.

— Передача майна Компартії України Верховній Раді і відповідним місцевим радам народних депутатів.

### **Заснування посади Президента України.**

— Запровадження в Україні посади президента Законом України «Про створення посади Президента УРСР і внесення змін і доповнень в Конституцію (Основний Закон) УРСР» від **5 липня 1991 р.**

— Доповнення Конституції глава 12 «Президент УРСР», за якою президента було визнано найвищою посадовою особою Української держави і главою виконавчої влади; підтвердження цього статусу президента Законом «Про Президента УРСР» від 5 липня 1991 р.

— Президент України є гарантом державного суверенітету, територіальної цілісності, додержання Конституції України, прав і свобод людини і громадянина.

— Введення конституційного інституту президента було пов'язане з необхідністю зміцнення системи центральних органів влади, забезпечення їх цілеспрямованої діяльності в складний період набуття Україною незалежності, надання динамізму розвитку української державності.

### **Референдум 1 грудня 1991 р.**

— **1 грудня 1991 р.** проведення в Україні референдуму на підтримку «Акта проголошення незалежності України».

#### **Причини проведення:**

— Потреба нейтралізувати політичні спекуляції противників незалежності.

— Продовження активної агітації проросійських сил щодо укладення нового союзного договору.

— Вичікувальна позиція міжнародної спільноти.

#### **Результати:**

— Акт проголошення незалежності України підтримали 90,31 % виборців.

— У Криму за незалежність України проголосували більше 50 % виборців.

2. Л. Кравчук — Президент України.

**1 грудня 1991 р.** проведення одночасно з референдумом виборів президента. Вибори були прямими, таємними, альтернативними. Було висунуто 7 кандидатів на посаду президента:

— Л. Кравчук;

— В. Гриньов;

— В. Чорновіл;

— Л. Лук'яненко;

— І. Юхновський;

— Л. Табурянський;

— О. Ткаченко.

**У результаті:** переміг Л. Кравчук, який отримав 61,59 % виборців.

— **5 грудня 1991 р.** присяга Л. Кравчука на вірність українському народові на урочистому засіданні Верховної Ради України та офіційний вступ на посаду Президента України.

### **Утворення СНД.**

— **7 грудня 1991 р.** зустріч лідерів Білорусії (С. Шушкевич), Росії (Б. Єльцин), України (Л. Кравчук) на урядовій дачі в Біловезькій пущі).

— **8 грудня 1991 р.** офіційна констатація розпаду СРСР, підписання угоди про утворення Співдружності Незалежних Держав (СНД).

— **20 грудня 1991 р.** спеціальна заява Верховної Ради з уточненням, що СНД є об'єднанням незалежних держав і ні в якому разі не може передбачати будь-яких наддержавних владних структур; Україна розбудовуватиме власні економічну, банківську, митну системи і буде впроваджувати в обіг власну валюту; Україна залишає за собою право припинити свою участь в угоді або в її окремих статтях.

— **21 грудня 1991 р.** підписання в Алма-Аті Декларації про утворення СНД керівниками незалежних Росії, України, Білорусії, Азербайджану, Вірменії, Молдови, Казахстану, Киргизії, Туркменії, Узбекистану, Таджикистану.

#### **Основні засади угоди про створення СНД:**

— Збереження територіальної цілісності держав, недоторканність їхніх кордонів.

— Співпраця з питань формування єдиного економічного простору, митної політики, екологічної безпеки, розвитку транспортно-комунікаційної сфери, боротьби з організованою злочинністю, зовнішньої політики.

— Забезпечення громадянам рівних прав і свобод.

— Право кожної держави на власні Збройні Сили на базі Збройних Сил колишнього СРСР, які були розташовані на її території.

**У результаті:** почалася нова епоха перебудови на демократичних засадах внутрішнього життя країн та пошук нових взаємовигідних форм співпраці між державами колишнього СРСР.

#### **Наслідки розпаду СРСР для України:**

— Активізація національно-визвольного руху, зростання відцентрових настроїв у суспільстві.

— Заборона Компартії України.

— Підтримка більшістю колишніх комуністів ідеї незалежності України.

— Здобуття волі Україною без кровопролиття в ході антикомуністичної демократичної революції.

— Визнання незалежності України державами світу.

### **3. Становлення незалежної України ( 1991 – 1994рр.).**

#### **Незалежна Україна правонаступниця СРСР:**

— **12 вересня 1991 р.** ухвалення Верховною Радою Закону «Про правонаступництво України»:

- розв'язання законом питання щодо території, населення, правової й державотворчої спадщини нової Української держави та перехід до неї прав і обов'язків від Радянської України;
- підтвердження законом чинності Конституції, законів та інших нормативних актів УРСР на території республіки, за умови якщо вони не суперечать законам України, ухваленим після 24 серпня 1991 р.;
- проголошення найвищим органом влади Верховної Ради, яка мала діяти в існуючому депутатському складі до нових виборів у парламент;
- діяльність органів влади, управління, судів, прокуратури до створення нових.

#### **Міжнародне визнання незалежності України.**

— **2 грудня 1991 р.** визнання суверенної України Польщею.

— **3 грудня 1991 р.** визнання незалежності України Угорщиною та Францією.

— **4 грудня 1991 р.** визнання суверенітету України Литвою та Латвією.

— **5 грудня 1991 р.** визнання незалежності України відразу 5 державами, серед яких була і Росія.

— **25 грудня 1991 р.** незалежність України визнали США.

— Приділення важливої уваги укладенню договорів із сусідніми країнами, в яких фіксувалися дружні, добросусідські відносини, непорушність кордонів і відсутність територіальних претензій один до одного.

**У результаті:** упродовж трьох місяців Україну як незалежну державу визнали 132 країни Європи, Азії, Африки та Латинської Америки, із яких 106 встановили з нею дипломатичні відносини.

#### **Правова база зовнішньої політики України:**

- Декларація про державний суверенітет України (липень 1990 р.);
- основні напрямки зовнішньої політики України (липень 1993 р.);
- воєнна доктрина України (жовтень 1993 р.);
- Конституція України (1996 р.).

#### **Основні засади зовнішньої політики України:**

- дотримання принципів рівноправності, взаємоповаги, взаємовигоди, невторчання у внутрішні справи та інших загально визнаних принципів і норм міжнародного права;
- вирішення всіх міждержавних суперечностей тільки політичними засобами;
- скорочення всіх видів збройних сил і озброєнь; без'ядерний статус України;
- дотримання позаблокового статусу (згодом керівництво країни переглянуло цей пункт);
- відсутність територіальних претензій.

#### **Основні завдання зовнішньої політики України:**

- забезпечення зовнішньополітичних умов утвердження і розвитку України як незалежної демократичної держави;
- збереження територіальної цілісності держави та недоторканості її кордонів;
- забезпечення стабільності міжнародного становища України;
- створення позитивного іміджу держави на міжнародній арені;
- включення національного господарства у світову економічну систему;
- сприяння зовнішньоекономічним контактам, сприяння іноземним інвестиціям;
- сприяння поширенню українських культурних здобутків у світі, повернення українських культурних цінностей в Україну.

#### **Визначення шляхів вирішення цих завдань:**

- розвиток двосторонніх міждержавних відносин, особливо із сусідами і стратегічними партнерами;
- участь у європейському співробітництві, налагодження відносин із західними країнами, членами Європейського Союзу і НАТО;
- співробітництво в рамках СНД;
- членство в ООН та інших міжнародних організаціях.

#### **Україна в СНД.**

— **8 грудня 1991 р.** заява лідерами Росії, України та Білорусі про припинення дії Союзного Договору 1922 р. та про намір створити Співдружність Незалежних Держав (СНД).

Співробітництво в межах СНД передбачало:

- консультації в галузі зовнішньої політики;

- розвиток спільного економічного простору, участь у загальноєвропейському та євразійському ринках, митна політика;
- розвиток власних систем транспорту і зв'язку;
- охорона навколишнього середовища, участь у створенні всеосяжної міжнародної системи екологічної безпеки;
- боротьба з організованою злочинністю.

#### **Поняття:**

**Співдружність Незалежних Держав (СНД)** — міждержавне об'єднання більшості пострадянських країн.

— **12 грудня 1991 р.** ратифікація Верховною Радою України Угоди про створення СНД.

— **20 грудня 1991 р.** прийняття Верховною Радою України з цього приводу заяви, в якій наголошувалося, що Україна виступає проти перетворення СНД на нове наддержавне утворення і заперечує надання СНД статусу суб'єкта міжнародного права.

— Відстоювання Україною принципів рівноправності та взаємовигідного співробітництва.

— Відмова України від ідеї створення об'єднаних збройних сил; курс Української держави на створення власної армії.

— Посилення «інтеграційного» тиску у зв'язку з підготовкою до підписання Статуту СНД, який передбачав обмеження суверенітету країн Співдружності і початок відродження наднаціонального центру.

— Відмова України від підписання Статуту СНД (Статут СНД так і не був підписаний Президентом України і не був ратифікований Верховною Радою).

— Зміцнення відносин з країнами СНД на двосторонній рівноправній і взаємовигідній основі.

— **1993 р.** асоційоване членство України в Економічному союзі країн СНД.

**У результаті:** Україна не є членом СНД, а має особливий статус держави-спостерігача; вона має асоційоване членство в Економічному союзі СНД; Україна не є учасницею Ташкентської угоди від 15 травня 1992 р. про колективну безпеку.

#### **Реалізація курсу на без'ядерний статус України.**

##### **Причини проголошення:**

— Чорнобильська катастрофа.

— Відсутність єдності української еліти в цьому питанні.

— Жорстка позиція США, згідно з якою на пострадянському просторі лише Росія має право на ядерну зброю як правонаступниця СРСР.

— Тиск Москви.

##### **Реалізація курсу:**

— Оголошення Україною у Декларації про державний суверенітет (1990 р.) прагнення стати без'ядерною, позаблоковою державою.

— Підтвердження цього наміру після проголошення незалежності України у 1991 р.

##### **Реалізація курсу на без'ядерний статус на підставі положень наступних документів:**

- Договір про скорочення та обмеження стратегічних наступальних озброєнь (СНО-1) від 31 липня 1991 р.

- Лісабонський протокол, який підписали Білорусь, Казахстан, Росія, Україна та США від 23 травня 1992 р.
- Приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ).
  - Початок знищення тактичної ядерної зброї з України на території Росії, де існували відповідні технічні умови.
  - Порушення українськими політиками питання про недоцільність безплатної передачі дорогого обладнання Росії, і відповідно, про матеріальну компенсацію Україні, надання їй гарантій безпеки.
  - Припинення вивезення ядерної зброї та вимога з боку української сторони міжнародних гарантій того, що вивезені з України ракети будуть знищені в присутності українських спостерігачів.
  - Прийняття Росією цих вимог.
  - **Травень 1992 р.** поновлення вивезення тактичної ядерної зброї з України.
  - Нова хвиля дискусій в українських політичних колах щодо темпів і умов роззброєння України, викликана небажанням керівництва Росії відшкодувати нашій країні вартість вивезеного з ракетами урану і плутонію, які не знищувалися, а переходили у власність РФ.
  - **30 вересня 1992 р.** заява міністра закордонних справ України А. Зленка на Генеральній Асамблеї ООН про згоду України на знищення стратегічного ядерного арсеналу лише за умов надання їй іншими країнами гарантій безпеки та фінансової допомоги; приєднання до цієї заяви Верховної Ради України.
  - **18 листопада 1992 р.** ратифікація Верховною Радою України договору про нерозповсюдження ядерної зброї; відкладення дії цього договору на термін виконання наступних умов:
    - поетапне знищення міжконтинентальних балістичних ракет за умов надійних гарантій національної безпеки України, які повинні були надати ядерні держави;
    - міжнародна фінансова і технічна допомога Україні.
  - **14 січня 1994 р.** спільна заява США, Росії і України, згідно з якою наша держава отримувала відшкодування за вартість урану; визначалися умови компенсації за вивезену зброю та розміри допомоги Україні; США і Росія фактично ставали гарантом безпеки України.
  - **16 листопада 1994 р.** приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї (ДНЯЗ) за умов гарантій безпеки нашій державі з боку ядерних держав.
  - **Червень 1996 р.** завершення процесу вивезення ядерної зброї з території України.
  - **5 грудня 1996 р.** надання Україні гарантії ядерної безпеки керівниками США, Росії та Великої Британії.

**У результаті:** Україна стала першою серед держав світу, яка добровільно відмовилася від ядерної зброї, що зміцнило її авторитет у світовому співтоваристві, створило можливість додаткових інвестицій розвинутих країн в економіку України.

#### **Відносини з Європейським співтовариством. Україна та НАТО.**

— Включення України з перших днів незалежності до загальноєвропейського процесу; заява України про свій європейський вибір.

— Визнання українським керівництвом європейських демократичних цінностей, серед яких конституційний устрій, ринкова економіка, забезпечення прав людини, приведення вітчизняного законодавства у відповідність із нормами міжнародного права.

— Курс України на набуття членства у провідних європейських організаціях.

— **1992 р.** ратифікація Гельсінських угод, вступ України до ОБСЄ.

**Поняття:**

**Організація з безпеки і співробітництва в Європі (ОБСЄ)** до 1995 р. називалася Народою з безпеки і співробітництва в Європі (НБСЄ), яку було започатковано як політичний консультативний орган, до якого ввійшли країни Європи, Центральної Азії та Північної Америки. У січні 1995 р. набула статусу міжнародної організації.

— **Березень 1992 р.** приєднання України до Ради північноатлантичної співпраці РПАС (тепер РЄАП).

— **1992 р.** членство України у світових фінансово-кредитних організаціях МВФ і ЄБРР.

**Поняття:**

**Європейський банк реконструкції та розвитку (Євробанк, ЄБРР)** — міжнародний фінансово-кредитний інститут, який надає допомогу країнам від Центральної Європи до Центральної Азії для проведення ринкових реформ, активного інтегрування економік цих країн у міжнародні господарські зв'язки.

**Міжнародний валютний фонд (МВФ)** — спеціальне агентство Організації Об'єднаних Націй (ООН), засноване 29-ма державами, з метою регулювання валютно-кредитних відносин країн-членів і надання їм допомоги при дефіциті платіжного балансу шляхом надання коротко - і середньо - строкових кредитів в іноземній валюті.

**Рада євроатлантичного партнерства (РЄАП)**, яку було створено в 1997 р., стала наступницею Ради північноатлантичного співробітництва; об'єднує 46 держав — 26 країн — членів НАТО і 20 країн-партнерів — у рамках багатостороннього форуму, який забезпечує регулярний діалог і консультації з питань політики і безпеки.

— **1994 р.** укладення Угоди про партнерство і співробітництво між Україною та ЄС.

— **Грудень 1994 р.** підписання на зустрічі глав держав і урядів країн-учасниць Народи з безпеки та співробітництва в Європі лідерами чотирьох держав — України, США, Великої Британії та Росії Меморандуму про гарантії безпеки Україні, у якому три ядерні країни підтвердили свої зобов'язання поважати незалежність, суверенітет та територіальну цілісність нашої держави, утримуватися від загрози чи використання сили проти України.

— **1994 р.** участь України у програмі НАТО «Партнерство заради миру».

**Державотворчий процес.**

**Символи незалежної України. Закон.**

**Січень 1992 р.** затвердження рішеннями Верховної Ради державної символіки України — Державного прапора, Державного герба та Державного гімну:

- видання Президією Верховної Ради Указу «Про Державний гімн України», згідно з яким було затверджено музичну редакцію Державного гімну (автор музики М. Вербицький);
- затвердження Постановою Верховної Ради Державного прапора України (полотнище з двох рівновеликих горизонтальних полос синього (зверху), і жовтого (знизу) кольорів).
- затвердження постановою Верховної Ради тризуба як малого герба України.

### **Затвердження концепції нової Конституції.**

— **Жовтень 1990 р.** створення Верховною Радою України Конституційної комісії, яка повинна була розробити концепцію нової Конституції.

#### **Поняття:**

**Конституція** — політичний, нормативно - правовий акт держави (основний закон), який закріплює основи суспільного ладу, державний устрій, систему, порядок утворення, принципи організації і діяльності державних органів, права та обов'язки громадян.

— Активізація конституційного процесу у зв'язку з проголошенням незалежності України.

— **Січень 1992 р.** розробка Конституційною комісією оновленого проекту, який після правової експертизи та дебатів у стінах парламенту за рішенням Верховної Ради України був винесений на всенародне обговорення.

— **1 липня -1 грудня 1992 р.** всенародне обговорення проекту Конституції за участю близько 200 тис. громадян України.

— Внесення до запропонованого проекту змін з урахуванням результатів обговорення.

— **26 жовтня 1993 р.** прийняття Верховною Радою рішення про публікацію доопрацьованого варіанту проекту Конституції на другий план у зв'язку з хвилею політичних баталій, пов'язаних з виборами спочатку до Верховної Ради, а згодом Президента України.

#### **Переданим атрибутів державності урядом УНР Президенту України.**

— **14-15 березня 1992 р.** скликання за ініціативи М. Плав'юка — четвертого президента УНР в екзистенції надзвичайної Сесії УНР 10-го скликання, на якій було вирішено припинити діяльність еміграційних інституцій УНР, визначено зміст та форму історичного акту передачі повноважень уряду УНР владі незалежної України.

— **22 серпня 1992 р.** урочисте складення своїх повноважень М. Плав'юком на користь Президента України Леоніда Кравчука.

— Передача Л. Кравчуку грамоти Державного центра УНР в екзистенції та його атрибутів державності.

**У результаті:** було взаємоузгоджено, що незалежна Українська держава, проголошена 24 серпня 1991 р. є правонаступницею УНР; цей акт символізував визнання українською політичною еміграцією незалежної України як закономірного продовження української державотворчої позиції.

#### **Створення збройних сил. Прийняття воєнної доктрини (1993р.).**

— Важливий компонент державотворчого процесу це становлення і зміцнення власних Збройних Сил.



— **24 серпня 1991 р.** ухвалення Верховною Радою України рішення про взяття під свою юрисдикцію усіх розташованих на українських теренах військових формувань, збройних сил колишнього СРСР.

— Створення Міністерства оборони України.

— **Жовтень 1991 р.** затвердження Концепції оборони та будівництва Збройних сил України, в основу якої було покладено принцип розумної достатності щодо структури, кількості та озброєння війська; проголошення прагнення України стати нейтральною, без'ядерною, позаблоковою державою і забезпечити виконання цих завдань шляхом створення власних Збройних Сил; визначення загальної кількості армії у межах 400-420 тис. осіб.

— **6 грудня 1991 р.** прийняття Закону «Про Збройні Сили України», в якому урочисто проголошувалося, що Україна як незалежна держава і суб'єкт міжнародного права створює власні збройні сили.

— Прийняття у військових частинах присяги на вірність народу України.

— **19 жовтня 1993 р.** прийняття Постановою Верховної Ради України, Воєнної доктрини України, яка базується на тому, що Україна не є потенційним противником жодної держави, а свою безпеку розглядає як стан захищеності національних інтересів в умовах потенційної та реальної воєнної загрози.

— Створення поряд з армією спеціальних підрозділів Міністерства внутрішніх справ, Національної гвардії (розпущена у 1999 р.), частин спеціального призначення, Служби безпеки України.

#### **Політичні процеси.**

— **Грудень 1991 р.** створення президентської адміністрації, покликаної забезпечити ефективне здійснення главою держави своїх владних повноважень.

— **Лютий 1992 р.** прийняття Верховною Радою під тиском президентського оточення змін до Конституції, згідно з якими президент ставав главою держави та виконавчої влади, одержував контроль над урядом і право призначати ключових міністрів.

— **Лютий 1992 р.** створення Державної думи України структури при президентові, яка мала консультативні функції і займалася стратегічним плануванням.

— Відсутність чіткого розподілу повноважень між президентом і Верховною Радою; загострення конфлікту між президентською адміністрацією і Державною думою з Верховною Радою, який закінчився тим, що під тиском Верховної Ради президент наприкінці 1992 р. змушений був ліквідувати Державну думу.

#### **Зростання кількості політичних партій.**

— **1991-1994 рр.** процес організаційного оформлення нових політичних партій та перегрупування вже існуючих.

— **Грудень 1992 р.** завершення трансформації **Народного руху України** в партію національно-демократичної орієнтації (після проголошення незалежності України одна частина рухівців виступала за те, щоб Рух залишався громадською організацією на багатопартійній основі, а інша (на чолі з В. Чорноволом) за перетворення Народного Руху на політичну партію; перемогли останні)

### **Діяльність лівих сил:**

- **осінь 1991 р.** створення після заборони діяльності Компартії частиною колишніх комуністів Соціалістичної партії України (СПУ) на чолі з О.Морозом;
- січень 1993 р. — оприлюднення програмної декларації СПУ, яка проголосила, що «керується марксистсько-ленінською методологією» і бореться за побудову в Україні соціалізму; трансформація в подальшому програми партії в бік соціал-демократизму, включення до неї положень про багатокладність економіки та рівноправність усіх форм власності при переважанні ролі державної;
- **червень 1993 р.** відновлення діяльності **Комуністичної партії України (КПУ)**; лідер — **П. Симоненко**;
- **березень 1992 р.** реєстрація близької до комуністів за стратегічними завданнями і тактикою Селянської партії України; обстоювання партією збереження колгоспно-радгоспної системи; виступ проти приватизації землі і приватних форм господарювання.

### **Згуртування політичних сил центристської орієнтації:**

- **вересень 1991 р.** установчий з'їзд Ліберальної партії України;
  - **1993 р.** утворення партії «Трудовий конгрес».
- Активізація радикальних сил національної орієнтації:
- **березень 1992 р.** конференція Організації українських націоналістів (ОУН), на якій було прийнято рішення про її перейменування на Конгрес українських націоналістів (КУН); лідер Я. Стецько; активна підтримка процесу державотворення, створення нових українських структур державної влади; відстоювання ідеї «національної, унітарної і правової держави» при забезпеченні прав етнічних меншин.

**У результаті:** на 1994 р. в Україні було зареєстровано понад 30 політичних партій; новоутворені партії доповнили строкату політичну картину, але реальна багатопартійність в Україні на цей час іще не склалася.

### **Дострокові вибори до Верховної Ради (1994 р.).**

#### **Причини:**

- загострення протистояння між президентом, урядом і Верховною Радою;
- наростання економічної кризи в державі (безробіття, інфляція, борги по зарплатні);
- невдоволення населення погіршенням умов життя (у червні 1993 р. почали страйкувати шахтарі Донбасу, згодом страйк охопив інші регіони).

#### **Особливості виборів до Верховної Ради:**

- вибори були позачерговими;
- були першими виборами в новітній історії України, які відбулися в умовах багатопартійності;
- проводилися за мажоритарною системою, а не за партійними списками, що значно обмежило можливості політичних партій та громадських об'єднань;

#### **Поняття:**

**Мажоритарна виборча система** — виборча система, за якою враховуються голоси виборців, подані за кандидата, що одержав більшість голосів у конкретних виборчих округах.

- велика кількість претендентів на один депутатський мандат, наслідком чого була дуже напружена боротьба під час виборчих перегонів.

### **Результати та наслідки виборів до Верховної Ради:**

— **27 березня 1994 р.** проведення виборів до Верховної Ради України.

— Обрання через недосконалість виборчого законодавства із 450 депутатів (повний склад депутатського корпусу) лише 338.

#### **Результат голосування:**

- КПУ — 28%;
- Рух — 5,9 %;
- Селянська партія — 5,34 %;
- СПУ — 4,15 %;
- безпартійні — 55,6 %.
- незначну кількість місць отримали представники УРП, СДПУ, УХДП, Партії праці та ін.

— Переважання лівих сил — комуністів, соціалістів, аграрників та солідарних із ними безпартійних депутатів.

— Зміна складу Верховної Ради у бік незначного посилення в ній центристів та правих у результаті довиборів.

— **11 травня 1994 р.** — початок роботи першої сесії Верховної Ради України другого скликання.

— **18 травня 1994 р.** — обрання Головою парламенту лідера СПУ **О. Мороза**.

— Процес активного структурування Верховної Ради, суть якого полягала у розподілі депутатів за фракціями:

- фракція «Комуністи за справедливість» (84 депутата, найбільша фракція);
- Народний рух (24 депутата);
- група «Центр» (38 парламентарів) та ін.

— **16 червня 1994 р.** затвердження Верховною Радою Прем'єр - міністра України, яким став **В. Масол**.

**Вибори Президента України (1994 р.). Л. Кучма — Президент України.**

**Червень-липень 1994 р.** вибори Президента України.

— Зареєстровано 7 кандидатів на посаду Президента.

— Вибори відбувалися в 2 тура (в першому жоден із кандидатів не набрав більше 50 % голосів; до другого вийшли **Л. Кравчук** (37,68 %) і **Л.Кучма**(31,25%)).

#### **Результати виборів президента:**

Перемога **Л. Кучми**, який набрав 52 % голосів (14 млн. 660 тис.) **19 липня 1994 р.** інавгурація **Л. Кучми**.

#### **Поняття:**

**Інавгурація** — церемонія вступу на посаду глави держави.

(«Інавгурація» є словом давньоримського походження, коли чиновників (правителів, суддів, магістрів) посвячували на їхні посади авгури, трактуючи волю богів).

**Складання Л. Кучмою присяги на вірність українському народові.**

Проголошення новообраним президентом програмної промови, у якій були проголошені наступні орієнтири:

- зміцнення української державності;
- безпека;
- мир;
- соціальний захист;

- стабільність суспільства;
- здійснення радикальних реформ;
- дотримання законності;
- розширення міжнародного співробітництва.

### **Шляхи формування президентсько - парламентської моделі управління державою.**

— Виявлення недосконалості політичної системи України на початковому етапі роботи новообраних Верховної Ради та президента; неврегульованість відносин між окремими гілками влади; унеможливлення радикальних демократичних реформ, покладених в основу стратегії президента через протидію Верховної Ради в затвердженні відповідних законопроектів, що спричинило глибоку політичну кризу в державі.

— Курс України на формування президентсько-парламентської моделі управління державою.

— **Жовтень 1994 р.** ініціювання президентом Л. Кучмою підписання загальнонаціональної угоди про суспільну злагоду, що мала стати базою для реальної консолідації законодавчої та виконавчої влади.

— **2 грудня 1994 р.** винесення на розгляд Верховної Ради президентом Л.Кучмою законопроекту під назвою «Про державну владу і місцеве самоврядування в Україні», який визначав статус і повноваження органів законодавчої, виконавчої і судової влади, правові механізми взаємодії Президента, Кабінету Міністрів і Верховної Ради України, територіальну організацію влади в Україні.

### **Економічні проблеми.**

Вплив розпаду СРСР та низки негативних чинників на соціально-економічну ситуацію в Україні в перші роки незалежності:

- майже повне, або тотальне, одержавлення економіки, власності (92 % усіх засобів виробництва перебували в руках держави);
- значна монополізація економіки;
- підпорядкування більшості українських підприємств центру; панування командно-адміністративних важелів у н/г за умов слабого використання економічних;
- відсутність різних форм власності; відсутність конкуренції між товаровиробниками різних форм власності за здешевлення продукції, за зростання якості виготовлених товарів і послуг, за споживача;
- неконкурентоспроможність на світових ринках;
- екстенсивний розвиток;
- наявність глибоких диспропорцій в економіці (частка групи «А» (галузей, у яких виробляються засоби виробництва) становила в 1990 р. 72,4 %, групи «Б» (галузей, у яких виробляються предмети споживання) 27,6 %; в розвинутих країнах Заходу існує обернене співвідношення);
- застарілість матеріально-технічної бази; величезне фізичне та моральне зношування основних фондів, низька продуктивність праці (фізичне зношування промисловості становило майже 60 %, моральне до 90 %);
- відсутність дієвих стимулів праці, відчуження від управління власністю, від економічної влади на підприємстві;
- значна мілітаризація економіки;

- міцний зв'язок з економікою СРСР;
- залежність від енергоносіїв.

### **Економічна криза та її причини.**

— Неспроможність старої номенклатури здійснити дієві економічні перетворення та приймати цілком самостійні рішення.

### **Економічна криза:**

- дефіцит державного бюджету;
- стрімке зростання цін після скасування у 1992 р. державного контролю за ціноутворенням;
- гіперінфляція;
- розвал фінансової системи;
- підвищення цін на продукти харчування;
- зростання безробіття;
- катастрофічне падіння виробництва.

— **Осінь 1992 р.** відставка в умовах загального невдоволення уряду **В. Фокіна**.

— **27 червня 1992 р.** затвердження Верховною Радою нового складу Кабінету Міністрів на чолі з **Л. Кучмою**, до якого увійшли представники різних політичних сил.

— Погіршення економічної ситуації в країні.

— Небувала заборгованість держави працівникам державно-бюджетної сфери, які по кілька місяців не одержували зарплатню.

— **Червень 1993 р.** страйк шахтарів Донбасу.

— **Вересень 1993 р.** відставка уряду Л. Кучми.

— **Кінець 1993 р.** внесення коректив до програми економічних реформ; курс на «поступовість реформ», що на практиці вилилося у фактичну відмову від реформ; гальмування економічної лібералізації.

— Важке становище харчової промисловості, в якій переважали старі технології.

— Негативний вплив непослідовного намагання реформувати економіку на стан важкої промисловості України; скрутне становище металургійного комплексу (розрив старих економічних зв'язків при блокуванні нових, побудованих на ринкових засадах; ліквідація системи централізованого постачання; як результат масова зупинка і банкрутство багатьох підприємств важкої промисловості).

**У результаті:** впродовж першої половини 90-х років виробництво товарів народного споживання скоротилося більш ніж на 50 %.

Виникнення сприятливих умов для криміналізації економічного життя.

### **Причини невдач економічної політики в перехідний період:**

- відсутність чіткої економічної програми;
- нерішучість, повільність, непослідовність у проведенні нагальних економічних реформ;
- політична нестабільність, часта зміна урядів;
- відсутність правової бази для розвитку ринкової економіки.

### **Входження в ринок.**

— Чітке визначення пріоритетності ринкової системи господарювання після проголошення незалежності України.

— **1 листопада 1990 р.** розробка і прийняття **Концепції переходу УРСР до ринкової економіки**, у якій:

- було накреслено напрямки фінансової стратегії уряду на перспективу у зв'язку з необхідністю переходу до ринкової економіки;
- дана характеристика основних рис ринку в Україні, моделей та етапів переходу до нього;
- було визначено головні завдання: проведення роздержавлення і приватизації підприємств; здійснення земельної реформи; демонополізація економіки; свобода підприємництва; реформа фінансово-бюджетної і банківської систем, нормалізація грошового обігу; створення ринкової інфраструктури, у тому числі фінансового ринку; державне регулювання економіки з допомогою ринкових методів; забезпечення соціального захисту населення; удосконалення зовнішньоекономічної діяльності з метою зміцнення позицій країни у світовому співтоваристві; захист та оздоровлення екологічного середовища.

— **31 жовтня 1991 р.** ухвалення Верховною Радою України **«Концепції роздержавлення і приватизації підприємств, землі і житлового фонду»**, у наслідок чого у 1992-1994 рр. було приватизовано понад 11 тис. підприємств, що створило умови для розвитку альтернативних державній сфері, виробництва і обслуговування.

— Курс на створення власної фінансово-грошової системи.

### **Вихід України з «рубльової зони». Економічні зв'язки України з країнами СНД.**

— **Вересень 1991 р.** оголошення про вихід України з «рубльової зони».

— **10 січня 1992 р.** введення в готівковий обіг купонів багаторазового використання, які стали прообразом національної валюти.

#### **Провідні форми економічного співробітництва з країнами СНД:**

- взаємний обмін різними видами сировини;
- взаємоторгівля готовою продукцією та послугами;
- науково-технічне співробітництво.

Експортування Україною до країн СНД кам'яного вугілля, чавуну, сталі, прокату чорних металів, залізної та марганцевої руди, цементу, солі, промислового устаткування, автобусів, тепловозів, екскаваторів, грузових та легкових автомобілів, тракторів, комбайнів, цукру, масла, фруктів, консервів, ряду інших товарів та послуг.

— Імпортування Україною із Росії нафти, газу, лісу, паперу, машин, устаткування; на Росію припадає 70 % імпорту з країн СНД в Україну.

— Імпортування Україною з Білорусі тракторів, вантажних автомобілів, мінеральних добрив, лісу, паперу.

— Експортування Казахстаном в Україну кольорових металів, шкірсировини та ін.

— Поставка Молдовою в Україну продукції приладобудування, продукції виноробної промисловості, продукції консервної промисловості, килимів, винограду.

— Поставка країнами Середньої Азії на український ринок газу, бавовни; концентратів кольорових металів, тканини, каракулю.

— Надходження до України із Закавказзя нафти, автомашини, алюмінієвого прокату, чаю, фруктів, вина, тютюну. Імпортування державами Балтії на

український ринок електротоварів, трамваїв, пральних машин, холодильників, радіоприймачів, мікроавтобусів, риби та рибопродуктів, трикотажних та галантерейних виробів, інших товарів широкого вжитку.

### **Проблеми взаємовигідного економічного співробітництва з країнами СНД:**

- різна валюта;
- політичні перешкоди;
- низькоякісні застарілі технології;
- конкуренція з продукцією країн далекого зарубіжжя;
- недостатня захищеність ринку СНД від низькоякісної продукції таких країн як Польща, Туреччина, Китай, Корея та ін.;
- відсутність єдиного митного кордону та ін.

### **Колгоспно-радгоспна система.**

— Базування в перші роки незалежності України аграрного виробництва на колгоспно-радгоспній системі господарювання.

— **1990 р.** декларація у Земельному кодексі України про потреби реформи земельних відносин, включаючи приватну власність на землю.

— **Грудень 1991 р.** прийняття закону «Про селянське (фермерське) господарство», згідно з яким передбачалося утворення спеціального земельного фонду шляхом вилучення частини земель, що перебували в користуванні колгоспів та радгоспів; фонд призначався для надання ділянок усім громадянам, які виявляли бажання організувати фермерське господарство.

— **Січень 1992 р.** ухвалення Парламентом України закону «Про форми власності на землю», у якому проголошувалося про те, що можуть існувати поряд із державною, колективна і приватна форми власності на землі, причому всі вони є рівноправними.

— **1992 р.** рішення Верховної Ради про перетворення у колгоспів в асоціації або господарські товариства не було реалізоване повністю.

**У результаті:** протягом 1992 р. паювання або акціонування провели близько 4 тис. колгоспів; на початок 1995 р. статус змінили загалом 8,8 тис. колгоспів (94 % від загальної кількості), із них паювання майна здійснили 8,3 тис. господарств; виникнення на їх базі 6,5 тис. колективних підприємств із правом власності їх членів на частку майна (паю), а також 1,2 тис. селянських спілок і кооперативів, 175 акціонерних товариств.

### **Розвиток фермерських господарств.**

— Виникнення нового обнадійливого явища в аграрному секторі фермерських господарств.

— Уповільнений розвиток фермерського господарства.

— Гальмування обласною та районною ланками «Партії влади» процесу виділення фермерам земельних ділянок і відмова надавати їм реальну допомогу.

— Обмежена кількість селян, які побажали стати фермерами, адже більшість селян призвичаїлися до виконання обмежених трудових операцій на основні поділу праці, і багатьом було б непросто взятися за весь цикл с/г робіт.

— Поширення такого явища як отримання землі для заняття фермерством керівниками господарств та наближеними до них особами; скуповування ними на вигідних умовах колгоспної та радгоспної техніки.

**У результаті:** на початок 1993 р. в Україні налічувалося лише 14,6 тис. фермерських господарств, а 1997 р. їх було вже 35 тис.

### **Проблеми енергоносіїв.**

— Негативний вплив на стан н/г України енергетичної кризи, головною причиною якої було зменшення на 20- 30 % поставок енергоносіїв із Росії.

— Відзначення виробництва в Україні високою енергозатратністю; його орієнтація на низькі ціни на енергоносії, що штучно утримувалися в СРСР.

— Загострення питання енергоносіїв у зв'язку з переходом на світові ціни, до яких Україна фінансово була абсолютно не готова.

— Досягнення ціни на імпортовані з Росії нафту й газ до кінця 1993 р. світового рівня; 1993 р. нанесення економіці України найбільш відчутного удару рекордною інфляцією, яка була пов'язана, в першу чергу, із переходом на світові ціни на енергоносії.

— Скрутне становище атомних електростанцій, що виробляли понад 30 % електроенергії; ускладнення умов роботи атомних електростанцій у зв'язку із Чорнобильською катастрофою та пов'язаним із нею негативним ставленням до ядерної енергетики, через проблеми постачання ядерного палива з Росії та захоронення радіоактивних відходів.

### **Соціальні наслідки економічної кризи.**

Істотні негативні наслідки економічної кризи для населення України:

- різке зниження життєвого рівня;
- швидке соціальне розшарування в суспільстві;
- зубожіння більшості населення, що мало низький рівень доходів;
- підвищення рівня безробіття (до 5,6 % в 1995 р.);
- зростання соціальної напруги в суспільстві, проведення страйків і маніфестацій.

## **4. Україна в сучасну добу 1994 -2010рр.**

### **Реалізація курсу на без'ядерний статус:**

**14 січня 1994 р.** підписання тристоронньої угоди Росії, США, України:

- гарантія Росією та США безпеки Україні;
- підтвердження Україною рішення про приєднання до Договору про непоширення ядерної зброї.

Надання Україні гарантій національної безпеки після набуття чинності Договору СНО-1 та після її приєднання до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї як держави, що не володіє ядерною зброєю.

Зобов'язання з боку США та Російської Федерації поважати незалежність і суверенітет та існуючі кордони України, утримуватись від загрози силою на її адресу чи застосування такої загрози проти територіальної цілісності чи політичної незалежності, не допускати економічного тиску і не використовувати проти України будь-якої зброї.

Надання технічної та фінансової допомоги Україні для надійного й безпечного демонтажу ядерної зброї та зберігання матеріалів, що розщеплюються, а також сприяння швидкій реалізації вже існуючих угод щодо надання такої допомоги.

— Контроль представників Міністерства оборони України за розукомплектуванням і знищенням стратегічних ядерних боєзарядів на



території Росії, який би виключав повторне використання складових цих боєзарядів за їх первісним призначенням.

— Забезпечення Росією технічного обслуговування та безпечної експлуатації ядерних боєзарядів.

— Надання Україні справедливої та своєчасної компенсації за вартість високозбагаченого урану з боку Російської Федерації та Сполучених Штатів Америки по мірі того, як ядерні боєзаряди вивозитимуться з України до Росії для розукомплектування.

### **Приєднання України до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.**

#### **Утилізація ядерного потенціалу.**

— **10 травня 1994 р.** укладення урядами України та Російської Федерації Угоди про реалізацію Тристоронніх домовленостей з метою реалізації досягнутих у Москві домовленостей між Президентами України, Росії та США від 14 січня 1994 р., а також у розвиток Масандрівських угод; передбачення цією Угодою співробітництва в обслуговуванні та ліквідації ядерного потенціалу.

— **16 листопада 1994 р.** прийняття Верховною Радою України рішення про приєднання нашої держави до Договору про нерозповсюдження ядерної зброї.

— **5 грудня 1994 р.** обмін ратифікаційними документами за Договором про СНО-1; з цього моменту Договір набув чинності й почалася його практична реалізація сторонами.

— **31 березня 1995 р.** початок перевірки об'єктів СНО інспекційними групами США; під час проведення інспекцій та здійснення безперервного спостереження на Павлоградському механічному заводі представниками США було підтверджено, що Україна виконує взяті на себе зобов'язання в рамках Договору про СНО-1.

— **1 червня 1996 р.** завершення вивозу стратегічних ядерних боєприпасів з території України до Російської Федерації з метою їх подальшої ліквідації під контролем спостерігачів від української сторони.

— **Квітень 2010 р.** участь Президента В. Януковича у Саміті з питань ядерної безпеки (США.); головна тема — зменшення загрози ядерного тероризму у контексті безпеки ядерних матеріалів.

#### **Проблема міжнародного визнання державних кордонів України.**

— **15 квітня 1994 р.** підписання Меморандуму про співробітництво щодо охорони державних кордонів Республіки Білорусь, Російської Федерації й України главами держав у Москві.

— **1997 р.** підписання Договору про державний кордон між Україною та Республікою Білорусь.

— **Листопад 1994 р.** укладення угоди між урядами України й Молдови про співпрацю з прикордонних питань, що дозволило розпочати делімітацію українсько-молдовського державного кордону; підписання до 1996 р. Україною з цією державою близько 40 договірних документів із прикордонних питань; 21-22 травня 1998 р. спільне засідання українсько-молдовської комісії у Кишиневі з делімітації державного кордону.

— **Травень 1995 р.** МЗС України надіслало до МЗС РФ ноту з проектом Угоди про правове оформлення державного кордону.

— **Початок 2003 р.** підписання президентами Росії й України договору про сухопутний кордон; проблема морського кордону вирішувалася з величезними труднощами; 24 грудня 2003 р. підписання у Керчі після нетривкого, чітко спланованого «конфлікту» навколо о. Тузли, Л. Кучмою та В. Путіним договору про співпрацю у використанні Азовського моря та Керченської протоки і визнання Азовського моря як внутрішніх вод обох країн;  
**3 березня 2004 р.** ратифікація парламентами Росії та України договору щодо спільних кордонів.

#### **Співробітництво з НАТО:**

- **1994 р.** участь у програмі НАТО «Партнерство заради миру»;
- **1995 р.** надання технічної та матеріальної допомоги Харкову під час техногенної катастрофи на Діканівських очисних спорудах;
- **1997 р.** Хартія про особливе партнерство між Україною та НАТО;
- **1998, 2001 рр.** допомога НАТО в подоланні наслідків повеней у Закарпатті.  
**2010 р.** заява Міністра оборони України М. Єжеля про розширення співпраці з НАТО за такими напрямками:
- більш активна участь у плануванні навчань;
- участь у маневрах, які проводяться в масштабі НАТО;
- вдосконалення мовної підготовки українських військових із акцентом на операційну термінологію;
- загальне навчання і тренування авіаційних екіпажів із можливістю використання авіаційної техніки, яка стоїть на озброєнні країн-членів НАТО.

## 11. Семінарські заняття.

### Змістовий модуль І: Україна у найдавніші часи.

#### Тема 1. Україна у найдавніші часи.

##### Зміст

1. Найдавніші поселення на території України. Трипільська культура.
2. Кочові народи та античні міста-держави північного Причорномор'я і Криму.
3. Походження і розселення слов'ян. Східнослов'янські союзи племен.

##### Література

1. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О.Д. Бойко. – К., 1999. – С. 9–89.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посіб. для студентів ВНЗ / В. Й. Борисенко. – К., 1996. – С. 5–145.
3. Дем'янюк О.Й., Пасюк І.М. Воєнна історія Волині : іст. нариси: в 4т. Т.1.: Давня доба – кінець XVIII ст. / О.Й.Дем'янюк, І.М. Пасюк - Луцьк: Вежа-Друк, 2013. -236с.
4. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Вид.4-те. – Львів, 2003. – С. 3–5.
5. Історія України: У 2-х кн. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття. – С. 5–209.
6. Семененко В. І., Радченко Л. О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення: Навч. посіб. / В. І. Семененко, Л. О. Радченко. – Х., 2000. – С. 6–101.
7. Світлична В. В. Історія України: Навч. посіб. / В. В. Світлична. – 2-ге вид. випр. і доп. – К.–Львів, 2000, 2002. – С. 11–78.
8. Чмихов М. О. Археологія та стародавня історія України: Курс лекцій / М. О. Чмихов. – К., 1992. – 376 с.

#### Тема 2. Київська Русь.

##### Зміст

1. Формування Київської Русі: передумови, основні напрямки державотворення, результати (ІХ – кін. Х ст.).
2. Розквіт Київської Русі.
3. Давньоруська державність на етапі феодальної роздробленості.
4. Галицько-Волинське князівство.

##### Література

1. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999. – С. 9–89.
2. Дем'янюк О.Й., Пасюк І.М. Воєнна історія Волині : іст. нариси: в 4т. Т.1.: Давня доба – кінець XVIII ст. / О.Й.Дем'янюк, І.М. Пасюк - Луцьк: Вежа-Друк, 2013. -236с.
3. Історія України: У 2-х кн. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття. – С. 5–209.
4. Павлова Т. Г. Київська Русь (ІХ–ХІІ ст.): Лекція з історії України / Т. Г. Павлова. – Х., 2006. – 30 с.

5. Світлична В. В. Історія України: Навч. посіб. / В. В. Світлична. – 2-ге вид. випр. і доп. – К.–Львів, 2000, 2002. – С. 11–78.

6. Стародавній Київ: Археологічні дослідження. Збірник наук. праць. – К., 1993. – 270 с.

### **Тема 3. Україна в козацьку добу (XVI–XVIII ст.).**

#### **Зміст**

1. Передумови Визвольної війни.
2. Початок війни. Будівництво козацької держави.
3. Військово-політична ситуація на Гетьманщині в 1650–1653 рр.
4. Українсько-московський союз (Переяславська рада і Березневі статті).
5. Результати і наслідки Визвольної війни.

### **Тема 4. Генезис української козацької державності.**

#### **Зміст**

1. Військово-політична ситуація на Гетьманщині в 2-й пол. XVII ст.
2. Політичний розвиток Запоріжжя, Слобожанщини, Правобережної України в другій пол. XVII ст.
3. Україна в подіях Північної війни.
4. Гетьманування П. Орлика (1710-1742 рр.).
3. Обмеження й ліквідація української державності в XVIII ст.

#### **Література**

1. Багалій Д. І. Історія Слобідської України / Д. І. Багалій. – Х., 1993. – 256с.
2. Білоцерківський В. Я. Історія України: Курс лекцій: Посіб. для студ. вузів / В. Я. Білоцерківський. – Х., 1999. – С. 89–215.
3. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999. – С. 109–183.
4. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до ХХ століття: Навч. посібник для студентів ВНЗ / В. Й. Борисенко. – К., 1996. – С. 146–366.
5. Голобуцький В. А. Запорозьке козацтво / В. А. Голобуцький. – К., 1994. – 539 с.
6. Дем`янюк О.Й., Пасюк І.М. Воєнна історія Волині : іст. нариси: в 4т. Т.1.: Давня доба – кінець XVIII ст. / О.Й.Дем`янюк, І.М. Пасюк - Луцьк: Вежа-Друк,2013. -236с.
7. Іван Мазепа і Москва: історичні розвідки і статті. – К., 1994. – 174 с.
8. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Вид.4-те. – Львів, 2003. – С. 112–184.
9. Історія України: У 2-х кн. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття. – С. 113–129, 210–373.
10. Яворницький Д.І. Історія запорізьких козаків: У 3-х тт. / Д.І. Яворницький. – Львів, 1990.
11. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII століття: Причини і початок Руїни / Т. Яковлева. – К., 1998. – 447 с.

## **Змістовий модуль II: Українські землі в XIX – XXI ст.**

**Тема 5.** Політичний розвиток українських земель у XIX – на поч. XX ст.

### **Зміст**

1. Політичне становище й суспільно-політичне життя на українських землях у складі Російської імперії в XIX ст.
2. Революція 1905–1907 рр.: причини, зміст, основні події, наслідки.
3. Політичне становище й суспільно-політичне життя на західноукраїнських землях у XIX – на поч. XX ст.

### **Література**

1. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999. – С. 184–279.
2. Борисенко В. Й. Курс української історії: З найдавніших часів до XX століття: Навч. посіб. / В. Й. Борисенко. – К., 1996. – С. 367–551.
3. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Вид.4-те. – Львів, 2003. – С. 185–228.
4. Історія України: У 2-х кн. – Кн. 1: Від найдавніших часів до кінця XIX століття. – С. 374–570; Кн. 2: XX століття. – С. 5–114.

**Тема 6.** Державне будівництво в Україні в 1917–1920 рр.

### **Зміст**

1. Державотворча діяльність Центральної Ради.
2. Українська Держава гетьмана П. П. Скоропадського.
3. Українська Народна Республіка часів Директорії.
4. Українська Соціалістична Радянська Республіка.

### **Література**

1. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999. – С. 280–324.
2. Гошуляк І. Л. Про причини поразки Центральної Ради / І. Л. Гошуляк // Укр. іст. журн. – 1994. – № 1. – С. 31–44.
3. Дем'янюк О.Й. Військово – політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914 - 1921 роках: монографія / О.Й. Дем'янюк –Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 320с.
3. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Вид.4-те. – Львів, 2003. – С. 229–265.
4. Історія України: У 2-х кн. – Кн. 2: XX століття. – С. 115–196.

**Тема 7.** Суспільно-політичний та культурний розвиток УРСР у 1920–1930-ті роки.

### **Зміст**

1. Україна і заснування СРСР. Конституційний процес у 1920–1930-ті рр.
2. Суспільно-політичне життя в СРСР. Політичний режим.
3. Культурно-національна політика Радянської влади в Україні.

### **Література**

1. Білоцерківський В. Я. Історія України: Курс лекцій: Посіб. для студ. вузів / В. Я. Білоцерківський. – Х., 1999. – С. 382–434.

2. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999. – С. 325–379.
3. Історія України: У 2-х кн. – Кн. 2: ХХ століття. – С. 197–327.
4. Нагорна Л. П. Позиція України у новоствореній союзній державі: 20-ті роки крізь призму 90-х / Л. П. Нагорна // Укр. іст. журн. – 1993.–№ 1. –С. 3–15.
5. Світлична В. В. Історія України: Навч. посіб. / В. В. Світлична. – 2-ге вид. випр. і доп. – К.–Львів, 2000, 2002. – С. 167–192.

## **Тема 8. Україна в 2-й Світовій війні (1939–1945 рр.).**

### **Зміст**

1. Танкова битва в районі Дубно – Луцьк – Броди – Рівне.
2. Оборона Одеси, Харкова, Донбасу, Керченського півострова та Севастополя.
3. Трагедія Волині.
4. Конференція глав урядів СРСР, США та Великої Британії в Тегерані.
5. Партизанський рух на Волині.
6. Операція «Вісла».
7. Кримська конференція.
8. Культурне життя в роки війни.

### **Література**

1. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999. – С. 380–417.
2. Великая Отечественная война 1941–1945: Энциклопедия. – М., 1985. – 832 с.
3. Заставенко Г. Ф. Преступные цели – преступные средства: Документы об оккупационной политике фашистской Германии на территории СССР (1941–1944 гг.) / Г. Ф. Заставенко. – 3-е изд. – М., 1985. – 328 с.
4. Історія України: У 2-х кн. – Кн. 2: ХХ століття. – С. 328–354.
5. Кравець А. І. Партизанський рух на Україні : пошуково - краєзнавча робота суспільно – політичного клубу «Всесвіт» / А.І. Кравець. – Луцьк: Вид-во. Луцький педагогічний коледж, 2012 . – 75 с.
6. Кравець А. І. Історія авіації в місті Луцьку : пошуково - краєзнавча робота суспільно – політичного клубу «Всесвіт» / А.І. Кравець. – Луцьк: Вид-во. Луцький педагогічний коледж, 2013 . – 79 с.

## **Тема 9. УРСР в період перебудови.**

### **Зміст**

1. Перебудова в СРСР: причини, основні напрямки, рушійні сили, періодизація.
2. Реформування політичної системи СРСР (1986–1990 рр.). Демократизація суспільного життя.
3. Формування багатопартійності в Україні.
4. Криза радянської державності й державотворчі процеси в Україні.

### **Література**

1. Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985–1999 рр.): Навч. посіб. / Ю. М. Алексєєв. – К., 2000. – С. 3–184.

2. Білоцерківський В. Я. Історія України: Курс лекцій: Посіб. для студ. вузів / В. Я. Білоцерківський. – Х., 1999. – С. 465–509.
3. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999. – С. 418–486.
4. Васильєва - Чекаленко Л. Д. Україна в міжнародних відносинах (1944–1996 рр.) / Л. Д. Васильєва - Чекаленко. – К., 1998. – 176 с.
5. Історія України / Відп. ред. Ю. Сливка. – Вид.4-те. – Львів, 2003. – С. 341–402.
6. Історія України: У 2-х кн. – Кн. 2: ХХ століття. – С. 355–431.
7. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1945–1970-ті роки): Підручник / В. А. Манжола, М. М. Білоусов, Л. Ф. Гайдуков та ін. – К., 2003. – 560 с.
8. Політична історія України / За ред. В. І. Танцюри. – К., 2001. – С. 362–405.
9. Семененко В. І., Радченко Л. О. Історія України з прадавніх часів до сьогодення. – Х., 2000. – С. 435–464.
10. Світлична В. В. Історія України: Навч. посіб. / В. В. Світлична. – 2-ге вид. випр. і доп. – К.–Львів, 2000, 2002. – С. 211–240.

**Тема 10.** Розвиток української державності на сучасному етапі (1991 – поч. ХХІ ст.).

#### **Зміст**

1. Основні етапи здобуття Україною державної незалежності (1990–1991 рр.).
2. Розвиток української державності: ідеї, пошуки, проблеми (1991–2010).
3. Конституція України 1996 р.
4. Зовнішньополітична діяльність України (1991–2010).

#### **Література**

1. Алексєєв Ю. М. Україна на зламі історичних епох (державотворчий процес 1985–1999 рр.): Навч. посіб. / Ю. М. Алексєєв. – К., 2000. – С. 185–294.
2. Білоцерківський В. Я. Історія України: Курс лекцій: Посіб. для студ. вузів / В. Я. Білоцерківський. – Х., 1999. – С. 510–534.
3. Бойко О. Д. Історія України: Посіб. для студ. вищ. навч. закладів / О. Д. Бойко. – К., 1999. – С. 487–544.
4. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990. – 8 с.
5. Конституція України. – К., 1996. – 48 с.

## **12. Самостійна робота.**

### **Змістовий модуль І: Україна у найдавніші часи.**

#### **Тема 1. Культура України.**

##### **Зміст**

1. Культура дохристиянської Русі.
2. Запровадження християнства і його вплив на розвиток культури.
3. Матеріальна культура. Будівництво, архітектура.
4. Духовна культура. Освіта, наука, мистецтво.

##### **Література**

1. Брайчевський М. Утвердження християнства на Русі. - К., 1988.
2. Булашев Г. Український народ у своїх легендах, релігійних поглядах та віруваннях. – К., 1992.
3. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.-С. 36-45, 76-82, 131-138.
4. Давня історія України: У 2 кн. Кн.2 / Толочко П., Козак Д., Моця О. та ін. – К., 1995. – С. 54-69, 159-180.
5. Іларіон, митрополит. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1991.

#### **Тема 2. Боротьба України з монголо – татарською навалою.**

##### **Зміст**

1. Перші завойовницькі походи монголо - татар. Битва на р.Калці.
- 2.Навала Батия та завоювання монголо-татарами українських земель. Героїчний опір України - Русі.
3. Українські землі під ігом Золотої Орди. Боротьба проти загарбників.

##### **Література**

1. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990. – С. 117-131.
2. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991. – С. 90-103.
3. Історія України: Курс лекцій: У 2 кн. Кн.1 – Від найдавніших часів до кінця ХІХ століття / Мельник Л., Гуржій О., Демченко М. та ін. – К., 1991. – С. 64-65, 69-75.
4. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990. – С. 69-70, 8-79, 114-115.
5. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991. – С. 48-50, 66-68.

#### **Тема 3. Західна Україна в складі Австро – Угорської імперії.**

##### **Зміст**

1. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель в кінці ХVІІІ – першій половині ХІХ ст.
2. Відгомін «Весни народів».
3. Піднесення суспільно-політичного та національного руху в другій половині ХІХ ст.

##### **Література**

1. Грабовський С., Ставряні С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995. – С.267-270, 276-283.



2. Грицак Я. Молоді радикали в суспільно-політичному житті Галичини // Записки НТШ. ССХХІІ. – Львів, 1991. – С. 71-110.
3. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ ст. – Тернопіль, 1993.
4. Лазарович М. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття). – Тернопіль: Економічна думка, 2003.

## **Змістовий модуль II: Українські землі в ХХ – ХХІ ст.**

**Тема 4.** Радянська Україна в умовах утвердження тоталітарного ладу (1920-ті – 1941 роки).

### **Зміст**

1. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Створення СРСР.
2. Політика «коренізації», її особливості й наслідки на українських землях.
3. Україна в умовах великого терору.

### **Література**

1. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917-1953. Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз: У 2 кн. – К., 1994.
2. Волгогонов Д. Тріумф і трагедія: Політичний портрет Й.В.Сталіна: У 2 кн. – К., 1989-1990.
3. Голод 1921-1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.
4. Дашкевич Я. Україна і союзні договори 1920 та 1922 рр. // Ровесник. – 1991. – № 5.
5. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992. – С. 99-106.
6. Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993.
7. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». – К., 1991.
8. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20-30 рр. // У.І.Ж. – 1990. – № 1.
9. Лозицький В. Політика українізації в 20-30 роках: історія, проблеми, уроки // У.І.Ж. – 1989. – № 3.
10. Мельгунов С. Красный терор в Росии. – Москва, 1990.
11. Петров В. Діячі української культури (1920-1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К., 1992.
12. Соловей Д. Голгота України: московсько-більшовицький терор в УРСР між першою і другою світовою війною. – Дрогобич, 1993.

**Тема 5.** Соціально – економічні та політичні процеси в Україні в другій половині 1950 –х – середини 1980 –х років.

### **Зміст**

1. Спроба здійснення нової політики (середина 50-х – перша половина 60-х років). Культурницьке шістдесятництво в УРСР.
2. Наростання кризових явищ у соціально - економічному, політичному і культурному житті (друга половина 60-х – середина 80-х років).
3. Розгортання дисидентського руху.

## Література

1. Баран В. Україна після Сталіна. Нарис історії 1953-1985 рр. – Львів, 1992.
2. Бурлацкий Ф. Вожди и советники. – Москва, 1990.
3. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К., 1993.
4. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60-80-х рр. // Сторінки історії України. – Львів, 1992. – С. 195-235.
5. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. – К., 1991.
6. Рубан В. На протилежному боці добра // Київ. – 1992. – № 1-3.
7. Савельєв В. Чи був П.Ю.Шелест виразником «українського автономізму»? // У.І.Ж. – 1992. – № 4.
8. Стус В. З таборового зошита // Дніпро. – 1991. – № 9.
9. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. – К., 1991.
10. Шаповал Ю. М.С. Хрущов на Україні. – К., 1990.
11. Шелест П. Холодна відлига // Київ. – 1990. – № 8.

### Тема 6. Еміграція українців за кордон.

#### Зміст

1. Українська еміграція та її причини.
2. Особливості розселення, умови життя та праці.
3. Суспільно-політичне і культурне життя української діаспори.

#### Література

1. Буркут І., Малиновська О. Українці в Югославії // Трибуна. – 1991. – № 7.
2. Євтух В., Ковальчук О. Українські канадці... // Трибуна. – 1991. – № 4.
3. Заставний Ф. Українська діаспора. – Львів, 1991.
4. Зарубіжні українці: Довідник. – К., 1991.
5. Лановик Б. ... Сумні оті і радісні дороги // Тернопіль. – 1991. – № 2
6. Лепша І. Еміграція причини і наслідки // Наука і суспільство. – 1989. – №8.
7. Пилипів І. Русини з Воєводини: З історії еміграції українців у Юголавію // Наука і суспільство. – 1990. – № 6.
8. Трощинський В. Українські поселенці у Франції та Великобританії // Трибуна. – 1991. – № 6.
9. Українці в зарубіжному світі. – К., 1991.

### 13. Індивідуальні завдання.

1. Трипільська культура в історії українського народу.
2. Антська держава та її значення.
3. Законотворча діяльність Ярослава Мудрого.
4. Король Данило і галицькі бояри.
5. Галицько-Волинська держава у боротьбі із золотоординським ігом
6. Берестейська церковна унія 1596 р. в історичній ретроспективі.
7. Реформи Петра Могили: причини і наслідки.
8. Байда Вишневецький в житті й легендах.
9. Національно-культурницька діяльність українського козацтва.
10. Богдан Хмельницький – видатний державний діяч і полководець, фундатор Української держави.
11. Битва під Батогом (1652 р.) та її наслідки.
12. Конотопська битва (1659 р.) в історії українського народу.
13. Життя і боротьба гетьмана П.Дорошенка.
14. Іван Мазепа, людина й історичний діяч.
15. Формування та боротьба карпатських опришків.
16. Роль Тараса Шевченка в духовному відродженні української нації.
17. Валуєвський циркуляр (1863 р.) та Емський указ (1876 р.): два штрихи російського шовінізму в Україні.
18. Культурно-освітнє товариство «Просвіта»: створення та діяльність.
19. Виникнення та діяльність Української парламентської громади в I і II Державних думах.
20. Українське січове стрілецтво в боротьбі за державність.
21. Крути: біль і пам'ять.
22. Акт злуки УНР і ЗУНР в історії українського народу.
23. Тріумф і трагедія Миколи Скрипника.
24. Голодомор 1932-1933 рр. в Україні.
25. Організація Українських Націоналістів: ідея та діяльність.
26. Життєвий шлях митрополита Андрея Шептицького.
27. Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та його історичне значення.
28. Волинь в період Другої світової війни.
29. Голод 1946-1947 рр. в Україні.
30. Петро Шелест і Україна.
31. Русифікація в Україні: причини і наслідки.
32. Українське студентство в боротьбі за державну незалежність.
33. Повернення української національної символіки.
34. Конституція України – основний закон незалежної держави.

#### **14. Перелік питань для підготовки до іспитів з курсу «Історія України».**

1. Предмет, завдання та історіографія курсу «Історія України».
2. Становлення і розвиток людського суспільства на території України. Трипільська культура.
3. Формування державотворчих традицій на території України: киммерійці, скіфи, сармати, античні міста-держави Північного Причорномор'я.
4. Походження слов'ян та їх розселення на території України.
5. Теорії походження Русі. Руська земля.
6. Формування централізованої держави на чолі з Києвом. Перші князі, їх зовнішня і внутрішня політика.
7. Піднесення та розквіт Київської Русі. Володимир Великий та Ярослав Мудрий.
8. Запровадження християнства на Русі та його значення.
9. Київська Русь за князювання Ярославичів.
10. Русь-Україна у період політичної роздробленості: причини і наслідки.
11. Боротьба Русі-України з монголо-татарською навалою.
12. Галицьке та Волинське князівства у XI–XII ст.
13. Утворення Галицько-Волинського князівства. Князь Роман Мстиславич.
14. «Королівство Русі» Данила Галицького.
15. Галицько-Волинська держава в останній третині XIII – першій половині XIV ст.
16. Культура України княжої доби (IX–XIV ст.).
17. Литовсько-Руська держава: формування, устрій, суспільно-політичні відносини.
18. Польська експансія на українські землі в другій половині XIV – середині XVII ст. Люблінська унія.
19. Національно-культурний рух в Україні середини XIV – першої половини XVII ст.
20. Берестейська унія, її причини та наслідки.
21. Зародження українського козацтва: причини та сутність. Реєстрові козаки.
22. Запорізька Січ – вільна козацька республіка.
23. Українське козацтво в боротьбі з турецько-татарською експансією. Петро Сагайдачний.
24. Народні виступи проти Речі Посполитої під проводом Криштофа Косинського та Северина Наливайка.
25. Козацько-селянські повстання першої половини XVII ст.
26. Культура України XIV – першої половини XVII ст.
27. Причини та передумови національно-визвольних змагань українського народу під проводом Богдана Хмельницького.
28. Ліквідація польсько-шляхетського режиму в Україні в 1648–1649 рр. Становлення Української національної держави.
29. Воєнні дії між Україною і Польщею в 1650–1653 рр. Білоцерківський договір. Битва під Батогом.
30. Українсько-московська угода 1654 р., її причини та наслідки.
31. Розвиток Української національної революції в 1654–1657 рр.

32. Загострення кризи української державності у 1657–1663 рр. Гетьманування Івана Виговського та Юрка Хмельницького.
33. Розчленування України на Лівобережну та Правобережну. Павло Тетеря та Іван Брюховецький.
34. Боротьба гетьмана Петра Дорошенка за незалежність і територіальну цілісність Української держави.
35. Становлення Гетьманщини. Дем'ян Многогрішний та Іван Самойлович.
36. Гетьманування Івана Мазепи. Полтавська катастрофа.
37. Гетьман Пилип Орлик та його Конституція.
38. Обмеження політичної автономії України в першій половині XVIII ст.
39. Остаточна ліквідація автономного устрою України в другій половині XVIII ст.
40. Слобідська та Південна Україна в козацько-гетьманську добу.
41. Правобережні та західноукраїнські землі в другій половині XVII – XVIII ст. Гайдамацький і опришківський рух.
42. Культура України в другій половині XVII – XVIII ст.
43. Політика російського царизму на українських землях в першій половині XIX ст.
44. Соціально-економічне та політичне становище західноукраїнських земель наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.
45. Початки національного відродження в Наддніпрянській Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX ст.
46. Утворення Кирило-Мефодіївського братства та його діяльність. Тарас Шевченко.
47. Зростання національної свідомості в Західній Україні в першій половині XIX ст. «Руська трійця».
48. Революція 1848 р. та її вплив на розвиток західноукраїнських земель. Головна Руська Рада.
49. Культура України в першій половині XIX ст.
50. Україна в умовах російських реформ другої половини XIX ст.
51. Український національний рух у Російській імперії в другій половині XIX ст. Валуєвський та Емський укази.
52. Піднесення суспільно-політичного та національного руху на західноукраїнських землях у другій половині XIX ст.
53. Культура України в другій половині XIX ст.
54. Зростання організованості українського руху в Наддніпрянщині в 1900–1914 рр.
55. Радикалізація національно-визвольного руху в Західній Україні в 1900–1914 рр.
56. Україна в Першій світовій війні. Українські січові стрільці.
57. Утворення Української Центральної Ради та її діяльність. I і II Універсали.
58. Проголошення Української Народної Республіки. Війна Радянської Росії проти УНР.
59. Брестський мир. Вступ німецьких та австро-угорських військ в Україну. Розпуск Центральної Ради.
60. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського.

61. Діяльність Директорії УНР. Акт злуки УНР і ЗУНР від 22 січня 1919 р., його історичне значення.
62. Національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у 1918–1919 рр. Українська галицька армія.
63. Поразка українських визвольних змагань 1917–1921 рр., її причини та наслідки.
64. Встановлення комуністичного режиму в Україні. Політика «воєнного комунізму».
65. Голод 1921–1923 рр. в Україні, його причини і наслідки.
66. Україна в роки нової економічної політики.
67. Створення Союзу РСР і Україна.
68. Національна політика більшовиків на українських землях у 1920–1930-ті роки.
69. Здійснення індустріалізації в Україні в 1930-ті роки. Утвердження тоталітарного режиму.
70. Запровадження антинародного колгоспного ладу в Україні.
71. Голодомор 1932–1933 рр. в Україні, його причини і наслідки.
72. Масові репресії в Україні у 1930-х роках.
73. Політика Польщі в Галичині та на Волині у 1920–1930-х роках.
74. Суспільно-політичний рух і національно-визвольна боротьба на західноукраїнських землях у період польської окупації (1920–1930-ті роки). Діяльність політичних партій.
75. Створення та діяльність Організації українських націоналістів.
76. Становище українців Буковини між двома світовими війнами.
77. Українські землі під владою Чехословаччини. Проголошення незалежності Карпатської України.
78. Західноукраїнські землі в системі радянсько-німецьких договорів 1939 р.
79. Масові репресії сталінського режиму на західноукраїнських землях в 1939–1941 рр.
80. Початок німецько-радянської війни. Встановлення фашистського окупаційного режиму в Україні.
81. Рух Опору проти фашистської окупації в Україні.
82. Діяльність ОУН-УПА в роки Другої світової війни. Проголошення у Львові Акту відновлення Української держави (30 червня 1941 р.).
83. Звільнення України від німецько-фашистських загарбників. Возз'єднання українських земель.
84. Труднощі післявоєнної відбудови в Україні. Голод 1946–1947 рр.
85. Соціально-економічні й політичні процеси в Західній Україні після Другої світової війни. Боротьба ОУН-УПА проти тоталітарного режиму.
86. Ідеологічний наступ комуністичного режиму в Україні після Другої світової війни (1945–1953 рр.).
87. Суспільно-політичне та економічне становище України в період хрущовської «відлиги».
88. Культурницьке шістдесятництво в УРСР, його передумови і наслідки.
89. Наростання кризових явищ у соціально-економічному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х років.

90. Посилення реакції в політичному та національно-культурному житті України в другій половині 1960-х – середині 1980-х років.
91. Дисидентський рух в Україні.
92. Суперечливість перебудовних процесів в Україні. Чорнобильська катастрофа та її наслідки.
93. Зростання суспільно-політичної активності населення України наприкінці 1980-х – на початку 1990-х років. Виникнення нових політичних партій та рухів.
94. Від Декларації про державний суверенітет України до референдуму про її незалежність.
95. Україна в період утвердження національної державності. Президент Л.Кравчук.
96. Проблеми соціально-економічного та політичного реформування українського суспільства в 1994–2004 рр. Президент Л. Кучма. Прийняття нової Конституції.
97. Українська помаранчева революція 2004 р. Президент В. Ющенко.
98. Діяльність України на міжнародній арені після проголошення незалежності.
99. Українська національна символіка та її походження (герб, прапор, гімн).
100. Еміграція українців за кордон, її причини і напрямки. Суспільно-політичне і культурне життя української діаспори. Проблеми українців у країнах СНД.

### Рекомендована література з курсу «Історія України».

1. Аджубей А. Крушение иллюзий. – М., 1991.
2. Андрухів І. Сталінські репресії на території Східної Галичини в 1929–1941 роках // Галицька старовина. – 1994. – № 2.
3. Антонович В. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
4. Антонович В. Що принесла Україні унія. – Чернівці, 1992.
5. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорізької Січі. – К., 1993.
6. Апанович О. Збройні сили України I пол. XVIII ст. – К., 1969.
7. Апанович О. Розповіді про запорізьких козаків. – К., 1991.
8. Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. – К., 1994.
9. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1990.
10. Багалій Д. Нарис історії України. – К., 1994.
11. Баган О. Націоналізм і націоналістичний рух. Історія та ідеї. – Дрогобич, 1994.
12. Багатопартійна Українська держава на початку ХХ ст. Програмні документи перших українських політичних партій. – К., 1992.
13. Бандера С. Мій життєпис // Державність. – 1992. – №1.
14. Бандера С. Перспективи української революції. – Мюнхен, 1978.
15. Бантиш-Каменский Д. История Малой России. – К., 1993.
16. Баран В. Україна після Сталіна: нарис історії 1953–1985 рр. – Львів, 1992.
17. Баран В. Україна 1950–1960-х років: еволюція тоталітарної системи. – К., 1996.
18. Баран В., Козак Д., Терпиловський Р. Походження слов'ян. – К., 1991.
19. Белаш А., Белаш В. Дороги Нестора Махно. – К., 1993.
20. Білас І. Репресивно-каральна система в Україні. 1917–1953. Кн. 1–2. – К., 1994.
21. Білінський А. Загадка Михайла Горбачова // Україна. – 1992. – № 25.
22. Білоусова І., Ратаєв Є. «Жити стало краще, жити стало веселіше...» // Грані. – 2001. – 12 – 18 березня.
23. Бойко О. Історія України. – К., 1999.
24. Бойко О. Україна 1991–1995: тіні минулого чи контури майбутнього? – К., 1996.
25. Боєчко В., Ганжа О., Захарчук Б. Кордони України: історична ретроспектива та сучасний стан. – К., 1994.
26. Боплан Г. Опис України. – К., 1990.
27. Борисенко В. Курс української історії. – К., 1997.
28. Борщак І. Мазепа. Орлик. Войнаровський. – Львів, 1991.
29. Борщак І., Мартель Р. Іван Мазепа. Життя й пориви великого гетьмана. – К., 1991.
30. Брайчевський М. Конспект історії України. – К., 1993.
31. Брайчевський М. Утверждение христианства на Руси. – К., 1989.
32. Брицький П. Україна у другій світовій війні (1939–1945 рр.). – Чернівці, 1995.



33. Будзиновський В. Наші гетьмани. – Тернопіль, 1990.
34. Бульба-Боровець Т. Армія без держави. – Львів, 1993.
35. Бурлацкий Ф. Вожди и советники. – Москва, 1990.
36. Василенко Г. Велика Скіфія. – К., 1991.
37. Василенко Г. Руси. – К., 1990.
38. В боротьбі за Українську державу: Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи другої світової війни. – Львів, 1992.
39. Вегеш М. Карпатська Україна (1938–1939). – Ужгород, 1993.
40. Велика історія України: У 2 т. / Зладив М.Голубець. – К., 1993.
41. Великий українець: матеріали з життя та діяльності М.Грушевського. – К., 1992.
42. Величко С. Літопис. – К., 1991.
43. Верстюк В. Махновщина. – К., 1992.
44. Верстюк В., Дзюба О., Репринцев В. Україна від найдавніших часів до сьогодення. Хронологічний довідник. – К., 1995.
45. Вивід прав України. – Львів, 1991.
46. Винниченко В. Відродження нації: У 3 т. – К., 1990.
47. Влес-книга // Дніпро. – 1990. – № 4.
48. Волкогонов Д. Триумф і трагедія: Політичний портрет Й. Сталіна: У 2 кн. – К., 1989–1990.
49. Володарі гетьманської булави: Історичні портрети. – К., 1995.
50. Воронов І., Пилявець Ю. Голод 1946–1947 рр. – К., 1991.
51. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы. – К., 1993.
52. Гарань О. Від створення Руху до багатопартійності. – К., 1992.
53. Гарський А. Ще раз про роль норманів у формуванні Київської Русі // У.І.Ж. – 1994. – № 1.
54. Гетьмани України: Історичні портрети. – К., 1991.
55. Голобуцький В. Запорозьке козацтво. – К., 1994.
56. Голод 1921–1923 років в Україні: Збірник документів і матеріалів. – К., 1993.
57. Голод 1932–1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990.
58. Голубенко П. Україна і Росія у світлі культурних взаємин. – К., 1993.
59. Гордієнко В. Українська Галицька Армія. – Львів, 1991.
60. Гордієнко В. Українські Січові Стрільці. – Львів, 1990.
61. Грабовецький В. Олекса Довбуш. – Львів, 1994.
62. Грабович О. Крах Радянського Союзу та незалежність України // Сучасність. – 1992. – № 4.
63. Грабовський С., Ставроян С., Шкляр Л. Нариси з історії українського державотворення. – К., 1995.
64. Гренджі-Донський В. Під чоботом окупанта // Л.Ч.К. – 1991. – № 5.
65. Грещук Г. Так поставало Тернопілля. – Тернопіль, 2001.
66. Грицак Я. ...Дух, що тіло рве до бою... – Львів, 1990.
67. Грицак Я. Нарис історії України: Формування модерної української нації ХІХ–ХХ ст. – К., 1996.
68. Грушевський М. Духовна Україна (Збірка творів). – К., 1994.

69. Грушевський М. Звичайна схема «руської» історії й справа раціонального укладу історії східного слов'янства // Вивід прав України. – Львів, 1992.
70. Грушевський М. Ілюстрована історія України. – К., 1990.
71. Грушевський М. Історія України-Руси. В 11 тт., 12 кн. – К., 1991–1999.
72. Грушевський М. Новий період історії України. – К., 1992.
73. Грушевський М. Очерк истории украинского народа. – К., 1990.
74. Грушевський М., Левицький О. Розвідки про церковні відносини на Україні-Руси XVI–XVIII вв. – Львів, 1991.
75. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття: Нариси політичної історії. – К., 1993.
76. Гунчак Т. У мундирах ворога // Військо України. – 1993. – № 9.
77. Гуржій О. Українська козацька держава в другій половині XVIII ст.: кордони, населення, право. – К., 1996.
78. Давня історія України: У 2 кн. / Толочко П. (кер. авт. кол.), Козак Д., Крижицький С. та ін. – К., 1995.
79. Дашкевич Я. Політичне ошуканство чи провокація? Крах українізації 20-х – 30-х років // Україна вчора і нині. – К., 1993.
80. Декларація про державний суверенітет України. – К., 1990.
81. Дем'янюк О. Військово – політичні аспекти розвитку Волинської губернії у 1914 - 1921 роках: монографія / – Луцьк: ПВД «Твердиня», 2011. – 320с.
82. Дем'янюк О., Пасюк І. Воєнна історія Волині : іст. нариси: в 4т. Т.1.: Давня доба – кінець XVIII ст. - Луцьк: Вежа-Друк, 2013. -236с.
83. Донцов Д. Історія розвитку української державної ідеї. – К., 1991.
84. Дорошенко Д. Нарис історії України. – Львів, 1991.
85. Дорошенко Д. Огляд української історіографії. – К., 1996.
86. Драгоманов М. Вибране. – К., 1991.
87. Думін О. Історія Легіону Українських Січових Стрільців 1914–1918 // Дзвін. – 1991. – № 9–12; 1992. – № 1–12; 1993. – № 1–6.
88. Ефименко А. История украинского народа. – К., 1990.
89. Єнсен А. Мазепа. – К., 1992.
90. Життя і смерть полковника Коновальця. – Львів, 1993.
91. Жуковський А., Субтельний О. Нарис історії України. – Львів, 1992.
92. Зайцев Ю. Дисиденти: опозиційний рух 60–80-х років // Сторінки історії України. – Львів, 1992.
93. Залізник Л. Нариси стародавньої історії України. – К., 1994.
94. Іванис В. Симон Петлюра – Президент України. – Дрогобич, 1991.
95. Іван Мазепа і Москва. – К., 1994.
96. Іванченко Р. Київська Русь: початки Української держави. – К., 1995.
97. Іванченко Р. Раби Києва не мовчали. – К., 1991.
98. Ігнатович Е. Україна – terra incognita. – К., 1992.
99. Історія Русів. – К., 1991.
100. Історія січових стрільців. – К., 1992.
101. Історія України в особах: IX–XVIII ст. – К., 1993.
102. Історія України в особах: XIX–XX ст. – К., 1995.
103. Історія України / Керівник авт. кол. Ю.Зайцев. – Львів, 1996.

104. Історія України: нове бачення: У 2 т. / Під ред. В.Смолія. – К., 1995.
105. Історія української еміграції. / За редакцією проф. Б.Лановика. – К., 1997.
106. Історія української культури / Під заг. ред. І.Крип'якевича. – К., 1994.
107. Касьянов Г., Даниленко В. Сталінізм і українська інтелігенція. – К., 1991.
108. Кащенко А. Оповідання про славне Військо Запорізьке низове. – Дніпропетровськ, 1991.
109. Коваль М. Україна: 1939–1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. – К., 1995.
110. Кожукало І. 1946–1947 роки: невідомий голод. – К., 1990.
111. Колективізація і голод на Україні (1929–1933). Зб. докум. і матеріалів. – К., 1993.
112. Колянчук О., Литвин М., Науменко К. Генералітет українських визвольних змагань. – Львів, 1992.
113. Кондратюк К. Нариси історії українського національно-визвольного руху ХІХ століття. – Тернопіль, 1993.
114. Кониський О. Тарас Шевченко-Грушівський: Хроніка його життя. – К., 1991.
115. Конквест Р. Жнива скорботи. – К., 1993.
116. Конституція України. – К., 1996.
117. Корабльов С. Микола Азаров – людина без амбіцій?.. // Дзеркало тижня. – 2001. – 14 квіт.
118. Король В. Історія України. – К., 1995.
119. Косик В. Україна і Німеччина у 2-й світовій війні. – Париж – Нью-Йорк – Львів, 1993.
120. Костомаров М. Закон Божий (Книга буття українського народу). – К., 1991.
121. Костомаров М. Історія України в життєписах визначніших її діячів. – К., 1991.
122. Котляр М. Історія України в особах. Давньоруська держава. – К., 1996.
123. Котляр М. Найдавніша повість про Данила Галицького // Київська старовина. – 1992. – № 1.
124. Котляр М. Русь язичницька. Біля витоків східнослов'янської цивілізації. – К., 1995.
125. Котляр М., Смолій В. Історія в життєписах. – К., 1994.
126. Кравець А. Партизанський рух на Україні : пошуково - краєзнавча робота суспільно – політичного клубу «Всесвіт» – Луцьк: Вид-во. Луцький педагогічний коледж, 2012. – 75 с.
127. Кравець А. Історія авіації в місті Луцьку : пошуково - краєзнавча робота суспільно – політичного клубу «Всесвіт» – Луцьк: Вид-во. Луцький педагогічний коледж, 2013. – 79 с.
128. Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – К., 1984.
129. Крип'якевич І. Історія України. – Львів, 1990.
130. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська. – Львів, 1992.
131. Кугутяк М. Галичина: сторінки історії. – Івано-Франківськ, 1993.

132. Кулиняк Д. Соловецький в'язень. – К., 1991.
133. Кульчицький С. Комунізм в Україні: перше десятиріччя (1919–1928). – К., 1996.
134. Кульчицький С. Ціна «великого перелому». – К., 1991.
135. Кульчицький С. 1933: трагедія голоду. – К., 1989.
136. Курносів Ю. Духовне життя на Україні в 20–30 рр. // У.І.Ж. – 1990. – № 1.
137. Лазарович М. «Гей, ви, стрільці січовії...» (Формування українського стрілецького руху в Галичині: причини, передумови, наслідки). – Тернопіль: Джура, 2004.
138. Лазарович М. Історія України. Навчальний посібник. – Тернопіль, 1999.
139. Лазарович М. Культурно-просвітницька діяльність Українських Січових Стрільців у роки Першої світової війни. – Тернопіль: Тайп, 2003.
140. Лазарович М. «П'ємонт» українського національного відродження (Східна Галичина у другій половині ХІХ – на початку ХХ століття). – Тернопіль: Економічна думка, 2003.
141. Лазарович М. Українські Січові Стрільці: національно-політична та культурно-просвітницька діяльність. – Тернопіль, 2000.
142. Лазарович М., Лазарович Н. «Машерують наші добровольці...» – Тернопіль: Тайп, 2003.
143. Лановик Б, Лазарович М. Ілюстрована історія України: Короткий курс лекцій. – Тернопіль: Джура, 2003.
144. Лановик Б, Лазарович М. Історія України: Навчальний посібник. – 2-ге вид., перероб. і доп. – К.: Знання-Прес, 2003.
145. Лановик Б, Лазарович М., Матейко Р. Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті. – Тернопіль: Джура, 2003.
146. Лановик Б, Лазарович М., Матейко Р., Матисякевич З. Економічна історія України: Підручник. – К.: Видавничий Дім «Юридична книга», 2004.
147. Левицький К. Українські політики Галичини. – Тернопіль, 1996.
148. Леп'явко С. Козацькі війни кінця ХVІ ст. в Україні. – Чернігів, 1996.
149. Липа Ю. Призначення України. – Львів, 1992.
150. Липинський В. Листи до братів-хліборобів. – Київ; Філадельфія, 1995.
151. Липинський В. Релігія і церква в історії України. – К., 1995.
152. Липинський В. Україна на переломі... // У.І.Ж. – 1992. – № 2, 4.
153. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе: У 2 тт. – К., 1994.
154. Литвин В. Політична арена України: Дійові особи та виконавці. – К., 1994.
155. Литвин М., Науменко К. Історія галицького стрілецтва. – Львів, 1991.
156. Литвин М., Науменко К. Історія ЗУНР. – Львів, 1995.
157. Літопис Руський. – К., 1989.
158. Літопис Самовидця. – К., 1971.
159. Лозицький В. Політика українізації в 20–30 роках: історія, проблеми, уроки // У.І.Ж. – 1989. – № 3.
160. Лук'яненко Л. Сповідь у камері смертників. – К., 1991.
161. Маланюк Є. Нариси з історії нашої культури. – К., 1992.
162. Марчук Є. П'ять років української трагедії. – К., 1999.
163. Матейко Р., Мельничук Б. Воєнними дорогами синів Галичини. –

- Тернопіль, 1991.
164. Махно Н. Воспоминания. – Москва, 1992.
165. Мельгунов С. Красный терор в России. – Москва, 1990.
166. Мельничук Б., Юрчак Н. Шляхами Б.Хмельницького на Тернопільщині. – Тернопіль, 1991.
167. Меріме П. Українські козаки. Б.Хмельницький. – Львів, 1990.
168. Митрополит Іларіон. Дохристиянські вірування українського народу. – К., 1992.
169. Митрополит Іларіон. Князь Константин Острозький і його культурна праця. – Б. м., 1992.
170. Мицик Ю., Плохій С., Стороженко І. Як козаки воювали. – Дніпропетровськ, 1990.
171. Міжнародний імідж України: міфи і реалії (Аналітична доповідь Українського центру економічних і політичних досліджень) // Національна безпека і оборона. – 2000. – № 3.
172. Мірчук П. Степан Бандера. – Хмельницький, 1992.
173. Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942–1952: Документи і матеріали. – Львів, 1991.
174. Міхновський М. Самостійна Україна // Вивід прав України. – Львів, 1991.
175. Млиновецький Р. Нариси з історії українських визвольних змагань 1917–1918. – Львів, 1994.
176. Мороз В. Україна в ХХ ст. – Тернопіль, 1992.
177. Моця О., Ричка В. Київська Русь: від язичництва до християнства. – К., 1996.
178. Нагаєвський І. Історія Української держави двадцятого століття. – К., 1993.
179. Нагайло Б. Як формувалося в Україні ставлення до ядерної зброї // Сучасність. – 1993. – № 10.
180. Наливайко Д. Козацька християнська республіка. – К., 1992.
181. Нариси з історії українського національного руху. – К., 1994.
182. Нариси історії Закарпаття: У 2 тт. – Ужгород, 1993–1995.
183. Нахлік Є. Пантелеймон Куліш. – К., 1989.
184. Огієнко І. Українська культура. – К., 1991.
185. Ортинський І. Хрещення, хрест та харизма України. – Рим–Мюнхен–Фрайбург, 1988.
186. Петлюра С. Статті. – К., 1993.
187. Петлюра С. Спомин. – К., 1993.
188. Петров В. Діячі української культури (1920–1940 рр.) – жертви більшовицького терору. – К., 1992.
189. Петров В. Походження українського народу. – К., 1992.
190. Підкова І., Шуст Р. Довідник з історії України. Ч. 1–3. – Львів, 1994–1999.
191. Полонська-Василенко Н. Історія України: У 2 т. – К., 1992.
192. Пристайко В., Шаповал Ю. Михайло Грушевський і ГПУ-НКВД. – К., 1996.
193. Путч. Хроника тревожных дней. – Москва, 1991.

194. Революція на Україні: По мемуарам белых. – К., 1990.
195. Реєнт О. Українська революція. – К., 1996.
196. Різниченко В. Пилип Орлик. – К., 1918.
197. Ріпецький С. Українське Січове Стрілецтво. Визвольна ідея і збройний чин. – Львів, 1995.
198. Роєнко В. Друга світова війна (1939–1945 рр.). – К., 1994.
199. Ролле Й. Жінки при Чигиринському дворі. – К., 1994.
200. Романчук О. Ультиматум. – К., 1990.
201. Рубан В. На протилежному боці добра // Київ. – 1992. – № 1–3.
202. Рудич Ф. Формування політичних структур в сучасній Україні // У.І.Ж. – 1994. – № 2–3.
203. Самостійна Україна: Збірник програм українських політичних партій початку ХХ ст. – Тернопіль, 1991.
204. Сахаров А. Дипломатія Древней Руси. – Москва, 1980.
205. Свешніков І. Битва під Берестечком. – Львів, 1993.
206. Семчишин М. Тисяча років української культури. – К., 1993.
207. Сергійчук В. Кого зрадив гетьман Мазепа. – К., 1991.
208. Сергійчук В. Національна символіка України. – К., 1992.
209. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К., 1996.
210. Січинський В. Чужинці про Україну. – К., 1992.
211. Скоропадський П. Спомини. – К., 1992.
212. Сливка О. Карпатська Україна... // Л.Ч.К. – 1993. – № 7–9.
213. Слюсаренко А., Томенко М. Історія української конституції. – К., 1993.
214. Смолій В., Степанков С. Богдан Хмельницький. – К., 1995.
215. Смолій В., Степанков В. Переддень руїни (1650–1670 рр.) // Київська старовина. – 1993. – № 6.
216. Соловей Д. Голгота України: історія. – К., 1991.
217. Стахів М. Україна проти більшовиків. Нариси з історії агресії советської Росії: в 3-х кн. – Тернопіль, 1992–1994.
218. Сторінки історії України. – Львів, 1992.
219. Стус В. З таборового зошита // Дніпро. – 1991. – № 9.
220. Стус В. Феномен доби. – К., 1993.
221. Субтельний О. Мазепинці. – К., 1994.
222. Субтельний О. Україна: історія. – К., 1991.
223. Суворов В. Ледокол. – Москва, 1994.
224. Суворов В. День М. – Москва, 1994.
225. Таран С. Інтегральний націоналізм в ім'я ідеї // Березіль. – 1992. – № 9–10.
226. Терещенко Ю. Україна і європейський світ. – К., 1996.
227. Толочко П. Історичні портрети. – К., 1990.
228. Толочко П. Київська Русь. – К., 1996.
229. Трофимович В. Україна в роки другої світової війни (1939–1945). – Львів, 1995.
230. Трубайчук А. Брудершафт двох диктаторів. – К., 1993.
231. Удовиченко О. Україна у війні за державність. – К., 1995.
232. Україна 1991 – 2000: рух у часі, що зупинився // Дзеркало тижня. –

2000. – № 33.
233. Україна багатопартійна: Програмні документи нових партій. – К., 1991.
234. Українська державність у ХХ ст. – К., 1996.
235. Українська культура: Лекції за редакцією Д. Антоновича. – К., 1993.
236. Українські Січові Стрільці 1914–1920 / За ред. Б. Гнаткевича та ін. – Львів, 1991.
237. Федченко П. Михайло Драгоманов. – К., 1991.
238. Хвильовий М. Україна чи Малоросія? // Вітчизна. – 1990. – № 2.
239. Хотинська війна (1621 р.) / Г. Грабянка, С. Величко, Й. Мюллер та ін. – К., 1991.
240. Хоткевич Г. Два гетьмани. – К., 1991.
241. Цибульський В. Переяславська угода 1654 р. у зарубіжній історіографії (1945–1990 рр.). – Рівне, 1993.
242. Цілком таємно... Секретні документи рейху про діяльність ОУН 1941–1944 рр. – Тернопіль, 1992.
243. Чайковський А. Чорні рядки: Спогади комісара ЗУНР // Дзвін. – 1990. – № 6.
244. Чобіт Д. Свистун... – К., 1999.
245. Чорна тінь голодомору 1932–1933 років над Тернопіллям: Книга пам'яті / Вступ. ст.; упоряд.: Б. Д. Лановик, М. В. Лазарович, Р. М. Матейко. – Тернопіль: Джура, 2003.
246. Чорновіл В., Пенсон Б. Хроніка таборових буднів. – К., 1991.
247. Чорновіл В. Правосуддя чи рецидиви терору? // Київ. – 1992. – № 6–8.
248. Чотири Універсали. – К., 1990.
249. Чубинський П. Ще не вмерла Україна. – К., 1991.
250. Чумак В. Україна: Крим: спільність історичної долі. – К., 1993.
251. Шаповал Ю. Людина і система (Штрихи до портрета з тоталітарної доби в Україні). – К., 1994.
252. Шаповал Ю. М.С. Хрущов на Україні. – К., 1990.
253. Шаповал Ю. Україна 20–50-х років. – К., 1993.
254. Шаповал Ю. У ті трагічні роки. Сталінізм на Україні. – К., 1990.
255. Шафета П. Убивство міністра Перацького // Дзвін. – 1990. – № 1–2.
256. Шевальє П. Історія війни козаків проти Польщі. – К., 1993.
257. Шелест П. Холодна відлига // Київ. – 1990. – № 8.
258. Шерер Ж.-Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців. – К., 1994.
259. Яворницький Д. Історія запорозьких козаків: У 3 т. – К., 1990 – 1991.
260. Яковенко Н. Здобутки і втрати Люблінської унії // Київська старовина. – 1993. – № 3.
261. Яковенко Н. Українська шляхта з кінця XIV до середини XVII ст. (Волинь і Центральна Україна). – К., 1994.
262. Яковлів А. Договір гетьмана Б. Хмельницького з Москвою року 1654 // Дзвін. – 1991. – № 4.
263. 33-й: голод: Народна Книга-Меморіал / Упоряд.: Л. Коваленко, В. Маняк. – К., 1991.

Зразок оформлення титульної сторінки індивідуального завдання студента.

**Управління освіти, науки та молоді  
Волинської обласної державної адміністрації  
Луцький педагогічний коледж  
Кафедра суспільних дисциплін**

**Індивідуальне завдання  
з історії України  
на тему:  
Трипільська культура в історії  
українського народу.**

Підготував студент 3-д курсу

Початкове навчання

Ткачук О.

Луцьк - 2015



ДЛЯ ПОДАТОК

Управління освіти, науки та молоді  
Волинської обласної державної адміністрації  
Луцький педагогічний коледж

Анатолій Кравець

**Історія України**  
**для студентів**  
**усіх спеціальностей**

НАВЧАЛЬНО-МЕТОДИЧНИЙ ПОСІБНИК  
ДЛЯ ВИВЧЕННЯ ДИСЦИПЛІНИ

Підписано до друку 18.09.2015. Формат 60×84<sup>1</sup>/<sub>16</sub>.  
Ум. друк. арк. 14,0. Зам № 716. Тираж 400.  
Папір офсетний. Гарнітура Times. Друк офсетний.  
Друк ПП Іванюк В. П. 43021, м. Луцьк, вул. Винниченка, 65.  
Свідоцтво Держкомінформу України  
ВЛн № 31 від 04.02.2004 р.